НОВА ПОЛЬЩА

СПЕЦІАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НОМЕР

2014

УКРАЇНА ОЧИМА ЄЖИ ҐЕДРОЙЦЯ, ЄЖИ ПОМ'ЯНОВСЬКОГО, БОГДАНА ОСАДЧУКА

ТЯГАР ІСТОРІЇ Даніель Бувуа, Ґжеґож Мотика

ЛІТЕРАТУРНІ ЗУСТРІЧІ Юзеф Лободовський, Ярослав Івашкевич

Польща після трансформації – держава і суспільство

БІЗНЕС І СВОБОДА

ВАРШАВА

ISSN 1508-5589

НОВА ПОЛЬЩА

2014

СПЕЦІАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НОМЕР

ISSN 1508-5589

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІТЕРАТУРНИЙ ЩОМІСЯЧНИК

ВІД РЕДАКЦІЇ 5

Єжи Пом'яновський 6
ЛЯХ, КОЗАК І МОСКАЛЬ:
ХТО І ЩО ЇХ НАСПРАВДІ РОЗДІЛЯЄ?

УКРАЇНА – НЕ КРАСУНЯ НА ВИДАННІ 11
Україну не можна трактувати як предмет – проф. Адам Даніель Ротфельд (Розмовляє Влодзімєж Кнап)

Маґдалена Ґроховська 15
ҐЕДРОЙЦЬ ЗНЯВ ІЗ МЕНЕ ГОРБ

Войцех Сікора 18
ЄЖИ ҐЕДРОЙЦЬ ТА ПОВОРОТНИЙ МОМЕНТ

Аґнєшка Осецька 20
***

Лєшек Шаруґа 21
УКРАЇНСЬКИЙ ЗВ'ЯЗКОВИЙ

Єжи Стемповський 26
БУДИНОК СТРАВІНСЬКОГО В УСТИЛУЗІ

Ольга Цівкач 37
СПОГАДИ СТАНІСЛАВА ВІНЦЕНЗА ПРО ІВАНА ФРАНКА

Галина Дубик 43
ЮЗЕФ ЛОБОДОВСЬКИЙ І УКРАЇНА

Юзеф Лободовський 47
ВІРШІ

Чеслав Янчарський 54
ВІРШІ З РІЗНИХ ЗБІРОК

Галина Дубик 62
ПИСАННЯ ПЕЙЗАЖЕМ

ПОДІЛЬСЬКІ ОПОВІДІ ЧИ ОПОВІДІ ПРО ПОДОЛЯН 63

Юліан Волошиновський 65
ЗРУБАНІ ДУБИ
(з книги «Подільські оповідання»)

НЕ ПРОГАЙНОВАНИЙ ЧАС 71
Із розмов Станіслава Береся зі Станіславом Лемом (1981-1982)

Ервін Аксер 88
ПРО ЛЬВІВ І ПРО ТЕАТР

Маґдалена Хабєра 91
ЯЦЕК КУРОНЬ І УКРАЇНА

Ярослав Івашкевич 96
АЗІАТИ

Єжи Новосєльський 101
МІСТАГОГІЯ УЯВЛЕННЯ ХРИСТОВОГО РОЗП'ЯТТЯ В ЖИВОПИСІ

Томаш Достатні 103
ЗАВЕРШЕНІ РОЗМОВИ З АРХІЄПИСКОПОМ ЮЗЕФОМ ЖИЦІНСЬКИМ

Єжи Реґульський 108
ПРО САМОВРЯДУВАННЯ В ПОЛЬЩІ

ПОЛЬЩА НАВЧАЄТЬСЯ ПРАВА 113

Марцін Міцнер 118
ВАРТО МАТИ ВИБІР

Еліза Вольська 121
ЕФЕКТИВНИЙ ПРОТЕСТ У МЕРЕЖІ

Марцін Войцеховський 124
ГОРДІЇВ ВУЗОЛ БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОСТІ

СУПЕРЕЧКА ПРО «КРЕСИ» 127

ТРАГІЗМ ІСТОРІЇ ЗМІЦНЮЄ НАШУ ПРИСУТНІСТЬ 130
Розмова з Владиславом Лехом Терлецьким

Зиґмунт Новаковський 142
ПОДАЙ ЖЕ РУКУ КОЗАКОВІ…

НАВКОЛО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ 145
З Ґжеґожем Мотикою розмовляє Аркадіуш Хабєра

Барбара Торуньчик 150
КРИВАВІ ЗЕМЛІ

Алєксандр Ґоґун, Олександр Вовк 153
ЄВРЕЇ У БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНУ УКРАЇНУ

Євген Соболь **158**
СУЧАСНІ СВЯТІ І МУЧЕНИКИ

Анджей Фрішке **161**
СКЛАДНИЙ РОМАН ІЗ ПОЛЬЩЕЮ

Яцек Глажевський **165**
ПІДКІРКОВІ ЦЕНТРИ КУЛЬТУРИ

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР». ФОТОГРАФІЇ ЖЕРТВ СТАЛІНА **167**

Олександр Бойченко **170**
І ЧУЖОМУ НАУЧАЙТЕСЬ
АБО НАВІЩО УКРАЇНЦЯМ ПОЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА?

Ян Ґондович **181**
ВИКИС, ВИМОК, ВИЛІЗ, ВИСОХ

Йоанна Сольська **183**
З СЕНСОМ І БЕЗ СЕНСУ. НА ЩО МИ
ВИТРАЧАЄМО ГРОШІ ЄС? НА ЩО ПІШЛО 300 МІЛЬЯРДІВ?

Марцін Свєнціцький **190**
РЯТУВАЛЬНИЙ КРУГ ДЛЯ УКРАЇНИ

Вальдемар Маркевич **193**
ЯК У МЕНЕ НЕ ВИЙШОВ БІЗНЕС НА СХОДІ.
УКРАЇНА ТІЛЬКИ ДЛЯ КРУТИХ

Ярослав Цвєк-Карпович, Даріуш Калан **195**
ГАЗОВИЙ КОРИДОР «ПІВНІЧ – ПІВДЕНЬ» ЗМІНИТЬ
СИТУАЦІЮ У РЕҐІОНІ

ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ПОЛЬЩІ Й УКРАЇНИ **197**
з Ґжеґожем Дзіком розмовляє Маркіян Желяк

Лєшек Бальцерович **205**
ЗАХІД ЗРЕАГУВАВ НАДТО СЛАБО

ДЕКЛАРАЦІЯ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ СПРАВ **208**

Редакційна рада:
Стефан Братковський, Генрик Возняковський, Єжи Клочовський,
Кароль Модзелєвський, Януш Тазбір, Станіслав Цьосек.

Єжи Пом'яновський
(головний редактор)

Редколегія:
Галина Дубик, Нікіта Кузнєцов, Віктор Кулерський,
Пьотр Міцнер ***(заступник гол. редактора),*** **Евангеліна Скалінська** ***(секретаріат).***
Єжи Редліх ***(заступник гол. редактора)***, **Еліза Вольська, Лешек Шаруґа,**
Дмитрій Шевіонков-Кісмєлов ***(головний художник).***

Мовна редакція:
Галина Крук

Графіка й макет:
Дмитрій Шевіонков-Кісмєлов, Пауліна Зєльона

Коректура:
Вікторія Рудка

Адреса редакції:
Instytut Książki
al. Niepodległości, 213
02-086 Warszawa
e-mail: nowpol@instytutksiazki.pl
www.novpol.ru
телефони: (0-22) 608 27 95; 608 25 65
факс: (0-22) 608 25 05; 608 27 96
Довідка про журнал для країн СНД:
Издательство МИК, Москва,
ул. Большая Переяславская, д. 5, кв. 49
Тел: 280 83 52
e-mail: mic@inbox.ru

Видавець:
Instytut Książki Dział Wydawnictw
al. Niepodległości, 213
02-086 Warszawa
tel./fax: (22) 608 24 88
За дорученням Міністерства Культури Республіки Польща

© **Фото:** Agencja Gazeta (c. 11, 21, 103, 108, 113, 149), Ossolineum (c. 37), Paulina Zielona (c. 102), Tomasz Kizny (c.169), Elżbieta Lempp (c. 71), Jerzy Stempowski. Archiwum Instytutu Literackiego (c. 36), Andrzej Szypowski/East News (c. 63)

ВІД РЕДАКЦІЇ

Адресуємо українському читачеві спеціальний номер нашого часопису. Це видання з'явилося п'ятнадцять років тому з ініціативи Єжи Ґедройця, редактора паризької «Культури». Засновником і головним редактором «Нової Польщі» став Єжи Пом'яновський. Хоча журнал призначено для російського читача, ми вже двічі публікували спеціальні, специфічно упорядковані з огляду на аудиторію, об'ємні випуски українською мовою. Упродовж останнього року ми збирались видати ще один такий номер. Та нашу роботу пришвидшили події на Майдані, а також рішення Інституту книги про фінансування цього проекту. Сподіваємося, що відтепер ми зможемо частіше зустрічатися – як на журнальних шпальтах, так і на інтернет-сторінці.

Дякуємо усім українським колегам – авторам, перекладачам і редакторці, які виконували свої обов'язки за складних, драматичних, подеколи навіть трагічних обставин.

Ми впевнені, що українці й поляки мають наступний шанс на зближення, взаємопізнання та співробітництво, впевнені, що ми не змарнуємо його, а використаємо. «Нова Польща» охоче долучиться до цього вкрай важливого процесу.

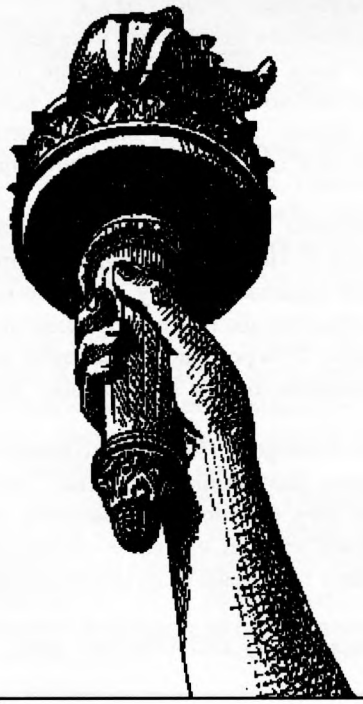

Єжи Пом'яновський

ЛЯХ, КОЗАК І МОСКАЛЬ: ХТО І ЩО ЇХ НАСПРАВДІ РОЗДІЛЯЄ?

Надзвичайно рідкісною і дуже цінною нагодою для мене є можливість розмови в резиденції Фундації Святого Володимира. Те, що у Кракові, на перетині історичних шляхів Європи, існує і діє ця Фундація, що українці мають тут гостинний, наскільки я бачу, дім – не тільки породжує надію, а й є запорукою справжнього, серйозного розвитку для неї.

Коротко розповім Вам, чим я займаюсь і що вважаю найважливішою справою. Я займаюся тим, що багатьом присутнім тут здається їм притаманним, їхньою щирою справою. Я займаюся справою України і її роллю для неї самої, для Польщі, Росії та Європи. Це не лише порожні слова: нещодавно вийшла моя книжка під назвою «Руський місяць із гаком» («Ruski miesiąc z hakiem»), що непогано перекладається українською, бо й українською, як і польською, відомо, що означає цей гак.

Йдеться про незалежність України. Я зацікавлений цим не з огляду на свій родовід, і не через мої нещодавні літературні праці. Я зацікавлений цим передусім як стара людина, яка не без тривоги думає про століття, по-друге, як людина, що провела на території колишнього Совєтського Союзу роки своєї молодості – спочатку саме в Україні, от тільки на рівні 600 метрів під землею, на донбаській шахті. А отже, як людина, що розуміє, чим для світу є незалежність і можливість суверенного розвитку України. Прошу не звинувачувати мене в кон'юнктурності або винятково польському погляді на цю справу.

Я не хотів би говорити про минуле і якщо згадаю щось на цю тему, то лише тому, що кілька днів тому мав нагоду познайомитись у Парижі, точніше, у Мезон-Лафітт у Єжи Ґедройця, з рефератом чудового молодого науковця з Києва – зрештою, не українця, а росіянина Ігоря Торбакова. Це великий талант, добрий історик, зрілий і пристрасний дослідник. Його реферат пояснює певну річ, яка іноді не дає нам спокою, а саме – проблему образу українця в очах росіян. Назва цього реферату була «*Свой или чужой. Формирование образа украинца в России в XVII-XVIII в.*»[1]

Ось що написано в Ігоря Торбакова. Противники української незалежності не тільки на Заході, а передусім у Росії, глибоко переконані в тому, що Україна є лише провінцією великої Росії, малоросійською провінцією великого слов'янського простору. Існує певна російська історична школа, яка має своїх продовжувачів і на Заході, і в Росії, що виводить з Київської Русі всю спадщину Московської Русі, її державності та її ідеї. Торбаков у своїй праці захищає абсолютно відмінну тезу.

Чи можна припустити, що мешканці Москви, тобто москалі з оточення справжнього творця московської держави Івана III, його сина Василія III і його внука Івана Ґрозного, люди, які перетворили провінційне князівство на величезну потужну державну махіну, мали яке-небудь поняття про славу Києва чи вважали себе нащадками Ярослава Мудрого або навіть Рюриковичів. Сирійський архідиякон Павло Алеппський приїхав до Москви, а згодом, 1654 року, до Києва, тобто досить пізно. Він приїхав разом зі своїм батьком, патріархом Антіохійським, одним із найвищих достойників православної церкви, Макарієм, і написав такі слова:

«Ми приїхали на берег Дніпра, зупинилися навпроти Печерського монастиря і передали до Києва звістку з нашим побажанням відвідати це місто. Побачивши Печерську Лавру, ми відчули, немовби повернулися до своєї вітчизни. Ми дякували Богу, що знову почуваємося, як серед своїх. Протягом двох років, проведених перед цим у московській державі, на наших серцях висів замок, а наші думки перебували немовби в залізних лещатах, позаяк у тому краю [йдеться про московське князівство] ніхто

[1] Укр.«*Свій або чужий. Формування образу українця в Росії у XVII-XVIII ст.*». *(ред.)*

не може почуватися бодай трохи вільним або задоволеним, крім кількох знаменитостей. Там ніхто не почувається по-справжньому православною людиною. На противагу до того, як ми почувались у Москві, у краю козаків ми немовби опинились у нашій рідній вітчизні, а мешканці цього краю були весь час для нас найкращими друзями і сильно подібними до нас людьми!»

Подібні речі можна знайти у Хроніці Стрийковського. Ці спостереження є в Польщі настільки маловідомі й малопоширені, що відгонять давньою польською тугою за домінуванням, тому тепер розумні люди їх не згадують, а це свідчення Антіохійського патріарха та його сина мені здається дуже переконливим і для поляків, і для українців. Ба більше, самі росіяни довго взагалі не говорили нічого іншого. Відмінність між Україною і так званою серцевинною Росією була очевидною, приміром, для великороса Пєрєбєрцева, який 1788 року написав:

«Сие роковое отделения южные от северные или великой России преобразило навсегда самих жителей, так что из того явилась будто бы иноземная какая нация.»

Отак пише російський, зовсім небезсторонній історик, уже після захоплення, після загарбання українських земель Єкатєріною і прилучення до московського царства. Слід додати, що російські історики й ті, що називають себе русофілами, а, по суті, є недругами справжньої Вільної Росії, забувають про один приголомшливий факт: на території давньої російської держави, на території земель царської імперії було лише два центри, у яких процвітала думка й існував дух демократії. У Росії це був Великий Новгород – «Господин Великий Новгород»; він був знищений вогнем і мечем не польськими, фінськими чи якимись іншими набігами, а Іваном Ґрозним, який упродовж шести тижнів різав і топив у криницях мешканців цього міста. Другим таким центром стихійної, але автентичної демократії була Запорозька Січ. Тільки ці два осередки можна назвати свідченням і доказом того, що на цих землях існували зародки народовладдя, яке в Італії призвело до розквіту громад і появи таких вільних міст, як Флоренція, Падуя, Піза чи Сієна, яке призвело також до розквіту німецьких провінцій, поки Німеччина знову не стала імперією.

Наведу ще одне свідчення. Не знаю, чи відомо українським історикам про те, що на землях, які були спочатку приєднані до території, підлеглої московському патріархові, а потім до московського царства, православних українців вважали нехрещеними людьми. 16 грудня 1620 року патріарх Філарет видав розпорядження про повторне хрещення. Їх називали «обливанцями», оскільки в Україні обряд хрещення відбувався не через занурення у воду, як це робили в Росії, а через кроплення свяченою водою, як це було заведено на Заході. Зрештою, у російській історіографії та офіційних документах тих часів їх називали або «черкасами», або «литвинами», оскільки українські землі Речі Посполитої входили до складу Великого Литовського Князівства.

І, врешті-решт, знаменитий Соловйов, кажучи про Мазепу і про XVIII століття в історії Росії й України, писав так: «Слово черкашень [тобто, українець] стало в Москве синонимом измен». І справді, гетьман Павло Скоропадський, спадкоємець Мазепи, скаржився Петру Великому, що «після російської перемоги під Полтавою українці життя не мають, бо всіх їх вважають зрадниками, попри те, що – як він вважав – існує настільки значна кількість таких людей, як він [Скоропадський], вірних своєму цареві».

Я дуже люблю та ціную Сумарокова – одного зі справжніх творців російської драматургії, дуже розвиненої наприкінці XVIII століття, тож я закінчу тим, що саме Сумароков сказав: «У цих навдивовижу чистих і веселих хатах [він розповідає про свою подорож на захоплені українські землі] я бачу зовсім інші обличчя, зовсім інші звичаї, зовсім інший одяг і чую зовсім іншу мову. Невже я опинився закордоном?» А це було в 1788 році.

А висновок зробити з цього дуже легко: лише з Карамзіна починається дуже розумна з точки зору імперії, але дуже нездорова для українців пропаганда, що вважалася історіографією і мала на меті переконати і росіян, і українців, що вони за своєю суттю двійники. Зацитую тут також слова доктора Мокрого, який сказав: «Це був не шлюб, як вважають так звані русофіли, а зґвалтування. Це було зґвалтування, яке не змінило ні характеру, ні ідентичності обох народів».

***

Але на минуле ми не маємо вже жодного впливу, у кращому разі ми можемо вплинути на зміну його образу в пам'яті суспільства, натомість змінити те, що сталося, вже не можна, хоч і можна спокутувати гріхи. Наприклад, зізнаюся Вам, що я не вірю у передсмертні сповіді і не вважаю, що достатньо почути від священика слова розгрішення, щоб усі гріхи спокутувати і спокійно перейти на той світ. Я вважаю, що єдиним способом спокутування гріхів є їхнє відробляння, поки є час, поки ми ще живі. Тому так сильно втішило мене те, що я почув від професора Володимира Мокрого. Професор Мокрий згадував тут про урочистість, яка відбудеться в Явожні, де президенти незалежної України та Польщі – Леонід Кучма й Александр Квасьневський відкриють пам'ятник у формі трираменного хреста «Пам'яті поляків, українців, німців – усіх невинно постраждалих від комуністичного терору, ув'язнених, замучених, померлих у 1945-1956 роках у Центральному трудовому таборі Міністерства громадської безпеки в Явожні – нащадки». Це буде приклад гідного перегортання однієї з найдраматичніших сторінок у повоєнних польсько-українських стосунках. Там, у таборі в Явожні біля Катовіц, через який пройшло близько чотирьох тисяч українців, під час фатальної акції виселення «Вісла» близько 200 осіб було замучено. Я вважаю це добрим способом відробляння старих гріхів і злочинів, єдиним, який у нас іще залишився. Замість заперечення фактів краще протиставити їм добрі вчинки.

Я хочу повернутися до теми, яку вважаю набагато важливішою за минуле. Я хотів би сказати Вам, чому – і у книжці, про яку я згадав, і в різноманітних статтях, і в щоденних розмовах – справу незалежності України я ставлю на перше місце серед проблем Європи, яка болісно прагне якщо не об'єднання, то принаймні примирення. Жодне об'єднання не здається мені можливим на сьогоднішній день.

Я хотів сказати Вам, що вибори, які відбулися нещодавно в Україні, не змінили ані моєї позиції, ані позиції «Kultury». Я наважуюсь говорити це без письмових повноважень, а просто в силу моєї багаторічної співпраці з цим журналом, а триває вона вже майже 40 років.

Отже, у поглядах на долю України співробітників «Kultury», а також моїх поглядах, не відбулося жодних змін, попри те, що табір просовєтської лівиці посів перше місце серед партій, які брали участь у виборах. Раджу спостерігачам колишнього СССР і України зокрема, розрізняти там лише дві партії: одна з них – просовєтська, а друга – незалежна, самостійницька. Інші поділи для мене сьогодні ролі не відіграють або взагалі відсутні. Знавці теми, можливо, заперечать те, що я тут кажу і перераховуватимуть різні відмінності – між Морозом і Марчуком чи між Кравчуком і Пустовойтенком тощо. Усі ці речі для мене, передусім як поляка, а також європейця, не мають принципового значення, а я провів в Італії на еміграції понад чверть століття і маю право бодай тільки тому вважатися європейцем. Отже, додаткові поділи й усі справи, які з них випливають, не відіграють тут і тепер вирішальної ролі. У Росії я також бачу лише дві партії – російську партію та совєтську. І такий поділ для Польщі найважливіший, ці критерії поділу. Так само і в Україні є самостійники, а, з іншого боку, є ті, що хочуть повернутися до парку юрського періоду, яким був Радянський Союз, до парку юрського періоду, в якому Україна перебувала у клітці, щоправда, старій, але клітці, яку нам ніхто завбачливо не відчиняв.

Незалежність потрібна передусім Україні, і це також зрозуміли українські виборці, оскільки комуністична партія не лише не отримала більшості, але здобула набагато менше місць, ніж це прогнозували опитування з різних сторін – російської, польської, американської і німецької. Перед виборами говорили про можливість здобуття просовєтською партією близько 240 мандатів у парламенті (Верховній Раді) на 450 депутатів. З'ясувалося, що вони здобули їх на 100 менше, а це немало. Навіть із найбільшим зусиллям ці люди не отримають можливості внести зміни до конституції щодо статусу незалежної держави, якою Україна сім років тому все-таки стала. Після цього вони не мають ні більшості, ні надії. Ба більше, ніхто не може розраховувати на відокремлення Східної України з Кримом, а може, навіть і Одесою, і приєднання її до Совєтського Союзу, про що мріє пан Зюґанов у своїх найбільш песимістичних прогнозах, бо в оптимістичних він хоче набагато більше. Отже, здійснення цих надій неможливе через колосальний економічний тягар такого об'єднання, яке сама Росія на сьогодні не змогла б витримати.

Чи всім відомо, чому для самих українців настільки важлива проблема їхньої незалежності? У вас точно немає щодо цього жодних сумнівів. Однак деякі мої друзі-поляки і чимало моїх друзів-українців в Україні сумніви мають. Хочу нагадати невідомий, хоч і очевидний факт: жоден народ у Європі не зазнав стількох втрат, як українці, через відсутність незалежності. Навіть Польща зі своїми колосальними демографічними, економічними, географічними втратами не зазнала подібного, оскільки мала тривалу епоху самостійності перед поділами і з багатьох причин чудовий період незалежності між двома війнами.

Я народився і навчався в Лодзі, закінчив там добру гімназію – Польську міську публічну гімназію. Я закінчив її у вільній країні й нам не спадало тоді на думку, що хтось може в нас цю свободу рухів і свободу надії відібрати. Якби не ці 20 років, польське суспільство не пережило би шести років гітлерівської окупації. Ці 20 років надзвичайно загартували людей. Українці такого привілею не мали, вони не могли звільнитися від окупації навіть на 20 років – у них були тільки короткі моменти незалежності. Втрати, яких вони зазнали через свій підлеглий статус, не мають собі рівних. Нагадаю лише одну справу: саме з України завезли на обнесену дротом пустелю тих нещасних, безневинних селян, що нікому не чинили зла. Їх називали кулаками і вивезли вагонами для худоби за полярне коло в роки колективізації.

Голод, описаний Ісааком Бабелем у чудовому оповіданні «Коливушка», Василем Ґроссманом у романі «Все тече», Алєксандром Солженіциним у його романах «Архіпелаг ГУЛАГ» і «У першому колі», де герой розповідає, як їхав через українське село і зупинявся свої кінним возом перед кожною хатою, запитуючи, чи є тут ще хтось живий? Коли він не чув відповіді, сам виносив застиглі трупи, щоб завезти їх на вже заповнений цвинтар.

Саме тоді Україна зазнала найбільших втрат і саме її торкнулася ця свідомо проведена операція знищення – не лише інтелігенції, а й самої субстанції народу.

Незалежна Україна потрібна Польщі. Поляки мають право розраховувати на незалежну Україну як на свого найважливішого союзника і найближчого сусіда. Це теза Єжи Ґедройця і переконання Мєрошевського, що для Польщі найважливішими союзниками будуть вільні народи Литви, Білорусі й України, розташовані між Польщею та Росією. Це тільки для деяких польських русистів чи політиків – і дивна річ, радше правих, ніж лівих – за Бугом починається Росія, тобто Азія, і немає нічого іншого. Вони не бачать і не хочуть пам'ятати, що там живуть окремі народи, які мають на свою ідентичність і незалежність таке саме право, як і ми. Звісна річ, це спадщина національно-демократичної думки, думки, сформульованої Романом Дмовським – великим державним діячем, але людиною, яка переоцінювала німецьку загрозу і вважала, що єдиним виходом є порозуміння з росіянами за рахунок народів, які живуть між Польщею та Росією. Свого часу, замість підтримки Юзефа Пілсудського та Симона Петлюри, ендеки вважали за краще поділитися Білоруссю, Україною і Литвою з Росією. Ця політика, започаткована ще до Першої світової війни, стала для Польщі зародком найбільшої катастрофи в нашій історії. Польща перемогла в найважливішій війні за свою історію, війні 1920 року, перемогла великою мірою завдяки союзу з Україною і українській допомозі. Це дуже недооцінюється, про це мало говорять, але варто прочитати «1920 рік» Юзефа Підсудського, варто звернутися до історичних джерел, аби переконатися, що, наприклад, 6-та українська дивізія Марка Безручка захопила Київ і разом із III Польською армією Ридза-Сміґлого вигнала 12-ту Совєтську армію, що саме Безручко разом із 10-им польським полком із Красниставу захистив обложене Будьонним місто Замость.

Не тільки це місто було врятоване й захищене об'єднаними польсько-українськими силами. Саме М. Безручко разом із польським кавалеристом, генералом Руммелем, завдав поразку Кінній армії Будьонного, переслідуючи його та змушуючи і Будьонного, і Ворошилова до пішої втечі з оточення, яке після поразки під Замостям і після битви під Чесниками стало долею усієї потужної і боєздатної Кінної армії Будьонного.

Незалежна Україна є важливим сусідом для Польщі не лише у військовому аспекті, а й для економічного майбутнього цього регіону та для економічної незалежності Європи.

Європі незалежна Україна необхідна, оскільки без України немає совєтської імперії. Ексгумація цього монстра юрського періоду неможлива без анексії України. Нехай Росія живе і процвітає як Росія, але не як імперія. Сенсом існування цього геополітичного створіння була територіальна експансія,

зумовлена екстенсивною економікою, економікою, що спирається не на сучасні методи інтенсивного розвитку, а на невільничу експлуатацію робочої сили і варварську обробку землі. Ця модель уже сама собою, незалежно від планів окупаційного комунізму, завершилася поразкою, оскільки після першого періоду грабіжницької економіки треба було ті території й ті землі «підгодовувати». Так сталося, наприклад, із Монголією й усім плодючим владивостоцьким Далеким Сходом, а також країнами Центральної Європи. Росіян переконували, що в них було так погано тому, що треба було підгодовувати нещасні народи, «виснажені капіталізмом», тобто чехів, поляків, словаків, не кажучи вже про литовців. Отже, почасти це було правдою. Совєтський режим і екстенсивна економіка, звісна річ, винищили ці країни такою мірою, що треба було те й інше виймати в росіян з рота для підтримання економіки тих захоплених земель.

Якщо без України немає імперії, то для Європи мир і спокій можливі лише за умови, що Україна є і залишатиметься незалежною.

Незалежність України потрібна і Росії – не лише Польщі, Європі та самій Україні. Вона необхідна тому, що відновлення імперії і приєднання України є великою спокусою, яка відбиває в росіян бажання відроджувати власну економіку і політику. Навіщо будувати ферми і створювати клас нових фермерів, якщо в Україні всього достатньо – і жита-пшениці, і «вареників зі сметаною». Навіщо займатися розбудовою промисловості, яка би надала Росії нових сил, якщо можна експлуатувати ресурси, які вже є в Україні, включно з потужною військовою промисловістю, яка там розташована. У Совєтському Союзі 80% промислової потуги складав військово-промисловий комплекс. Ця спокуса приєднання України, яку відверто проголошує Зюґанов і його партія, постійно гальмує реформи. Попри президентські декрети в Росії, селяни не беруть землю. Те саме відбувається і в Україні, передусім у Східній Україні, через спільну ментальність, успадковану від совєтів, а не через якісь національні риси. Якщо хтось говорить про національний характер як про панівний чинник сучасної історії різних країн, той не бере до уваги факт, що національний характер росіян був характером їхньої влади, а не їхнього суспільства. 70 років існування совєтського режиму такою мірою спотворили, викривили та зіпсували цей характер, що не можна далі говорити про нього як про комплекс рис, відомих із різноманітних праць, книжок і путівників. Для Росії незалежність України вже нині є і в майбутньому буде ще сильнішим стимулом для реформ і унезалежнення дуже багатьох галузей економіки, починаючи з інтенсивного фермерського сільського господарства. Для Росії цей стимул може виявитися вирішальним.

Незалежність сьогодні дорівнює суверенності у сфері палива та енерґетики. Країна, що не має енергетичної суверенності, не може вважатися незалежною. Країна, яка залежить лише від одного монополіста в постачанні палива та енерґетики, приречена на те, щоби бути його сателітом. Незалежність, якщо її розуміти лише як ідею, мусить спиратися також на цю базу, на паливну й енерґетичну суверенність. Ані Польща, ані Україна її не мають. Польща й Україна можуть її здобути лише спільно. Існує проект трубопроводу й газопроводу, які з Каспійського моря та Середньої Азії йтимуть до порту Південний в Одесі, звідти – до Бродів і Адамова, а потім – до Польщі, таким чином дозволяючи звільнитися від монополії російського газу та нафти. Монополія є ворогом справжнього розвитку. Реальний економічний розвиток можливий тільки в умовах вільної конкуренції та диверсифікації, розрізнення доставки сировини та всілякої продукції. Слід прагнути цього разом.

Запис із магнітофонної плівки Еви Осташ

Стаття походить із книжки «Між сусідами», Краків, 1998

Переклав Андрій Бондар

УКРАЇНА – НЕ КРАСУНЯ НА ВИДАННІ

Україну не можна трактувати як предмет – так, ніби її справи можна розв'язати у Москві чи Брюсселі, – підкреслює проф. Адам Даніель Ротфельд (Розмовляє Влодзімєж Кнап)

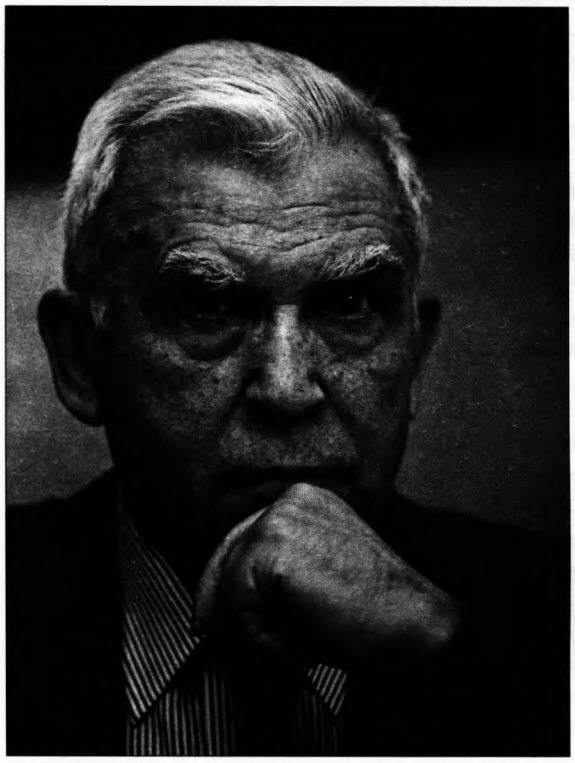

– Фьодор Тютчев написав про Росію, що «розумом її не збагнути». І є багато тих, хто в це вірить (зокрема тому, що фраза закінчується словами: «У Росію можна тільки вірити»). А чи може поляк розумом збагнути Україну?

– Варто було б спершу знати відповідь на питання: чи українці самі себе розуміють і чи знають, чого хочуть?

– Ви знаєте, чого вони хочуть?

– На складні питання простих відповідей немає. На жаль, сьогодні польське суспільство за посередництвом ЗМІ найчастіше отримує мішанину стереотипів і банальщини. Точної інформації, виважених і глибоких думок – чайна ложка. Це стосується всіх суттєвих питань цього світу, у тому числі й української проблематики. У мене склалося враження, ніби вся наша цивілізація, коли йдеться про якість поширення новин, зробила коло та повернулася до епохи наскельних малюнків і картин. А їхню роль сьогодні виконують повідомлення на Твіттері та вогники телеекранів. Повертаючись до України, слід сказати, що в багатьох питаннях Україна є сильно поділена.

– Про це медіа якраз інформують.

– Проте, як правило, інформація є однобокою. Загалом читаємо, що український народ хоче того-то й того-то, а уряд думає інакше. Тимчасом українці поділені не тільки на уряд і суспільство. Не тільки на тих, хто живе на сході і заході цієї держави. Картина є ще складнішою: по-одному реагують українці у Львові та Києві, а зовсім інакше – у Харкові, Донецьку та на півдні країни.

– Чи загальна інформація, що українці зі сходу і півдня висловлюються за Росію, а українці із заходу – за ЄС, відповідає дійсності?

– У принципі, так, але, по суті справи, таке бачення іґнорує мільйони тих, хто не вкладається у цю схему. На заході України – загалом кажучи – переважає негативне ставлення до Росії. Але ж не лише до Росії. Там домінують націоналістичні погляди – далекі від універсальних цінностей, сповідуваних у Європейському Союзі. На Західній Україні суттєву роль відіграє Олег Тягнибок – очільник профашистської ксенофобської партії «Свобода». До Польщі інформація про це доходить із великими труднощами.

– Україна, щоправда, кілька разів (зазвичай, на дуже короткий час) старалася добитися незалежності та проголошувала її, однак лише з 1991 року вперше є суверенною державою довший час.

– Так, тому варто пам'ятати, що незалежність і суверенітет – це процес, до якого народ дозріває. Українці тут доклали величезних зусиль, особливо після 2004 року, і зараз вже мають результати. Не забуваймо, що впродовж семи десятиліть українська нація перебувала під тиском тоталітарної ідеології. Термін «homo sovieticus» – «людина совєтська» (введений в обіг у Польщі ксьондзом Юзефом Тішнером) у свідомості багатьох українців не має ніякої негативної конотації. *Homo sovieticus* – це просто визначення певного типу ментальності.

– Чим він характеризується?

– Передусім – відсутністю внутрішньої свободи та вміння користуватися нею. Тим не менше, після 2004 року на Україні з'явилися підстави до народження політичної нації, яка не хоче бути пасивною, безпорадною, безсилою. Найкращим доказом цього є демонстрації на Майдані.

– Чи між Росією та Європейським Союзом точиться боротьба за Україну?

– Так, безсумнівно, так вважають. Було б, однак, помилкою очікувати результату на зразок «нуль–один»: виграла Москва та програв Брюссель. Для України було б оптимальним, якби вона могла реалізувати свої європейські стремління, та водночас знайшла спосіб утримати добросусідські стосунки з Росією. Все-таки Росія була, є і буде її сусідом. Основною умовою є те, щоб Росія визнала Україну як суб'єкта взаємних стосунків.

– Отже, ключові проблеми України – всередині, а не поза нею?

– Так. Без сумніву, це принципове питання. Україну не можна трактувати як об'єкт. Так, ніби її справи можна було б розв'язати у Москві чи Брюсселі. Україна – це суб'єкт. Це її суспільство та її лідери – уряд і опозиція – зробили вибір. Треба також пам'ятати, що серед керівництва України немає єдності. Єдності нема й у суспільстві. Розвиток ситуації на Україні має і матиме велике значення для Росії. Якщо рух до європейської сучасності в Україні буде успішним, то це вплине й на еволюцію політичної системи в Росії.

– Це – далека перспектива.

– Очевидно. Але великою ілюзією є очікування, що на Україні перелом настане вже завтра, через місяць чи рік. Не буде ніякого перелому. На Україні почався процес, що триватиме довго.

– Він може завершитися входженням України до структур Євросоюзу?

Якщо в 2030 році Київ наблизиться до ЄС, то це можна буде вважати успіхом усіх сил, які діяли на користь руху України шляхом модернізації. У цьому буде немала заслуга Польщі. Варто, мабуть, пригадати популярний у кінці 80-х років анекдот. Тоді були часи, коли ВНП на одного мешканця у Польщі був нижчий, ніж на Україні, яка тоді належала ще до СРСР. Один із західних журналістів запитав польського співрозмовника: як Польща може вийти з економічної катастрофи? Поляк відповів, що є два виходи: «Один нормальний, другий – чудотворний». Західний журналіст прискіпувався далі: «Який вихід ви вважаєте нормальним?». І почув: «Такий, коли ангели зійдуть з неба і вирішать за нас усі наші проблеми». «У чому ж тоді полягає чудесне вирішення?» «У тому, що ми самі впораємось із власними проблемами». Оте чудо у Польщі сталося. Серед іншого, тому, що на чолі держави на переломі 80 – 90-х років опинилися люди, які трактували спільне добро, тобто незалежну суверенну Річ Посполиту – як найвищу цінність. Вони взялися за реформи, ставлячи благо держави вище своїх власних амбіцій. Маю на думці таких людей, як Тадеуш Мазовецький, Яцек Куронь, Броніслав Ґеремек чи Лєшек Бальцерович. Таких політиків на Україні забракло. Їх не було.

– Жодного?

– Не було такого, який би представив конкретний план необхідних глибоких реформ. Це не означає, що в Україні нічого доброго не зроблено. Там є свобода слова, свій плюралізм, справжня опозиція, вільні медіа. Однак зробити треба ще дуже багато.

– Що насамперед?

– Слід покінчити з тим, що державою самовільно керує президент і його оточення. Першорядну та головну роль повинні відігравати норми права, процедури, інституції. Повинна з'явитися правова держава. По-друге, Україну доконує пухлина, що називається корупцією. Вона гігантська і є інтеґральною частиною політичної та економічної системи. Це рак, який атакує всі органи держави.

– Не бракує й тих, що віщують розпад України.

– Ті, що виголошують такі пророцтва, не бажають Україні добра. Це – демагогічний пропагандистський прийом, до якого вдаються деякі політики в Росії, коли на порядку денному перед Україною постає вибір: приєднатися до євроатлантичних структур чи залишитися на узбіччі. Тези про поділ України з'явилися під час саміту «НАТО – Росія» у Бухаресті в 2008 р., коли обговорювали так звану МАР, тобто «дорожну карту» можливого приєднання України до Євросоюзу. Тоді Росія представила категоричний погляд, суттю якого був спротив проти розширення НАТО. Однак цей спротив тоді не стосувався приєднання України до ЄС. Щоб стати у майбутньому його членом, Україна повинна виконати певні критерії. Позитивним є те, що більшість українців хоче входження їхньої держави до ЄС.

– Але чи люди, які стоять на чолі України, хочуть того ж?[1]

– На жаль, ні. Вони лише декларують намір увійти до Євросоюзу, але роблять це, щоб здобути електорат, керуючись аргументами виборчої тактики. Ілюстрацією такої фальші була заява прем'єра Миколи Азарова, нібито ЄС вимагав, аби Україна погодилася на гомосексуальні шлюби та гарантувала права сексуальним меншинам.

– Брехав.

– Безсоромно. Мабуть, сподівався, що отримає підтримку [тих] українців, які своїм менталітетом перебувають у радянській реальності.

– Чому керівник уряду говорить такі речі?

– Бо хоче відвернути суспільство від європейського вибору. Знає, що європейський вибір означав би прийняття таких правил і такої поведінки у сфері економіки, права, демократизації суспільного життя, що теперішні еліти втратили б своє привілейоване становище. Не могли б безкарно грабувати народне майно, а закони трактувати як театральні декорації. Україна занурена у глибоку кризу, до якої спричинилися практично всі команди, які керували почергово: починаючи з Леоніда Кравчука і Леоніда Кучми, через Віктора Ющенка та Юлію Тимошенко – аж до теперішнього президента Віктора Януковича. Ні одна команда не розпочала докорінних реформ країни.

– Віктор Янукович не підписав Угоди про асоціацію України з ЄС, бо..?

– Причин декілька. Чи не найважливіша з них – бажання утримати владу після виборів у 2015 році. Не в останню чергу це також інтереси сина, який за короткий час нагромадив великі статки. Українські політичні еліти хворіють на своєрідне роздвоєння особистості. З одного боку, Західна Європа їм [дуже] подобається. Своїх дітей вони посилають вчитися до Великобританії, Франції чи Німеччини, а не, наприклад, до університету імені Ломоносова в Москві. Свої капітали вони також розміщують на Заході. З другого боку – вони не хочуть реформ, тобто виправлення держави. Мають також помилкову оцінку рангу та становища України. Деяким політикам у Києві здається, що Україна – такий привабливий партнер, що ЄС і Росія готові заплатити будь-яку ціну, аби перетягнути її на свій бік.

– Помиляються?

Ясне діло. Росія надала Україні кредит у 15 млрд. доларів, купуючи її облігації та знижуючи на 30 відсотків ціну за продаваний газ. Але, як говорив Юзеф Бек у своїй нашумілій промові 5 травня 1939 р.: «Усе на цьому світі має свою ціну». Сьогодні на Україну дивляться як на «хвору людину Європи». Більшість держав Західної Європи мають свої власні клопоти. Всі держави борються з кризою. У свою чергу, у багатьох середовищах Росії побутує погляд, що «нас не стати на утримування України». Хіба що взамін Україна повернулася б як васальна держава. Росія б отримала, наприклад, повний контроль над газотранспортними лініями. Іншими словами – сьогодні на Україну дивляться не як на молоду, вродливу та заможну панну на виданні, а як на велику державу, що має значні економічні проблеми.

– Якщо Україна – це «хвора людина Європи», то скільки правди криється у формулюванні Збігнева Бжезінського, що без неї Росія може бути щонайбільше регіональною потугою?

– Ми живемо в період, коли закордонна політика значною мірою перестала бути функцією

[1] Інтерв'ю було записане ще до усунення від влади В.Януковича та уряду М.Азарова. *(ред.)*

політики внутрішньої та часто трактується як інструмент цієї внутрішньої політики. Думка про те, що Україна має становити частину російської імперії, була сформульована давно Алєксандром Солженіциним у його нашумілому есе «Як нам облаштувати Росію». Теза Солженіцина й надалі популярна серед частини російських еліт. Солженіцин радив, аби Росія позбулася всіх неросійських територій, за винятком України, Білорусі та частини Казахстану, заселеної переважно росіянами. Все це мислення представляє т.зв. «геополітику» – поняття давно забуте та пропахле нафталіном. З 90-х років геополітика переживає ренесанс, особливо в Росії, де з'явилося багато інституцій, які у своїй назві мають цей термін. Це окреслення з'являється також у різних виступах російських політиків.

– Президент Путін дає зрозуміти, що хотів би піти шляхом Петра I. Чи це означає необхідність відкритості до Європи?

– Загалом для росіян Європа є зразком для наслідування. Коли росіянин робить ремонт, щоб підвищити комфорт свого помешкання, то називає його «євроремонтом», про хороший стандарт каже – «євростандарт» і т.д. Все, що має прикметник «європейський», є синонімом солідної роботи високої якості. Росія не має шансів іти шляхом розвитку Китаю з простої причини: росіян є мало і стає щораз менше, а також – що важливо – росіяни не є китайцями, дуже багато відмінностей у цих націй.

– Однак, Росія завжди боялася атаки з боку Заходу.

– Це проблема глибоко закоріненого стереотипу, що Росія є оточена ворогами. Справа в тому, що як ніколи за 350, а може 400 років, Росія не мала безпечнішого кордону, ніж той, що його вона зараз має на Заході. Відносини Москви з Берліном, Парижем чи Римом, певно, ніколи не були такими добрими, як тепер. Однак пропаганда: російські медіа, зокрема телебачення, далі страшать мешканців Росії загрозою із Заходу, особливо – з боку НАТО. І не мають значення запевнення ЄС, що він не трактує Росію як противника і що такої загрози немає. Я був членом групи осіб, які готували нову стратегічну концепцію ЄС до 2020 р. Можу з усією відповідальністю стверджувати, що Росія з часів «пєрєстройкі» Горбачова не була і не є трактована як противник, а як потенціальний партнер для співпраці у сфері безпеки.

– Кого Росія має сьогодні побоюватися?

– Загрозою є те, що діється на Півдні, тобто з боку ісламського фундаменталізму і екстремізму. Загрозою є також нестабільність і непевність на територіях, контрольованих фундаменталістами.

– Російські очільники бояться Китаю?

– Офіційно, ця тема – табу. Однак, найбільші, з часів Брежнєва, військові маневри, проведені у вересні 2013 року на Далекому Сході, за участю всіх родів військ, із тисячами танків, бронетранспортерів, літаків, ракет, свідчать про те, що загроза в цій частині світу також серйозно береться до уваги. Збільшення витрат на армію та зростаюча роль армії – відображають мислення, що світ поважає тільки військову силу. У XXI столітті могутність держав вирішують не стільки танки й ракети, скільки науковий потенціал, інноваційність економіки, нові технології і – що найважливіше – інтелектуальний капітал, тобто культура та високий рівень освіти суспільства.

Переклав Олег Гірний

POLSKA THE TIMES

Маґдалена Ґроховська

ҐЕДРОЙЦЬ ЗНЯВ ІЗ МЕНЕ ГОРБ

Леопольд Унґер: проти польської націоналістичної фобії
(з книги «Вправа з неможливого», Варшава 2012)

«Шановна пані, охоче вам допоможу. Попереджаю однак, що [...] мої відносини з Єжи Ґедройцем були, так би мовити, специфічними».

Лютий 2006 року. У Польщі святкують Рік Ґедройця. Прошу Леопольда Унґера, щоб пояснив речення, яке він любив повторювати: Ґедройць та паризька «Культура» – це його найбільша пригода, у професійному і людському значенні.

Він відповів: «Відстань, нечисленні безпосередні контакти, випадкове листування [...]. Міжнародні питання не були пріоритетом для Ґ. Таким чином, навіть при його великій симпатії для мене і моєї «прози» [...], мої відносини з Ґ. не можна порівнювати з тими, які пов'язували його з Котом [Костянтин А. Єленський], Герлінґом (до певного часу), але, перш за все, Мєрошевським. З точки зору Є. Ґ., я знаходився на периферії».

«Проза» Унґера в «Культурі» – це рубрика «Погляд з Брюсселя»: близько двохсот листів, опублікованих від квітня 1970 р. до останнього номеру місячника, який вийшов у жовтні 2000 р. Він створив її на зразок «Англійської хроніки» Юліуша Мєрошевського, автора маніфестів «Культури». Мєрошевський підписував їх псевдонімом «Лондонець», Унґер – «Брюсселець», але, окрім цього, між ними нема нічого схожого. Мєрошевський був ідеологом, у певному сенсі, політичним філософом, зокрема польської політики, – пояснив мені Унґер, коли пройшло багато років, – а я є спостерігачем і аналітиком міжнародних ситуацій».

«Брюсселець», майстер проникливого коментаря, що містить іронію, дивився на Польщу з перспективи ситуації у світі та механізмів великої політики - це була його «периферія».

Ґедройць скаже: «Він не замінив Мєрошевського і ніколи цього не прагнув. Але завдяки йому питання, якими займався Мєрошевський, після його смерті були присутні у «Культурі», та всі ставились до них професійно і дотепно».

– У мене з Ґедройцем були прості стосунки, хоча ми не були близькими друзями, – розповідав мені. – Він боявся близькості.

У листах до Ґедройця Унґер звертався до редактора «пане директоре», «шановний пане Голово», «Ваша екселенціє», «пане керівник», «дорогий шеф», який, напевно, буде канонізований як «герой соціалістичної праці» . Але все це тільки оздоби. Вони пишуть один одному дуже конкретно.

Чи Унгер може провести акцію натиску на бельгійських докерів, щоб вони відмовилися розвантажити польський корабель, поки не звільнять заарештованих у Ґданську (1970)? Хай запропонують у «Ле Суар» і «Інтернешенал Геральд Трібьюн», щоб Спільний Ринок – «із тих надлишків, з якими вони не знають, що робити» – пожертвував дітям в Польщі «відповідну кількість» м'яса, масла й молока (1984). Зробити інтерв'ю з Єльциним для «Ле Суа». Дістатися до керівника Моссаду. Він командує... У листах Унґера немає слідів бунту, як у листах Мілоша та Ґомбровича.

– Вичавлював інших до останньої краплини, але чи був автократичним? Перебільшуєте цю диктаторську сторону його характеру, – сказав мені. – Він редагував газету в умовах абсолютно неможливих. Якби не його завзятість, з «Культурою» нічого б не вийшло.

Методи стимулювання, переслідування та зваблювання, які Ґедройць застосовував щодо «своїх Норвідів», Унґер називав «поліфонічною процедурою» і пояснив жартівливо за допомогою декількох категорій. Невідповідність, переоцінювання себе, підлабузництво, іронія, сентиментальний мотив. Однак під цією тактикою він ховав свою гіркоту та розчарування вільною Польщею. Чи Унґер все ще хоче писати до «знищеного часопису приниженої старої людини?» – запитував Редактор у 1995 році.

За два роки до смерті він зізнався: «Зараз я знаходжуся у ситуації гаснучої свічки, я повинен встигнути з усіма справами»... Так відверто він не писав тоді навіть Мілошу.

Майже відразу з посади секретаря редакції режимної газети «Життя Варшави», з короткою перервою на березневі процедури, пов'язані з вигнанням, Унґер входить на сторінки «Культури» – найважливішого еміграційного осередку після розвалу ПНР. Він підкреслював парадоксальність цього акту непокори. Ґедройць дав йому можливість професійної реабілітації – «скинути зі себе величезний горб» (як він казав у фільмі «Пліт» «Культури» Адама Кучинського, 1996). Водночас «Культура» давала престиж, завдяки якому входив до журналістської аристократії.

Але коли Стефан Киселевський читає у Варшаві у квітневому номері перший текст Унґера, він злиться на Ґедройця. Новоприбулих з Польщі друкують без коментарів, адже вони «зводять між собою варшавські рахунки [...], багато років сумлінно служили партії і уряду, відійшли не за власного бажання, але тому, що їх вигнали. Чи можна їх вважати авторитетними людьми, що судять про нашу політичну ситуацію?» – запитує Кисель у щоденнику. – «Вони формулюють однобічну оцінку, тому що з одержимістю підкреслюють расизм». Підсумовує: «Але Пан Князь закоханий у єврейських справах…»

Унґер у фільмі: «[Ґедройць] потім мав бурхливі «перепалки» з мого приводу, надходили різні листи, протести, з яких можна було б скласти цілий том доносів».

Наприкінці 1970-х, Зигмунд Герц, співпрацівник Ґедройця, розповідає Мілошу про приїзд когось із Варшави. Переглядаючи грудневий номер, гість сказав: «Зверніть увагу на добірку прізвищ - це погано, якщо йдеться про читача у Польщі: Шенфельд, Грінберг [...], Унґер!» Коментар Герца в листі до Мілоша: «Блювати хочеться».

Свою автобіографію Унґер назве «*Порушник*».

«Обрізаних не приймають», – почув він у коридорі польського консульства в Бухаресті, коли на початку війни намагався вступити на службу до польської армії, утвореної у Франції.

Рік 1943. Вілла у Бухаресті, місце інтернування міністра закордонних справ Другої Республіки Юзефа Бека. Його дружина запросила Унґера на Різдво. Троє інших польських студентів відмовляються, тому що «вони не можуть сісти за різдвяний стіл разом із євреєм». Його батьки загинули у Львівському ґетто.

Рік 1967. Звільнений із «Життя Варшави» напередодні антисемітських чисток.

– Проблема ідентифікації взагалі для Ґедройця не існувала, – сказав мені. – Він, як і Сартр, вважав, що євреєм є той, хто хоче ним бути. Походження для нього не було чинником, що дає право голосу. Він був найбільш непідкупним противником польської націоналістичної фобії.

Він пояснив у фільмі: «Ґедройць та «Культура» були для мене не символом доброї нової Польщі, а символом нової моделі людства. У світовій суперечці між свободою і рабством, між тоталітаризмом і демократією я приєднався до сторони, яку я вважав правильною і справедливою».

Він знайшов для мене час у вересні 2006 року. У мене вже було багато розмов про «Культуру» та її засновника, але жодна не була настільки драматичною, як із «Брюссельцем».

– Ґедройцю Польща не вдалася, – гірко зазначив він. А може така, про яку він мріяв, не може існувати? - подумав. Накреслив систему мислення про державу, яку Ґедройць запропонував полякам і яка йому також близька. Польські інтереси вищі від інтересів партій, суспільна позиція позбавлена будь-яких упереджень – націоналізму чи клерикалізму, без втручання церкви до політики; побудова громадянського суспільства; доброзичливе ставлення до національних меншин та сусідів.

Поляки, на думку Унґера, відмовилися від цієї системи.

У макромасштабі Ґедройць виграв все, що міг: Польща є в Європейському Союзі та НАТО. Але навіть дуже погана думка Ґедройця про поляків є ліпшою, ніж те, якими ми виявилися насправді.

– Такого сильного повернення поляків до ендецького мислення Ґедройць не зміг передбачити, хоча був великим песимістом, – сказав він. – Успіх «Радіо Марія» є запереченням більшої частини роботи, яку проводила «Культура». Свідомість поляків визначається парафією.

Він підвищив голос: – Це також мої похорони, тому що я віддав «Культурі» частину мого життя. Але якщо в університетах або школах немає лекцій про «Культуру», яким чином молодь дізнається про

її спадщину? Прийшов до мене молодий журналіст, який хоче робити газету для поляків за кордоном. Не мав жодного поняття про «Культуру». Я питаю: «А моє прізвище щось вам каже?». «Ні». Сьогодні «Культура» знаходиться в списку «некрологів», це є марнотратством капіталу, завдяки якому поляки могли б жити з відсотків.

– «Культура» має лежати на столі кожного вчителя історії та журналістики, – закінчив.

В останні роки існування «Культури» він зізнавався, що у неї небагато читачів, але це не привід, щоб закривати часопис. Не все у житті повинно мати практичний сенс.

Власний життєвий шлях підсумував дуже коротко: двадцять років на схід від залізної завіси, двадцять років на захід, двадцять – після її падіння.

Один із текстів про Редактора закінчується сценою, яка зараз відбудеться. Хтось запитає, хто такий Унґер. Інший відповість:

– А, це той, що писав для Гедройця.

– «Мені цього, пані та панове, цілком достатньо».

Переклав Євген Соболь

Войцех Сікора

ЄЖИ ҐЕДРОЙЦЬ ТА ПОВОРОТНИЙ МОМЕНТ

Займаючись політикою та виконуючи редакційні обов'язки, Єжи Ґедройць уважно стежив за розвитком подій над Віслою. Образ загострювала відстань майже в 1600 км між Мезон-Лаффіт та Варшавою.

Перемогу страйкуючих робітників у 1980 р. Ґедройць окреслив як поворотний момент в польській історії. Радив «Солідарності» дотримуватися послідовності, розважливості та витримки у висуванні вимог. Вже в жовтні 1980 року попереджав у «Культурі», що «польський Серпень є граничною датою, у якій також існує межа, що її не можна переступити». Протягом наступних місяців «карнавалу «Солідарності» коментарі редакції та головні тексти у місячнику були спокійні та розважливі. Підказували стратегію дій у скрутному становищі, в якому знаходилася Польща, у її біді, «у ситуації мутній, непрозорій».

Гіркі слова редактора

Введення воєнного стану здивувало Єжи Ґедройця, який не передбачав такої форми перевороту та назвав його «замахом партійної солдатні», що відбувся «за згодою і заохоченням Москви». Не жалів гірких слів співвітчизникам. Нагадував слова Юзефа Пілсудського: «Поляки хочуть незалежності, але прагнуть, щоби ця незалежність коштувала два гроші та дві краплі крові – а незалежність є не тільки дорога, але також дуже коштує». У часописі писалося про «ще одну національну польську трагедію» і кінець міфу про порозуміння «як поляка з поляком».

Незважаючи на ці гіркі слова, редактор вирішив перед лицем драматичної ситуації у Польщі зосередити всі свої зусилля на «допомозі для людей, що борються з комуністичною хунтою Ярузельського і все кривавішим терором та все більшою кількістю жертв». Він висилав до Польщі пакунки з книжками та їжею, навіть фінансував переробку автівок для контрабанди друкарських машин, переказував долари і франки. Так само багато зусиль коштувала йому діяльність задля присудження Лехові Валенсі Нобелівської премії миру.

Однак уже в середині вісімдесятих «Культура» почала критикувати активістів «Солідарності» за те, що вони розкладають профспілкові маси, обманюють їх обіцянкою компромісу з комуністичною владою. «Солідарність» стала духом та ідеєю, перетворилася на беззахисний і безсилий символ. «Не можна з покорою чекати на милостиню від влади,» – вважав Єжи Ґедройць. Коли у 1988 році, після хвилі протестів, комуністи вирішили почати переговори з «Солідарністю», редактор попереджав, що не можна впадати в оптимізм та погоджуватися з умовами противника: «Я бачу, що всюди говорять про лібералізацію та забувають про незалежність».

Єжи Ґедройць не піддався ейфорії Круглого Столу та виборів 1989 року. На його думку опозиція не була готова до того, щоби взяти владу, не мала відповідних кадрів та програми дій. Він писав: «Ніхто не розглядав питання, як здобути незалежність і що з нею робити, коли вона прийде. Вважалося, що комуністична дійсність – це щось постійне, вона буде вічно існувати, і можна думати лише про деякі поправки реального соціалізму».

Школа свободи

Редактор вважав, що польське суспільство треба виховувати, можна йому казати правду, яку воно витримає, та нагадував приклад Юзефа Пілсудського. Він вірив в те, що влада у Польщі боїться суспільства, лестить йому і уникає непопулярних рішень. Таке бачення ситуації не викликало оптимізму, не давало надії на майбутнє.

Ґедройць, який раніше керував перами своїх публіцистів, сам почав писати, щоби по пунктах (без зайвих прикметників і узагальнень) накреслити питання, що вимагають негайного вирішення. Використовував кожну можливість і кожну трибуну, щоби говорити про те, що погане, занедбане, забуте. Діяв так, щоби Польща знайшла – таку дорогу йому – державну ідею і відповідальність за державу. Його

листування у ті роки б'є рекорди. Редактор нікому не відмовляє – вражає кількість інтерв'ю для місцевої, загальнодержавної та зарубіжної преси, яка швидко збільшується, а в Мезон-Лаффіт до його кабінету стоїть черга, як до цадика на Горі Кальварії. Приймає усіх (президентів, директорів, активістів, політиків), пояснюючи, просячи, наполягаючи, щоб діяли. Може, також свідомість про те, що має не так багато часу (йому вже виповнилося вісімдесят років), давала йому силу та енергію ...

У перші роки існування вільної Польщі редактор критикував – іноді дуже сильно і гостро – все, що відбувалося в країні. У кожному номері часопису публікував свої «Записки редактора», у яких звинувачував, між іншим, уряд Тадеуша Мазовецького у тому, що він не мав доброго контакту з суспільством, не міг пояснити змісту проведення реформ та труднощів перехідного періоду. На його думку, опозиція зробила помилку, коли напередодні розпаду Радянського Союзу і розпуску ПОРП, визнала комуністів реальною силою та партнером для переговорів, у яких ішла на непотрібні поступки.

Ґедройць критикував, але не заради самої критики. Неодноразово формулював вимоги до політиків та пропонував конкретні рішення, наприклад, коли писав у «Культурі» на початку 1991 року: «Однією з найактуальніших справ, якою повинен негайно зайнятися уряд, щоб її вирішити, є поліпшення інформування суспільства. Це вимагає компетентної реорганізації радіо і телебачення, що загрузли в болоті. (...) Якщо йдеться про економіку, треба утворити міжвідомчий комітет, який якнайшвидше приготує проект податкового законодавства, що приведе до економічного розвитку країни. У цій ділянці творяться просто божевільні речі. (...) Водночас треба якомога швидше почати серйозну боротьбу з надуживаннями, це вимагає реорганізації Вищої контрольної палати та розширення її компетенції (...) Надзвичайно важливо відновити у суспільстві почуття законності. (...) Необхідно поступово позбутися старої номенклатури. Ми бачимо, як глибоко ця скалка застрягла під шкірою у поляків».

Дірява парасолька

В інтерв'ю для «Дзєнніка Польського» у 1992 році на питання про те, як він оцінює з перспективи минулих років «Солідарність», Ґедройць сказав: «Негативно. Вона була вражаючим проривом робітників і прогресивної інтелігенції, який дуже швидко завершився. Прийшла ейфорія і більше нічого. Вони не вірили в воєнний стан, хоча були попереджені про це. Після введення воєнного стану наступив повний параліч. Зрозуміло, що швидко вийшли з цієї ситуації – почали видавати підпільну пресу, в тих умовах це вражало. Але у самій «Солідарності» наступив розлам, вона роздрібнилася на декілька ворожих угруповань. Я вважаю, що сьогодні «Солідарність» є дірявою парасолькою, під якою деякі люди ховаються, намагаючись використати давню легенду».

У той період майже всі у Польщі вважали, що критичні погляди Єжи Ґедройця відірвані від дійсності. Історія дасть оцінку, хто був правий. Щоби зрозуміти причини цього критичного огляду з Мезон-Лаффіт, достатньо відкрити «Послання» редактора з «Автобіографії у чотири руки», що була опублікована в 1994 році: «Історія Польщі характеризується постійною тенденцією ослаблення виконавчої влади: всім відомі pacta conventa, анархістична золота воля, liberum veto. Насамперед, ми повинні змінити ментальність народу. Це вимагає зміцнення виконавчої влади і контролю над нею парламенту. Це вимагає реконструкції парламентської системи, усунення з неї свавілля партійних та приватних інтересів. Це вимагає впровадження принципів верховенства права, постійної боротьби з корупцією у всіх її формах та проявах. Це вимагає існування незалежної преси, почуття відповідальності серед журналістів. Це вимагає відділення церкви від держави. Пошанування прав меншин, що це є необхідною умовою для добрих відносин з сусідами. Розуміючи, що католицизм є релігією багатьох громадян Польщі, ми повинні також піклуватися про євреїв, мусульман, протестантів, а також православ'я, що є релігією не тільки багатьох громадян Польщі, але також більшості у Росії, Україні та Білорусії. Це загальних зарис мого бачення Польщі, за втілення якого я боровся все своє життя».

Переклав Євген Соболь

TYGODNIK POWSZECHNY
KATOLICKIE PISMO SPOŁECZNO-KULTURALNE

Войцех Сікора – У 70–ті роки був активістом демократичної опозиції у Кракові. Від 2010 року є директором Літературного інституту у Мезон-Лаффіт під Парижем.

Аґнєшка Осецька[1]

Переклала Лариса Андрієвська

***

Привілей для політика це надія, яку він бачить в очах тих, що вибрали його, котрі повірили йому своїх жон, тварин і дітей, і котрі кажуть: «Нарешті ти є».
Ви не звідали цього.
Ганьба для політика це зневіра, яку він приніс тим, що вибрали його, котрі повірили йому своїх жон, тварин і дітей, і котрі кажуть: «Нарешті ти є».
Привілей для політика – це бачити свій клаптик світу або краю реалізованим, у міру справедливим, у міру ситим, у міру гарним, у міру таким, якого він прагнув.
Ви не звідали цього.
Ганьба для політика – це бачити свій клаптик світу або краю лишень у міру реалізованим, лишень у міру справедливим, лишень у міру ситим і в міру гарним.
Ви не звідали цього.
Привілей для політика це вміння досягти компромісу, напівправди, напівщастя, напівмети, напівмиру.
Ви не звідали цього.
Ганьба для політика це вміння досягти лишень компромісу, напівправди, напівщастя, напівмети, напівмиру.
Ви не звідали цього.
Ганьба для політика – це здобути любов юрми.
Ви не звідали цього.
Привілеєм і ганьбою для політика є гроші.
Ви не звідали цього.
Привілеєм і ганьбою для політика є нужда.
Ви не звідали цього.
Привілеєм і ганьбою для політика є відпочинок.
Ви не звідали цього.
Привілей для таких, як Ви, – це місце в історії й довічна пошана.
І Ви звідаєте це.

[1] З приватних паперів Єжи Ґедройця.

Лєшек Шаруґа

УКРАЇНСЬКИЙ ЗВ'ЯЗКОВИЙ

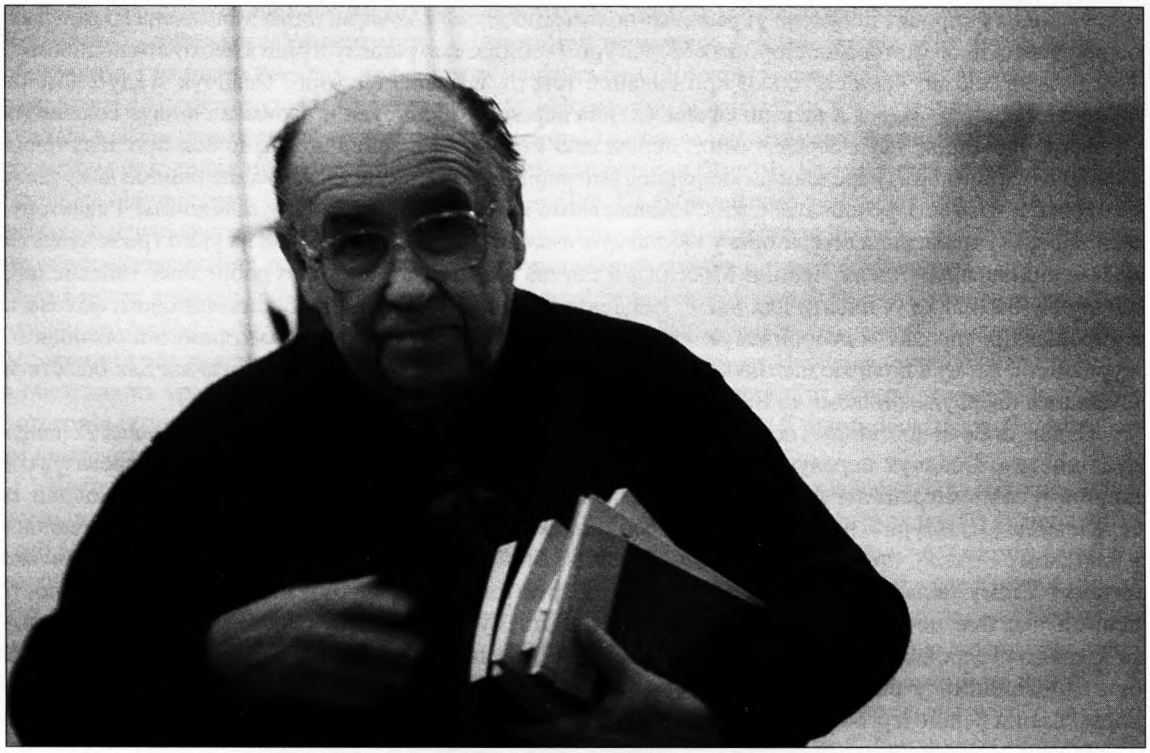

1.

Одним із основних завдань Єжи Ґедройця було налагодження із сусідами за східним кордоном Польщі таких стосунків, які в майбутньому не тільки дозволять розвивати партнерські відносини, але й – завдяки гарантіям суверенності цих країн – заблокують можливість трактувати себе як простір боротьби впливів між Польщею й Росією. Розглядаючи еволюцію східної програми паризької «Культури», Януш Корек пише, що поряд із постулатом створення федерації країн Центрально-Східної Європи і визначення західних кордонів Польщі з'являється візія розпаду совєтської імперії і таким чином початку демократизації Росії. Згодом додався новий елемент: «Новою була позиція «Культури», відповідно до якої найважливішим з точки зору безпеки Польщі та інших країн Центральної Європи в процесі позбавлення колоніального статусу СРСР і східного блоку було б формування суверенних і незалежних, приязно налаштованих до своїх сусідів, держав: української, литовської й білоруської. Регіон УЛБ (як його називали в «Культурі») мав, на думку часопису, для решти Європи вирішальне значення»[1].

Вірогідність реалізації тієї концепції в умовах холодної війни, ясна річ, дорівнювала нулю, однак збільшувалася при співпраці з еміграційними колами прихильників політики незалежності сусідніх країн. Варто підкреслити, що Ґедройць домагався такої співпраці від самих початків своєї редакторської діяльності у вигнанні, що було подвійно важкою справою, оскільки, як пише Анджей Ст. Ковальчик: «Емігранти зі Східної Європи у свої поневіряння забрали зі собою свої антагонізми й

[1] Janusz Korek, Paradoksy paryskiej „Kultury". Styl i tradycje myślenia politycznego, Lublin 2000, s. 403.

стереотипи, жили в національних ґеттах, пересварені, недовірливі до інших. Українські емігранти не шукали порозуміння з поляками, не відчували потреби спільних роздумів над трагічним минулим чи ревізії шкідливих стереотипів»[2]. Справа була настільки складною, що навіть після видання Інститутом Літерацьким антології «Розстріляне відродження», у якій українською мовою були представлені твори заборонених на батьківщині поетів, більшість яких було вбито під час сталінських чисток, деякі осередки української еміграції бачили в цьому щось на зразок підступних хитрощів.

У цих умовах початок у 1950 р. співпраці з Богданом Осадчуком став для Ґедройця істотним підсиленням у спробах побудови українсько-польського діалогу, хоча, як пише Маґдалена Ґроховська, появу текстів цього автора на сторінках «Культури» «обидві еміграції зустріли з неохочим подивом»[3]. Тим більше, що не йшлося тільки про надання текстів й аналіз ситуації. Осадчук згадує: «Наша співпраця поширювалася й на інші сфери. (...) на першому місці були підтримка і пошук союзників як серед українців, так і серед чужих, переважно німців чи швейцарців. Йшлося про залучення українських авторів із середовища молодшої еміграції»[4]. У цій сфері Осадчук ще раніше долучався до схожої діяльності, розпочатої Єжи Стемповським, який у листі від 1947 р. повідомляє Редактору: «Співпрацю українських літераторів у «Культурі» вважаю забезпеченою. Маю на увазі трьох чудових письменників: Юрія Клена, Леоніда Мосендза й Євгена Маланюка. Цих трьох добре знаю і впевнений, що зможу намовити їх писати для нас»[5]. Невдовзі після цього Ґедройць повідомляє свого фахового в українських справах кореспондента: «Звертаю Вашу увагу на Осадчука, кмітливого й обізнаного журналіста, якому я довіряю настільки, наскільки можна довіряти українцеві. Він може для Вас стати ідеальним «вербувальником» та інформатором»[6].

Однак, стаючи постійним і поцінованим у німецькій пресі та швейцарській «Neue Züricher Zeitung» публіцистом, Осадчук передусім ставав посередником, завдяки якому Ґедройць міг переказувати ширшим, ніж еміграційна суспільна думка, колам інформацію про плани й ідеї, які виходили із середовища «Культури». А з часом і сам публіцист, який водночас був професором «Freie Universitat» у Західному Берліні, став найважливішим автором, який на сторінках часопису піднімав українське питання і тему польсько-українських стосунків, зрештою, після здобуття Україною незалежності певний час був неофіційним радником президента Кучми, стаючи своєрідним «українським зв'язковим» Ґедройця в Києві. Це важливо й через те, що, як пише Богуміла Бердиховська: «Ґедройць був переконаний у винятковому значенні нормалізації польсько-українських стосунків. Така нормалізація першочергово мала уможливити координацію дій в боротьбі за свободу, але понад усе – майбутні добросусідські стосунки між незалежними Польщею й Україною»[7].

2.

Богдан Осадчук разом із Єжи Стемповським, Станіславом Вінцензом і Юзефом Лободовським творили коло, яке можна назвати «українським лоббі» в паризькій «Культурі», але тільки він був українцем з походження, до того ж таким, який жваво цікавився актуальними справами своєї Батьківщини і як публіцист української еміграційної преси. З огляду на це його роль у «Культурі» заслуговує на особливу увагу – тим більше, що в межах свого дискурсу він бачив не лише поляків і українців, а й німців, для яких був ефективним «перекладачем» усієї східноєвропейської проблематики. Його справді

[2] Andrzej St. Kowalczyk, Od Bukaresztu do Laffitów. Jerzego Giedroycia rzeczpospolita epistolarna, Sejny 2006, s. 210.
[3] Magdalena Grochowska, Jerzy Giedroyc. Do Polski ze snu, Warszawa 2009, s. 154.
[4] Bohdan Osadczuk, Rola Jerzego Giedroycia w stosunkach polsko-ukraińskich [w:] Jerzy Giedroyc. Redaktor – polityk – człowiek. Zebrał, do druku przygotował i wstępem poprzedził Krzysztof Pomian, Lublin 2001, s.159.
[5] Jerzy Giedroyc, Jerzy Stempowski, Listy 1946-1969, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył Andrzej St. Kowalczyk, t. I, Warszawa 1998, s. 30. [6] Tamże, s. 325. (З огляду на читачів ця цитата вимагає важливої примітки. Отже, злісного коментаря щодо довіри до українців не варто трактувати всерйоз, – він, про що Стемповський чудово знав, є виразом специфічного почуття гумору Редактора, який залюбки грався стереотипами, тому в його кореспонденції не бракує й злісних випадів на адресу інших націй, з поляками включно).
[7] Bogumiła Berdychowska, Giedroyc i Ukraińcy [w:] Jerzy Giedroyc, Emigracja ukraińska: Listy 1950-1982, Wybrała, wstępem i przypisami opatrzyła Bogumiła Berdychowska. Listy autorów ukraińskich przełożyła Ola Hnatiuk, Warszawa 2004, s. 26.

фантастична ерудиція знаходила втілення не тільки в сухих чи розлогих розповідях, а й у яскравих, часто взятих із власного досвіду анекдотах.

Його легко можна назвати «українським полонофілом», але це суперечило б реальному стану справ. Він був людиною, вільною від націоналістичних фобій (зрештою, саме це робило його чудовим партнером Ґедройця і всього кола «Культури»), але водночас справжнім українським патріотом, який і в часи домінування совєтської системи, і після її розпаду шукав умов, що могли б забезпечити Україні суверенність. Однією з основних була здатність до діалогу, який перетворює конфронтацію в партнерство, дозволяє виробити бачення майбутнього – і такого, що відобразилося у проекті створення Польсько-Українського Університету, і такого, що розширює і реконструює, хай навіть у нових обставинах і на нових засадах, простір між Балтійським і Чорним морями. Підкреслюючи в 2000 р. важливість університетського проекту, додавав: «Незалежно від цієї справді історичної ініціативи, нам і надалі в сфері приготувань залишається не менша, а в справах політичних, може, навіть важливіша, концепція створення простору Міжмор'я, тобто сполучення басейну Балтійського моря з басейном Чорного. Це програма століття, якщо не тисячоліття, бо якби нам вдалося зреалізувати цю ідею, то зможемо перевернути стару, завжди для нас невигідну політику, догори дном. (...) У цій справі нам не вистачає залучення партійних політиків, економічних діячів, а передусім майстрів пера і слова, спроможних вирвати громадян зі стану теперішньої байдужості й аполітичності, і тоді під час цього щасливого періоду можна було б зробити набагато більше. Використовуючи мляву й пасивну політику Москви під час каденцій Єльцина, відсутність тиску Брюсселю на Варшаву і сприятливу ситуацію в обох наших країнах, діяльні й далекоглядні політики могли оперезати обидві країни пасом таких договорів і угод, що кожному, хто б хотів їх розірвати, нелегко було б цього досягнути. На жаль, ми не використали цей шанс»[8].

Чи було таке бачення утопічним? Безперечно, до певної міри так, хоча й апелювало до історичного досвіду, тої ідеї «яґеллонської Польщі», на теренах якої виникла співпраця трьох націй: не випадково герб Січневого Повстання поєднував у собі три інші – гербовий щит було поділено на три частини, на яких було зображено Білого Орла, Погоню та архангела Михаїла, що символізував Київську Русь. Тут варто зауважити, що цей герб від гербу Листопадового Повстання відрізняється саме наявністю цього третього, руського, національного символу, а це, напевно, є наслідком того, що лідери повстання зауважили щоразу сильніші вияви визвольних прагнень серед українців, які в другій половині XIX століття були одним із найсуттєвіших чинників пришвидшення суспільного життя усього регіону Міжмор'я. Підтримка цих прагнень стала основою союзу Пілсудського з Петлюрою і, хоча вир історичний подій не дозволив реалізувати вже окреслену перспективу партнерської співпраці обох країн, ідея ця на довгий час стала важливим пунктом програми колективу «Культури», виробленої Єжи Ґедройцем, якого Осадчук небезпідставно називав «канцлером Речі Посполитої чотирьох народів»: «На мій погляд, він був великим канцлером тієї символічної, нереалізованої Речі Посполитої, а розумом і візіонерською силою політичної уяви він переріс усіх політиків трьох каденцій незалежної Польщі від 1918 р., за винятком самого тільки Пілсудського. (...) Його бачення східної політики виросло на ґрунті попереднього досвіду молодого пілсудківця, ошуканого в початкових надіях на зміну курсу щодо меншин»[9]. І саме ця позиція Ґедройця спричинила співпрацю Осадчука з колективом «Культури». Тож не дивують його слова, записані після смерті Редактора: «Жоден з існуючих в Польщі й Україні часописів і жоден із сучасних видавців і редакторів у наших країнах неспроможний замінити моральний авторитет і харизму Єжи Ґедройця і «Культури». Такий стан є ще болючішим на тлі деградації політичної культури і безперервного процесу обміління публіцистики. Це стосується також і подальшого розвитку польсько-українських стосунків у переломні часи зміни міжнародного статусу обох держав. Хто в цю історичну мить небезпеки нової версії «санітарного кордону» не на Збручі, а на Бузі, замінить Єжи Ґедройця?»[10].

---

[8] Bohdan Osadczuk, Między Nowym Jorkiem a Kijowem. Kultura 2000 nr 7/8.

[9] Bohdan Osadczuk, Niepodległa Ukraina. Wybór szkiców, artykułów i rozmów (1991-2006). Wybór i opracowanie Basil Kerski, Sejny 2006, s. 28-29.

[10] Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982, op. cit., s. 56.

3.

Осадчук із самого початку усвідомлював, що польсько-українська чи українсько-польська (а це не одне й те саме) співпраця має пройти через важке випробування примирення між обома народами. Йдеться тут, ясна річ, про історичні події. Чутливий до давніх конфліктів, стурбовано пише до Ґедройця в червні 1953 року: «Побоююся, що невдовзі можемо опинитися перед такими фактами, як видання українцями розлогої монографії західними мовами про польське врядування в Галицькій Русі й Волині до 1939 року, а також перед створенням Українського Союзу Західних Земель – Холмщини, Засяння і Лемківщини. Про щось подібне я вже краєм вуха чув. Фанатики цієї ідеї стверджують, що якщо польська преса взяла такий курс, – вочевидь, мають на увазі передусім «Dziennik Polski» – і якщо діє польський Союз Південно-Східних Земель, то чому ж українці не мали б оперувати такими ж засобами. Одним словом, справи невеселі»[11]. Окреслена перспектива, природно, мусила означати ескалацію на еміграції давніх українсько-польських конфліктів, що загрожувало розпочатим «Культурою» спробам примирення, щоразу активнішим учасником яких ставав Богдан Осадчук. Не заперечуючи потреби історичного розрахунку, він працював передусім над створенням клімату, який би сприяв побудові в майбутньому, на той час і надалі дуже далекому, атмосфери порозуміння, що забезпечувало б суверенність обох держав-сусідів.

Однією з найцікавіших ініціатив є розпочата в 1967 році спроба створення часопису, який у співпраці з «Культурою» міг представляти ліберальне середовище української еміграції: «Наразі йдеться про створення пристойного часопису, для початку квартальника. Міг би виходити при «Культурі». Редакцію формували б троє людей: Кошелівець, Василь Рудко (філософ-публіцист, який не друкувався в «Сучасності» в знак протесту проти націоналістів) і я; якщо б Рудко відмовився, то Кошелівець, Рудницький і я. (…) Орієнтація: максимальний лібералізм, діалог з Києвом і Москвою, пошук моделей на майбутнє. Найголовніші речі Мєрошевського могли б іти повністю українською, щоб у Києві прочитали точку зору «Культури»[12]. Як відомо, цю ініціативу так і не вдалося втілити в життя – передусім через фінансові труднощі. Однак прикметно, що такі чи інші спроби партнерської співпраці з колами, які ґенерував Єжи Ґедройць, систематично робив – попри сумлінне виконання редакційних завдань – саме Богдан Осадчук. Безсумнівно, Осадчук був людиною, вільною від комплексів, які після війни були притаманні середовищам східноєвропейської еміграції, чому сприяла його позиція одного з найважливіших публіцистів німецькомовної преси Західної Європи. І саме ця відсутність комплексів дозволяла йому відсторонено, хоч і не без співпереживань, трактувати спірні питання в польсько-українських стосунках. Їх розв'язання, втім, було підпорядковане баченню вищої мети майбутнього не тільки Польщі й України, а й цілого регіону.

Прикладом, який найкраще ілюструє таку позицію, стала заява Осадчука про волинську справу. Взявши слово в присвяченій їй дискусії на сторінках «Ґазети виборчої», він писав у нарисі «Волинь: модель вибачення»: «Дебати в «Ґазеті виборчій» оголили проблему, але не пояснили причини, розміри й наслідки цього трагічного фрагменту нашої спільної історії. Не могли цього робити, бо нині, а схоже на те, що й ніколи, всього пояснити не вдасться. Зрештою, не існує повної й однозначної правди, кожна зі сторін має свою правду про кожну подію, кожен епізод історії. Добре, що все частіше повторюються спроби різнобічної інтерпретації тих трагічних подій. У цьому сенсі «волинська дискусія» є великим кроком вперед. Вона дає новий імпульс для подальший пошуків, дебатів й аналізу проблем»[13]. Закінчуючи свій нарис, Осадчук наводить приклад розв'язання, яке виявилося дієвим в інших умовах і здається прийнятним також і в цьому випадку. Посилаючись на заяву Михайла Демковича-Добрянського, який закликав окреслити простір дискусії формулою взаємного вибачення, пише: «Запропонований Демковичем шлях у нашій ситуації вимагає застосування польсько-німецької моделі, тобто будування важкою працею інфраструктури вибачення і співпраці. (…) Польсько-німецьку модель не було створено за один день. Але вона здійснила велику справу, починаючи від узгодження підручників з історії й закінчуючи співпрацею у всіх сферах»[14].

[11] Там само., с. 132.
[12] Там само., с. 351.
[13] Bohdan Osadczuk, Niepodległa…, op. cit., s. 129.
[14] Там само, с. 136.

Запропонована тут модель є не тільки спробою опанування демонів минулого, бо водночас є спрямованою на здійснення такої візії майбутніх взаємовідносин між Польщею й Україною, яка дозволить – з цілковитою повагою до партнерства обох суспільств – будувати спільну, зрештою не лише польсько-українську, але й у широкому розумінні східноєвропейську площину діяльності, проте не дозволить зневажливо трактувати країни, що її утворюють, ані Москві, ані Заходу. Коли йдеться про Москву, справа не потребує коментарів. А про Захід досить дошкульно Осадчук висловився у 2004 році: «Навмисне здійснюване пониження України, що притаманне частині Заходу, була ножем у спину антикомуністів, які прагнули свободи й демократії, а також для всіх опонентів антидемократичної авторитарної системи Леоніда Кучми. Під яким кутом на це не дивися, а Захід зрадив українську демократію»[15].

Цю оцінку можна підсилити твердженням, що – незалежно від змін, які відбулися після 1989 р. й розпаду Совєтського Союзу – Захід і надалі трактує регіон Міжмор'я як своєрідну периферію, яку, може, лише тимчасово, поки Росія впорається зі своїми внутрішніми проблемами, прийняв під свою «турботливу опіку»[16]. Такого типу позиція, що демонструється більш чи менш тактовно, й надалі є помітною в західній політичній думці й практиці, яка орієнтується здебільшого на тимчасові чинники, а не на бачення майбутнього. Осадчуку вдається досить точно її відчитати й навіть протиставити – незважаючи на песимістичну оцінку стану справ – перспективу, хоч, може, й віддалену в часі від цього дня, але яка окреслює горизонт подальших дій: «Криза Європи є серйозною, вона мене сильно непокоїть. Але в криз є такий цікавий момент, що вони постачають також нові імпульси, надихають на створення нових візій. Може, для нас це саме той виклик, до якого Європа буде придивлятися з надією»[17]. У цьому він залишається вірним тим принципам, які були фундаментом визнаної «political fiction» практики паризької «Культури»: поєднання здатності точного аналізу реалій із прагненням здійснити візію майбутнього, яка, щоправда, прихильникам «Realpolitik» може здатися утопією, але яка виходить поза межі тимчасових, підпорядкованих якнайшвидшій наживі, цілей.

Переклав Андрій Любка

Ukraiński polonofil. Pamięci Bohdana Osadczuka. Red. Iwona Hofman. Wydawnictwo UMSC, Lublin 2012

[15] Там само, с. 318.
[16] Jean-Marie Dmenach: Europa: wyzwanie dla kultury, tłum.: hanna Sikorska, Warszawa 1992, s. 102.
[17] Bohdan Osadczuk, op. cit., c. 332-333.

Єжи Стемповський

БУДИНОК СТРАВІНСЬКОГО В УСТИЛУЗІ

1

«Хроніка мого життя» Ігоря Стравінського є одним із найважливіших документів, присвячених історії мистецтва 1906-1935 рр. На ці роки припадає період дуже бурхливого мистецького життя і великих змін в естетиці й техніці малярства, театру, музики й танцю. В історії мистецтва того часу сам Стравінський займає одне з найвизначніших місць. Тож його біографія, з її відступами на різні музичні теми, природно є важливим свідченням недавнього минулого.

Для сьогоднішнього читача «Хроніка» – це не лише історичний документ. Змальований у ній фраґмент минулого є для цього надто свіжим. Написана з тією ж старанністю, що і його партитури, книжка Стравінського також дозволяє зауважити, як змінилося відтоді наше сприйняття мистецтва. Отже, з різних причин «Хроніка» варта уважного прочитання.

У першому томі «Хроніки» Стравінський кілька разів згадує маєток своєї першої дружини, де до 1914 року він зазвичай проводив літо. Він називає його «Oustiloug». В одному місці знаходимо вказівку, що цей маєток знаходиться на Волині. В іншому довідуємося, що під час революції там загинула частина його рукописних творів і ціла бібліотека. Це короткі згадки, які не дозволяють скласти уявлення про місцевість.

Словом «Луга» на Україні часто називають річки, що повільно течуть серед заливних лук, і назва ця не раз зустрічається на різних територіях. Назву «Oustiloug» Стравінський завжди вживає в лапках, мовби це була лише його приватна садиба. Тому – коли я читав його «Хроніку» в 1937 році – слово це не засоціювалося в моїй пам'яті з польською назвою старого волинського містечка Устилуг на правому березі Бугу.

Щойно роком пізніше, потрапивши на Волинь, я почав розпитувати знайомих про будинок Стравінського. У міжвоєнний період у містах тієї частини Волині, яка на підставі Ризького договору дісталася Польщі, проживала значна кількість польських переселенців. Чиновники, поліція, вчителі походили з-за Бугу, і старі волиняни, які ще пам'ятали довоєнні часи, становили серед них рідкісні винятки. Тож ніхто з-поміж моїх знайомих добре Устилуга не знав і про будинок Стравінського не чув. Не наважуючись на подорож із непевним результатом, я залишив «Хроніку» одному молодому знайомому, який по роботі об'їжджав волинські містечка, і попросив його роздобути відомості в самому Устилузі. Через два місяці я отримав від нього телеграму: «Будинок Стравінського є, дуже цікавий».

Зайнятий іншими справами, я повернувся на Волинь лише в червні 1939-го. Трохи з наміром утекти від тривоги і недобрих передбачень, що вже запанували на той час, я скористався з нагоди відвідати Устилуг. Залізницею можна доїхати лише до Володимира, а звідти шосе веде до розташованого на відстані 12 кілометрів Устилуга. Дістатися до нього можна було автобусом або найнятою у Володимирі бричкою, званою «a gite fajeton».

З XVIII століття чужаки тільки зрідка заглядали до Устилуга. Його не згадує навіть Ю.І.Крашевський, який так багато подорожував Волинню. Єдиний наявний там прастарий заїзд лежав у руїнах, тож кожному, хто не мав на місці друзів, знайти нічліг було дуже важко. Ці обставини вельми скоротили моє перебування в Устилузі.

На обхід міста, пошуки бурґомістра, «реґента» місцевого хору і судді на пенсії, який займав колишній будинок Стравінського і з великою підозрою поставився до мого візиту, я витратив першу половину дня. Пообіддя і наступні дні були похмурими, мало сприятливими для фотографування. Зрештою, у мене зі собою був тільки малий апарат для моментальних знімків. Щойно в останній день перебування я знайшов чоловіка, який у вільний час виконував функції місцевого фотографа і, відповідно, мав старий добрий апарат на штативі. У його колекції я знайшов будинок Стравінського, але без інтер'єру, сфотографувати який самостійно я не міг через брак сонця.

Переглядаючи альбом місцевого фотографа, я звернув увагу на світлину із зображенням головної вулиці містечка, чорної від схвильованого натовпу. Неможливо розпізнати, чи люди несуть червоний прапор, а чи церковну хоругву. До фотографа пластинка перейшла від його попередника, і він не знав, чи збережена на ній сцена представляє процесію, а чи революцію. Зрештою, впродовж останніх ста років Устилуг кілька разів ставав місцем драматичних релігійних битв, тож процесії там бували, певно, такі ж бурхливі, як революції. Цю фотографію, що виступала одночасно документом і застереженням, я долучив до своїх.

На закінчення екскурсії я домовився з місцевим фотографом, що наприкінці літа, повертаючись до Варшави, заїду знову, і ми разом зробимо кільканадцять знімків. У моїй кишені залишилося з того виїзду близько 30 світлин, зроблених задля першої ідентифікації місцевості і розташованих там будинків.

З тієї подорожі я більше не повернувся ні до Устилуга, ні до Варшави. Конверт із фотографіями супроводжував мене під час утечі з країни, на прикордонних переходах і в пригодах, які з цього виникали. Я залишав його в придорожніх корчмах, у криївках контрабандистів, у зустрінутих дорогою добрих людей. Попри це він завжди до мене повертався. 1940 року я залишив конверт в Угорщині, але й звідти за кілька років його мені привезли друзі.

2

Із «Хроніки мого життя» ми дізнаємося про такі подробиці перебування Стравінського в Устилузі. Цю місцевість автор уперше згадує в 1908 році: «Перед виїздом у село, де я зазвичай проводив канікули, ми з дружиною зайшли попрощатися з Римським-Корсаковим. Це була наша остання з ним зустріч. У процесі розмови я розповів йому про задуману мною невелику фантазію для оркестру, якій уже знайшов назву – *Feu d'artifice* («Фейєрверк»). Римського, здається, вона зацікавила, і він попросив, щойно я її закінчу, надіслати йому партитуру. Приїхавши до Устилуга, нашого маєтку на Волині, я відразу засів за роботу з наміром вислати йому цю річ до запланованого невдовзі весілля його дочки»[1].

Слова «зазвичай проводив» і «наш маєток» дозволяють припустити, що Стравінський їздив на літо до Устилуга принаймні від 1906 року, тобто від дати свого шлюбу. Насправді він бував там і раніше, оскільки з родиною майбутньої дружини його єднали близькі стосунки ще у шкільні часи.

Через кілька сторінок читаємо: «Коли я повернувся в село, мені спало на думку вшанувати пам'ять мого вчителя. Тож я написав *Chant funèbre* («Поховальну пісню»), яка восени під керівництвом Фелікса Блюменфельда була виконана на першому бєляєвському концерті, присвяченому пам'яті великого композитора. На жаль, партитура цього твору пропала в Росії під час революції разом із багатьма іншими речами, які я там залишив».

Наступного року, з нагоди запланованої опери «*Le Rossignol*» («Соловей»), Стравінський пише: «Я знову взявся за неї влітку 1909 року... До кінця літа партитура I акту була готова. Повернувшись після канікул, я мав намір приступити до написання решти, але раптом отримав телеграму від Дяґілєва, яка перевернула всі мої плани. Дяґілєв щойно приїхав тоді до Петербурга і запропонував мені написати музику до «Жар-птиці», яку Російський Балет мав поставити в Парижі навесні 1910 року».

Над цим твором Стравінський працював протягом усієї зими 1909-1910 рр. у Петербурзі. «Я працював затято, – пише він, – і, закінчивши партитуру в назначений термін, відчув потребу трохи відпочити в селі перед поїздкою до Парижа, куди я вибирався вперше».

Під час роботи над «Жар-птицею» у Стравінського виник задум написати музику до балету, заснованого на поганських обрядах. Згодом із цього задуму постала «*Le Sacre du Printemps*» («Весна священна»).

На деякий час Устилуг зникає зі сторінок «Хроніки». Наступний твір Стравінського – «Петрушка» – був написаний у Кларані і Больйо. Весну 1911 року Стравінський проводить з Російським балетом у Римі й Парижі.

«По закінченні паризького сезону, – пише він далі, – я повернувся до Росії, у наш маєток Устилуг, щоби повністю присвятити себе «Весні священній». Проте я знайшов також час для написання двох

[1] Тут і далі всі цитати походять із I тому «Хроніки мого життя» Ігоря Стравінського.

романсів на слова Бальмонта і кантати для хору й оркестру «Зореликий», в основу якої теж ліг вірш Бальмонта. Я присвятив її Клоду Дебюссі». Влітку Стравінський провідує свого приятеля Миколу Реріха – художника і знавця поганських обрядів. «Повернувшись до Устилуга, – свідчить «Хроніка», – я засів за свою партитуру, над якою працював потім і взимку в Кларані».

Навесні 1912 року ми знаходимо Стравінського з Російським балетом у Парижі. Далі читаємо: «З Парижа я повернувся до Устилуга, щоб за звичаєм провести там літо, і спокійно продовжив роботу над «Весною священною». Але з цього мирного життя мене вирвав Дягілєв, запросивши приїхати в Байройт».

Зиму 1912-1913 рр. Стравінський проводить у Кларані, звідки кілька разів виїжджає, щоб супроводжувати Російський балет у подорожах до Берліна, Будапешта і Відня. Весна 1913-го застає його в Парижі, де відбувається перша постановка «Весни священної». Після прем'єри Стравінський хворіє на тиф.

У цьому місці в «Хроніці» читаємо: «Повернувшись після хвороби до Устилуга, я почувався ще надто слабким для великої серйозної роботи. Не бажаючи, однак, залишатися зовсім бездіяльним, я знайшов розвагу в компонуванні кількох невеличких речей. Так, пригадую, того літа я написав три маленькі п'єси для голосу й рояля, які назвав «Три пісеньки: зі спогадів юнацьких літ» і присвятив своїм дітям».

Провівши зиму в Кларані, навесні 1914 року Стравінський знову з Російським балетом у Парижі, після чого виїжджає з родиною у Сальван (Вале). Трохи побувши в Лондоні, він записує: «Повернувшись у Сальван, я написав «*Три п'єси для струнного квартету*», які встиг закінчити перед короткою поїздкою до Устилуга та Києва. Тоді ж я хотів написати великий дивертисмент чи радше кантату, яка б оспівувала сільське весілля. У Києві серед збірників народних пісень я знайшов чимало текстів, що пасували до мого сюжету. Зібравши цілу колекцію, я вивіз її зі собою до Швейцарії. Повертаючись через Варшаву, Берлін і Базель, я побачив, яка нервова атмосфера панує в Центральній Європі, і виразно відчув, що ми напередодні серйозних подій. Через два тижні було оголошено війну».

З наведених вище фрагментів бачимо, що Устилуг був для Стравінського місцем не лише відпочинку, а й зосередження та праці. Там постала значна частина його довоєнних творів, зокрема таких важливих для цього періоду, як «Феєрверк» і «Весна священна».

З кількох пізніших записів можна довідатися, чому в устилузькому будинку були особливо сприятливі для зосередження і праці умови. Про часи свого перебування в Шато д'О у Швейцарії Стравінський пише: «Ми мешкали цілою родиною в готелі, де займатися музикою було неможливо. Тож моєю першою турботою були пошуки рояля і приміщення, де б я міг спокійно працювати. Щоби писати музику, мені треба бути впевненим, що мене ніхто не чує. Власник музичної крамниці, до якого я звернувся, показав мені щось на зразок комірки, заповненої порожніми коробками з-під шоколаду *Suchard*, вікна якої виходили на курник. У ній стояло маленьке піаніно, зовсім нове і розстроєне».

Навіть після втрати свого будинку в Устилузі Стравінський уникає постійного проживання у місті. У Швейцарії та Франції він проводить більшу частину року в дачних місцевостях. Здається, ця риса відповідає характерній для нього, як говорили в часи Романтизму, автономії «індивідуальності», котру точно розпізнав у Стравінському ще маестро Римський-Корсаков, відмовляючи його від навчання в консерваторії.

Самостійність і оригінальність художнього формування Стравінського вражає також в іншій, вже згаданій вище особливості «Хроніки». Його перший виїзд поза кордони Росії припадає на весну 1910 року, коли Стравінський уже був автором «Феєрверку» та «Жар-птиці» – творів, які досі залишаються у програмах симфонічних концертів, зовсім не затьмарені його подальшою, вельми багатогранною творчістю. Композитор, який – не повторюючись і постійно йдучи вперед – упродовж наступних 25 років справляв найбільший з-поміж сучасників вплив на європейську музику, 1910 року постав перед паризькою публікою як уже сформована індивідуальність. Композиторська молодість Стравінського промайнула між Петербургом та Устилугом, що мовби репрезентують періоди поглинання і концентрації, кристалізації.

В Устилузі Стравінський мав можливість безпосередньо зіткнутися з фольклором, який займав важливе місце в тодішніх дискусіях музичного світу. У своїй «Хроніці» він критично відгукується про фольклористів і «Могутню Купку» (Мусоргський, Балакірєв, Бородін, Римський-Корсаков і Кюї), музика якої має «національний» характер і спирається на народні мотиви. Стравінський називає єрессю поширену тенденцію вважати цю групу єдиними автентичними представниками російської музики. Ближчими йому є Глінка і Чайковський, що репрезентували тоді музичні традиції Заходу. Його ставлення до народної музики викликає в пам'яті лист Шопена, в якому зневажливо говориться про народні пісні, зібрані Оскаром Кольберґом. Однак не слід забувати, що видана 1935 року «Хроніка мого життя» виражає пізніші погляди Стравінського, які в часи писання «Жар-птиці» ще, напевно, не були так чітко сформульовані.

Невідомо, чи Стравінський ближче цікавився різними формами народної музики, які міг чути в Устилузі. «Хроніка» нічого про це не каже, і з різних причин у цьому можна сумніватися. Запам'ятаймо наразі з його біографії тільки той факт, що контактувати з автентичною народною музикою Стравінський міг лише в Устилузі. Згодом ми побачимо, що волинська версія музичного слов'янського фольклору могла забезпечити його аргументами на користь зайнятої у «Хроніці» позиції.

3

Обіч містечка Устилуг містився маєток із тією ж назвою, що колись належав Любомирським. У розгалуженні Бугу і Луги Любомирські наприкінці XVIII століття спорудили палац, оточений широким парком. Після того, як у XIX ст. тамтешня лінія Любомирських вигасла, маєток зазнав різних випробувань. Розташована над Бугом частина Волині на зламі століть пережила важку економічну кризу, яку так і не змогла подолати. Пристосування великого сільськогосподарського маєтку до нових умов вимагало вкладень капіталу, якого виразно бракувало його наступним власникам. На правому березі Бугу діяв тоді закон, який забороняв продаж землі полякам, що додатково зменшувало шанси маєтку потрапити у фінансово міцні руки. Колишній палац Любомирських згорів дотла. По ньому залишився гладко вирівняний терен у розгалуженні рік, а також два кам'яні будинки: стайня і щось на кшталт флігеля. Біля них у кропиві лежало трохи цегли, що походила зі спаленого палацу. На кожній цеглині виднівся – за зразком римських цезарів – карбований герб Любомирських.

У стані такого занепаду маєток наприкінці XIX ст. придбав київський лікар Г.Т.Носенко, який лише зрідка приїжджав до Устилуга, зупиняючись там в одній кімнаті згаданого флігеля. Але в доктора Носенка була численна родина, з-поміж якої в подальшій історії маєтку найважливішу роль відіграли дві дочки – Людмила і Катерина.

Перша з них вийшла заміж за морського інженера Г. Бєлянкіна, який осів в Устилузі на постійно і на місці згорілого палацу спорудив великий житловий будинок. Будинок цей, оточений широкою терасою, має в собі риси стилю, знаного за МХАТ'ом чи залізничним вокзалом у Жмеринці, тобто модного на початку XX століття російського різновиду сецесії.

Доктор Носенко та інженер Бєлянкін залишили по собі в Устилузі добру пам'ять. Купивши маєток у Любомирських, вони перейняли на себе й обов'язки, які лежали на маґнатському помісті, тому утримували в Устилузі лікарню і школу. Відтоді – на момент моїх відвідин колишнього маєтку – минула сповнена воєн і переворотів чверть століття, тож їхні постаті вже почали стиратися в пам'яті місцевих жителів, однак усі їх згадували доброзичливо.

Друга дочка доктора Носенка, Катерина, вийшла заміж за Ігоря Стравінського, для якого – певно, згідно з його вказівками – також був зведений житловий будинок. Цей будинок стояв у глибині парку і мав цілком відмінний від розташованого в кількох сотнях кроків будинку Бєлянкіна характер. Побілений вапном, захований у зелені молодих дерев, будинок Стравінського своїм виглядом нагадував дім лісника. Вхід до нього вів через дерев'яний ґанок. Із протилежного – південного – боку було сім асиметричних, різної величини вікон. З обох боків гонтового даху містилися два малі мансардні вікна.

Внутрішня обстановка видалася мені дуже непрактичною, мало придатною для постійного проживання подружжя з дітьми. Значну частину першого поверху займала велика кімната з вікнами, що виходили на обидва боки будинку. Посеред підлоги в ній залишилася широка чорна яма від

вогнища, яке розпалили солдати під час війни. Довший час російсько-німецький фронт проходив по Лузі, вздовж берегів якої тягнулося кілька ліній окопів. Багато довколишніх сіл згоріло тоді дотла. З тих пір будинок Стравінського стояв вочевидь без господаря, лише спорадично підтримуваний від западання в повну руїну.

Внутрішній план будинку свідчить про те, що Стравінський не збирався постійно мешкати в Устилузі, однак він точно відповідає подвійній ролі – місця праці та літнього відпочинку, – яку цей будинок відіграє у «Хроніці мого життя». Велика кімната мала розмір і акустику, які дозволяли поставити в ній фортепіано. Можливо, там також знаходилася бібліотека композитора. Ось тільки мені було важко узгодити таке пояснення плану помешкання зі словами з «Хроніки»: «Щоби писати музику, мені треба бути впевненим, що мене ніхто не чує», – оскільки звуки рояля з головної кімнати мусили проникати до найвіддаленіших закутків невеликого будинку.

За спогадами устилужан, місце праці Стравінського знаходилося в мансарді. До неї вели широкі зручні сходи, створені мовби спеціально для того, щоб ними вносити *Steinway* чи *Pleyel*. Сходи несподівано закінчувалися входом до темного й низького коридору, який після подвійного повороту приводив до мансарди, яскраво освітленої двома вікнами. Це приміщення, власне, було не кімнатою, а довгим коридором із побіленими стінами, який розширювався в середній частині. Проте й там його ширина, мабуть, не перевищувала трьох метрів. У цьому місці мали стояти піаніно і стіл. Сувора білизна стін, цілковите відособлення і нонконформізм форм цього закамарка просто вражають. Відвідувачу не відразу могло би спасти на думку шукати в цьому місці робочий кабінет Стравінського, але раз виникнувши, таке припущення швидко набувало вірогідності. Завдяки її довжині у мансарді було багато повітря, а вкритий гонтом дах не нагрівався надмірно від сонця. Сидячи за піаніно чи столом, композитор мав позад себе вікна, а перед собою білу стіну, отже, ніщо не розсіювало його уваги. Зрештою, ізоляція цього приміщення від решти будинку була абсолютною.

Від устилужан, які пам'ятали довоєнні часи, я довідався, що Стравінський зовсім не спілкувався з місцевим населенням. Схоже, єдиним його знайомим був лікар, керівник шпиталю. Інші жителі містечка знали лише, що в парку мешкає композитор, цілком поглинутий працею. Здалеку можна було бачити, як він кілька разів на день швидким кроком проходить стежками парку, після чого по кількох хвилинах повертається додому.

4

Трохи вище гирла Луги стоїть один із рідкісних у цій місцевості мостів над Бугом. На деякій відстані від мосту є брід, яким наприкінці літа можна перейти через річку, занурюючись не вище пояса. Західний берег річки в цьому місці плаский, натомість східний укритий стрімкими, підмитими водою пагорбами. На одному з них, неподалік мосту, видніється місце старого городища, заокруглені вали якого височіють над усією околицею.

Упродовж довгих століть через цей край перекочувалися більш або менш войовничі племена, від яких осілий люд шукав сховку в лісі чи укріплених місцях. Край – плаский, і його жителям, менш щасливим від римлян, бракувало каміння для зведення мурів, а в багатьох місцевостях – навіть глини для випалювання цегли. У таких умовах сам ландшафт пояснює виникнення в Устилузі укріпленого поселення. Фортифіковане узгір'я, що прикриває переправу через річку, дає мешканцям можливість вибору: захищатися на ньому або відгородитися від ворога глибокою водою. Старі вали городища частково зрівняні з землею – можливо, якимось із загарбників. Їхня висота і масивність дають добре уявлення про кількість та організаторські здібності середньовічних жителів Волині.

Сліди великих земельних робіт того періоду можна знайти і в інших волинських місцевостях, наприклад, у Зимному, розташованому над Лугою кільканадцятьма кілометрами вище від Устилуга. Призначення валів у Зимному неможливо точно розшифрувати без їхніх часткових розкопок. І там вражає величезна кубатура перенесеної землі. У Зимному є церква XI ст., що дозволяє датувати тамтешні земляні роботи – як і в Устилузі – XI-XIII століттями, тобто часами перед монгольською навалою, після якої настав занепад середньовічної цивілізації Волині.

Україна містить у собі ще чимало старовинних пам'яток.

За браком каміння всі сліди, залишені племенами, які довго чи коротко перебували на теренах нинішньої України, пов'язані з переміщенням землі, найчастіше – у вигляді багаторазово згаданих у Словацького курганів. Це насипані в різні часи людськими руками пагорби, вкриті травою і помітні здалеку серед полів і пасовищ. Входячи на них, ви бачите довкола хвилясту або перерізану ярами і «балками» рівнину, чуєте шелест вітру в бадиллі та бур'янах, які ростуть на вершинах пагорбів. Між Устилугом і Чорним морем знаходяться тисячі таких – менших чи більших – курганів. У декотрих містяться могили князів і воїнів, інші, тягнучись довгою вервицею, позначають шляхи народів, які прямували звідси на захід. Один із них віз із собою «бабів» – грубо обтесані камені у формі жінок, кількасот яких згодом було знайдено на його шляху. Розміри курганів і перевезені на тисячі кілометрів через стільки глибоких рік і небезпечних бродів «баби» вагою в кілька сотень кілограмів кожна дають уявлення про силу м'язів і організаторські здібності племен, які напирали колись на східні кордони Римської імперії.

На початку XX століття російські археологи розкопали руїни грецьких міст на північному березі Чорного моря та розташовані поблизу кургани. Декотрі з них містили в собі могили скіфів, яких ховали разом з їхніми дружинами, кіньми, зброєю і коштовностями. Знайдена в тих курганах багата колекція предметів дозволила вперше зблизька придивитися до скіфської цивілізації, її обрядів та стосунків з еллінським світом. Значна частина відкопаних предметів потрапила до Ермітажу. Результати археологічних досліджень на теренах України стали в той час об'єктом численних розмов і коментарів.

Тодішнє відкриття нового фрагмента поганського світу може бути якось пов'язане з ґенезою «Весни священної». Про задум цього твору Стравінський у своїй «Хроніці» пише: «Одного разу, коли я дописував у Петербурзі останні сторінки «Жар-птиці», у моїй уяві цілком несподівано, бо я думав тоді про зовсім інше, виникла картина священного поганського ритуалу: старі мудреці сидять колом і спостерігають за передсмертним танцем дівчини, яку вони мають принести в жертву богові весни, щоб здобути його прихильність. Це стало темою «Весни священної». Мушу визнати, що це видіння справило на мене сильне враження, і я негайно розповів про нього моєму приятелеві Миколі Реріху».

Праці археологів справді відкрили передусім поховальні обряди скіфів. Видіння Стравінського з його суворим тлом і людським жертвопринесенням, здається, належить до того самого світу.

5

Історія нинішніх українських земель являє собою картину, позбавлену тяглості. Скіфська цивілізація, оселена між Доном і Дніпром, зникає на схилку Римської імперії. Нові племена, прибулі зі Сходу, приносять із собою війни і нищення землеробства. Міста на північному березі Чорного моря, що жили з торгівлі збіжжям і шкурами, убожіють і врешті-решт безлюдніють. Упродовж кількох наступних віків нічого певного про жителів цих територій не відомо.

У X столітті Україна входить до зони впливу Візантійської імперії. Населення приймає християнство грецького обряду. Збережені середньовічні пам'ятки свідчать про його чисельність, працездатність і певний рівень заможності, досягнутий якоюсь мірою завдяки торговельним стосункам із Константинополем. Від тих часів залишилися і розпізнавані ще й сьогодні вали Устилуга.

Монгольські навали, падіння Візантійської імперії і захоплення чорноморського узбережжя частково народами кочівними та приналежними до ісламської цивілізації призводять до нового занепаду краю. Україна безлюдніє, убожіє, а її частина, розташована на захід від Дніпра, на кілька століть потрапляє під польський вплив.

Польське панування приносить із собою нове цивілізаційне нашарування, органічно не пов'язане з попереднім періодом. На колишній території східного християнства з'являється римський обряд, а з ним і латинь. Найліпша травестія «Енеїди» вийшла з-під пера українського поета Івана Котляревського. По всій Україні зводяться будинки в різновидах барокового стилю, який у волинських церквах змішується з візантійським. Внутрішні суперечності між різними цивілізаційними нашаруваннями призводять у підсумку до громадянських воєн і нової руїни краю.

Під польським пануванням Устилуг переживає період значної заможності. Майже вся Волинь лежить у басейні Дніпра. Лише невеличкий її окраєць над Бугом належить до басейну Вісли, яка була в ті часи головним шляхом польського експорту. Власне в Устилузі води Бугу досягають глибини, достатньої для кораблів, що вивозять збіжжя. Дві «конституції», тобто сеймові постанови XVII ст. регулюють права і обов'язки прибережного населення, прагнучи підвищення сплавності Бугу. За ними можна судити про розвиток тогочасної річкової торгівлі на Бузі і про вагу, якої тоді надавали цій справі. На зламі XVII-XVIII ст. Устилуг стає осередком експорту волинського збіжжя, яке сплавлялося звідси до Ґданська. Його населення зростає, зводяться численні приміщення для складування збіжжя, що вивозиться переважно у весняний період, коли піднімається рівень води. Любомирські, напевно черпаючи значні прибутки з торгівлі зерном, будують тут у XVIII ст. свій палац.

Поділи Польщі і захоплення Пруссією гирла Вісли кладуть край вивозу збіжжя з Волині. Наприкінці XVIII ст. для Устилуга починається новий, довгий період занепаду. Кількість його населення зменшується і в середині XIX ст. сягає, мабуть, найнижчого рівня – 1600 мешканців. Зрештою, його долю ділять й інші волинські міста. Ю.І.Крашевський, відвідавши Волинь 1839 року, скрізь побачив там руїни давніх замків і палаців та злиденне єврейське населення, що ледве утримувалося з убогих крамничок з невеликим товарообоpотом.

Ще раз Волинь зуміла економічно підвестися на межі XIX і XX століть. Це період сприятливої кон'юнктури експорту зерна через Одесу. Кредити, взяті Росією у Франції, стимулюють розбудову металургійної промисловості в нижній течії Дніпра і мережі південно-західної залізниці. Україна в ті часи переживає період швидкого економічного розвитку, який за кількадесят років до того можна було бачити в США. Міста і містечка, розташовані при головній залізничній гілці – Київ, Вінниця, Жмеринка – з року в рік розбудовуються і в рази збільшуються за кількістю населення. У селах ціна на землю за короткий час зростає втричі. Дещо віддалена від осердя цього руху Волинь не бере в ньому безпосередньої участі, але навіть до її найдальших закутків, як от Устилуг, теж долітають відлуння загального процесу – бодай у вигляді оселення тут заможної родини з Києва. Тоді ж Волинь отримує територіальну автономію – т.зв. земство, що надає їй значні фінансові права. У ті часи з'являється певна кількість лікарень, шкіл, торгових домів, брукованих міських вулиць тощо.

Війна і революція зупиняють економічний розвиток краю. У 1917-1918 роках, окупувавши Волинь, німці намагаються в західній її частині створити для себе продовольчу базу. З цією метою вони квапливо будують мережу вузькоколійок загальною довжиною 2000 км., засновують дослідні сільськогосподарські станції та ін. Їхня поразка на заході та новий вибух громадянської війни на Україні зводять ці плани нанівець. Втім, в Устилузі, розташованому задалеко від залізничних ліній, і так не видно особливих слідів цієї бурхливої діяльності.

1920 року на підставі Ризького договору західна частина Волині ще раз повернулася до Польщі. Неподалік Устилуга проходила тоді широка смуга колишнього фронту, віддавна безлюдна і необроблювана, вкрита лініями окопів. Мир швидко затягує ці рани, але заможність більше на Волинь не повертається. Головним її багатством є сільське господарство, для якого в цілій Східній Європі на довгі роки створюється несприятлива кон'юнктура. Відроджена Польща не знайшла фінансової підтримки у Заходу, який за нагальніше завдання вважав відбудову Німеччини. Польська промисловість не могла забезпечити роботою зростаюче сільське населення. Задля утримання його в землеробстві слід було розпаювати великі угіддя і створити на їхньому місці нові дрібні господарства. Цій меті відповідала польська земельна реформа. 1939 року колишній маєток Любомирських і Носенків в Устилузі був уже цілковито розпарцельований. Посталі на цих землях ділянки оброблялися слабо, а їх нові власники, не маючи гроша за душею, не виглядали щасливими. Устилуг налічував у ті часи близько 4000 жителів.

Уривчаста, позбавлена тяглості історія Волині знаходить яскраве відображення в архітектурі Устилуга.

Від епохи волинських князів Рюриковичів залишилися тільки вали старого городища. Частково зрівняні з землею кимось із загарбників, ці вали стоять на краю міста, очевидно, неторкані від середніх віків. У цьому місці нічого відтоді не будували. Життя втекло звідси і більше ніколи сюди не поверталося.

Від періоду поміж руйнуванням княжого городища і зведенням найстаріших зі збережених споруд не залишилося жодного сліду. Щоправда, хроніки XV та XVI ст. кілька разів згадують Устилуг, але завжди епізодично, мимохідь, як місце постою або переправи військ. Також кілька разів Устилуг у зв'язку зі зміною власників згадується в податкових реєстрах. Отже, це було невеличке поселення з винятково дерев'яними будинками, які змітали з лиця землі війни і пожежі.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. життя знову повертається до Устилуга. Тими часами датовані дві збережені станом на 1939 рік споруди: монастир капуцинів, закритий 1832 року російською владою, та флігель колишнього палацу Любомирських. Від XVIII століття залишилася також певна кількість дерев'яних будинків: садиби, хати, корчми. Зведені в мирні часи, ці будинки вільно розкинулися на пагорбах уздовж Бугу. Люди епохи Просвітництва багато подорожували незручними дорогами. Оскільки Устилуг лежав на жвавому шляху, що вів через Люблін, Славуту й Бердичів на Україну, у ньому мусили бути в достатній кількості корчми й заїзди. З останніх залишився тільки один, дуже зруйнований, але зі збереженою традиційною брамою, через яку брички й карети, запряжені четвериком коней, в'їжджали до розташованих посеред будинку сіней.

Після цього в міському будівництві знову настає довга перерва. Від моменту занепаду Устилуга як річкового порту його населення упродовж тривалого часу зменшується. Знищені пожежами хати не відбудовуються, люди переселяються до вцілілих будинків. Щойно на зламі XIX-XX століть Устилуг пристосовується до потреб місцевих землеробів, за урбаністичними зразками тогочасних «уєздних» російських містечок. Нова дільниця постає вздовж широкої вулиці: трохи дво- і триповерхових кам'яних будинків з крамницями, далі ринок із довгими рядами яток.

До того періоду належить і дім інженера Бєлянкіна. Ще дорогою я наслухався про нього різних фантастичних подробиць. Одні говорили, що дім цей мав форму судна. Інші додавали, що на його даху був місток, з якого Бєлянкін – мов капітан корабля – вигукував у трубу накази і наглядав у бінокль за роботою на довколишніх полях. Насправді цей будинок є великою конструкцією з нервовими контурами, але нічим не нагадує корабель. Звиклі до архітектурних форм XVIII століття устилужани ніколи не бачили подібних обрисів на суші і, певно, припустили, що інженер Бєлянкін узяв за приклад краще знану йому морську конструкцію. В історичних нашаруваннях Устилуга бракувало перехідних форм між бароко і сецесією, тож місцеве населення намагалося заповнити цю лакуну витворами уяви.

Станом на 1939 рік Устилуг уже пережив земельну реформу і довгий період пристосування до затяжної економічної кризи. У новому розділі історії Волині будинки Бєлянкіна і Стравінського – а також стайня Любомирських – стояли відокремлені, чужі, заблукані з інших часів, не вписуючись у нові схеми життя і не знаходячи корисного застосування. У великому будинку Бєлянкіна містилися кабінети міської влади та різних громадських організацій, частину винаймав місцевий зброяр, нарешті ще частина просто стояла порожньою. Внутрішнє планування будинку мало відповідало його несподіваному призначенню, і нові «квартиранти» не почувалися в ньому зручно. Штукатурка із внутрішніх стін частково обсипалася, і давно не ремонтована споруда западала в руїну.

Будинок Стравінського дістався під час розпаювання судді на пенсії, скромні доходи якого також не дозволяли провести необхідний ремонт. Більша частина будинку зяяла пусткою.

Короткий огляд будинків Устилуга доводить минущий, ефемерний характер усіх починань на цьому нестійкому ґрунті. Ігор Стравінський, без сумніву, не мав наміру постійно мешкати у своєму оточеному зеленню домі. Але й ті, хто в різні часи зводив тут фортифікації, палаци і великі житлові будинки, не зуміли створити нічого тривкого, важливого бодай для кількох поколінь. Носенки і Стравінський розділили тут долю Рюриковичів і Любомирських.

За свідченнями приїжджих, Устилуг дуже постраждав під час боїв 1942 та 1944 років. Від 1945 року Буг у цьому місці становить польсько-совєтський кордон. Як і в інших прикордонних місцевостях, населення мали звідси вивезти вглиб країни, дерева зрубати, а на прибережних пагорбах поставити вартові вежі совєтських прикордонних військ.

7

Чи не єдиним сталим чинником в історії Волині є християнство східного обряду, впроваджене князями Рюриковичами і в польській частині Волині живе аж до 1939 року. Від XI століття починаючи, у старих церквах щонеділі збиралися групи віруючих.

Найбільш вражаючою і водночас найпривабливішою рисою східного обряду є співана літургія. Зовсім не обов'язково бути віруючим, аби зануритись у плавну музичну стихію обрядів. Де є добрий церковний хор, там ніколи не забракне присутніх. Тож парафії завжди дбали про свої хори і вміли оцінити їхню майстерність.

Зі збережених документів випливає, що декотрі церковні хори мали величезні традиції, п'ятсот або й сімсот років неперервної діяльності. Я слухав хори, які співали по успадковуваних із покоління в покоління старих нотах, розшифрування яких вимагало б сьогодні певної обізнаності в палеографії.

Діяльність церковних хорів не обмежувалася релігійними обрядами. У містах хори давали й світські концерти. У сільських парафіях хор уранці співав у церкві, увечері – в корчмі. Співав також на весіллях, хрестинах, дожинках і під час різних місцевих свят, які де-не-де зберігали пам'ять про поганські обряди. Для кожної із тих оказій хор, звісно, мав окремий репертуар.

Наслідком світської діяльності церковних хорів був великий вплив професійного співу на народну музику. Вміння співати на два і більше голосів поширилося впродовж століть на всю Україну, на всі суспільні верстви, і стало найпопулярнішим джерелом розваг. Особливо там, куди не сягали жіночі чари, які забирали багато часу: на Запорозькій січі, у плотогонів і розбійників, на корчуванні лісу і переправах – скрізь, де довкола пляшки збиралися чоловіки, лунали спроби співу на кілька голосів.

У середні віки церковні хори співали на візантійський манір, що досі зберігся у східній літургії. На Україні, яка згодом була відрізана від Чорного моря і потрапила під польські впливи, у XVI-XVII ст. з'явилося барокове мистецтво. Дотепер не існує жодного дослідження, яке пояснило б силу експансії Бароко. Жоден інший мистецький напрям Заходу не проник так далеко на схід і так глибоко в народне життя. В усій Східній Європі, зокрема й Україні, на кожному кроці можна знайти сліди західної культури XVII століття: у будинках, у народному одязі, у звичаях і поняттях.

Разом з іншими італійськими новинками на Україну потрапила і барокова музика з її новою гармонією та «експресіонізмом», наполегливим пошуком сили вираження. Невідомо точно, якими дорогами нова музика і відповідна їй сприйнятливість слуху проникли з далекого Заходу аж до Дніпра. Про дороги ці, однак, можемо частково здогадуватися, взявши до уваги багатство тодішньої вокальної музики. Вийшовши за межі італійської землі, барокова музика – можливо, через брак відповідних інструментів – породжує велику кількість акапельних творів, як от Генріха Шютца й англійських композиторів XVII ст. Україна, де існувало вже стільки старих і вишколених хорів, становила особливо придатний ґрунт для саме такого роду новинок. У XVII і XVIII ст. сфера візантійських впливів у музичному фольклорі відступила на схід до кордонів тодішньої Османської імперії.

Наприкінці XVIII століття внаслідок політичних змін у цій частині нашого континенту Україна входить у тривалий період ізоляції. Всі її контакти із Західною Європою обриваються. Лише її сформована бароковим мистецтвом й оперта на церковні хори музична чутливість дрімає, наче вогонь у попелі, під зовнішньою оболонкою реварваризації.

Революція 1917-1918 рр. закриває церкви і розпорошує їхні хоральні групи. Польська частина Волині – найдалі на захід висунутий мис православної України – стає на наступні 20 років резервацією, де підтримується традиційне життя релігійних общин східного обряду. Місцеві церковні хори заповнюються біженцями. Наприкінці цього періоду на польському краєчку Волині існувало близько 60 церковних хорів першої категорії. Кількість людей, навчених хорального співу, оцінювалася в дев'ять тисяч.

Звідси походила й більшість хорів, що емігрували до Америки. Найславнішим із них був хор Кошиця, який у 1921 році об'їздив Західну Європу, викликаючи скрізь зацікавлення з боку місцевих вокальних гуртів. Кількома роками пізніше я слухав хор паризької *Schola cantorum*, що цілий вечір співав українські народні пісні, яких він навчився у хору Кошиця. Під зовні екзотичним фольклором слухачі, не вагаючись, розпізнали знайомі першоелементи барокової музики. Настільки ж повчальним було би встановлення обірваного два століття тому контакту і в протилежний бік – наприклад, через виконання якимось волинським колективом «Концерту у формі жалобної меси» Шютца, значно ближчого волинським, ніж західним хорам, які дуже рідко наважуються кинути виклик труднощам барокових акапельних творів.

Зіткнення з цим фрагментом історії Волині дозволяє оцінити слушність критичних зауважень Стравінського про «народну» музику. Професійна чи народна – музика Східної Європи завжди спиралася на ті ж зразки і навички, що й музика Заходу, від якої вона ніколи не відбігала занадто далеко.

Чи Стравінський цікавився в Устилузі тамтешнім хором і музичним фольклором? У «реґента» місцевого хору залишилися від 1906-1914 років лише туманні спогади. Замолоду він чув про Стравінського, але бачив його тільки здалеку, коли той ходив нервовим кроком стежками парку. Проте він ніколи не чув про якийсь ближчий контакт композитора з місцевим хором.

Однак на співочій Волині народна музика має незліченні шляхи проникання навіть до випадкового слухача. Вологе повітря в розгалуженні Бугу і Луги несе голос дуже далеко. Ставши на краю паркової тераси під вечір, я чув, як із-за Бугу і Луги долинали співи, що зазвичай супроводжують на Волині всі сільськогосподарські роботи. Їх було чути кілька водночас, із різних сторін. У мене в кишені якраз була мала партитура «Жар-птиці», яку я показав присутнім хористам. Реґент уважно і дещо недовірливо погортав сторінки жовтої книжечки Ейленбурґа. Я звернув його увагу на мотив колискової, який – дещо змінений – у мажорній тональності з'являється пізніше у сцені знімання чарів. Усі хористи без вагання впізнали в ньому мотив загальновідомої волинської пісні. Проте жоден із них не зміг сказати про неї нічого конкретнішого. Нарешті, подумавши, реґент висловив певний сумнів:

- Це, безперечно, волинська пісня, але не з нашої місцевості. Її, здається, співають у північній частині краю, за Ковелем. У нас тут, втім, є хорист звідти, який мусить її знати.

Отже, ми разом пішли на пошуки того хориста. Він теж без вагання впізнав волинський мотив колискової, але так само не знав її першоджерела. При світлі недогарка ми ще раз уважно придивилися до обох мотивів. Після детального їх розбору стало очевидно, що вони не могли бути прямо запозичені з жодної народної пісні. Жодної конкретної пісні вони не наслідували, але були дивовижно «подібні» до всіх. Якщо у творах Стравінського є якісь «волинські народні мотиви», то їхній характер змушує згадати «куявські мотиви» Шопена, для яких у збереженому фольклорі марно було б шукати безпосередніх зразків.

Єжи Стемповський (1893–1969) народився в Кракові, однак справжньою вітчизною завжди вважав Поділля, де в родинних маєтках Шебутинці та Виниківці він провів перші дитячі роки.

Есеїст детально відтворив топографію Аркадії дитинства та деякою мірою вивів із неї свою генеалогію в есе «У долині Дністра», написаному в перші роки еміграційних мандрів, на які він наважився у вересні 1939 року. Відтак текст вийшов друком в антології «Край років дитячих», виданій 1942 року в Лондоні. Стемповський там писав: «Я прийшов на світ у польській родині на Україні в 1894 році. Ці, на перший позір, такі прості слова вимагають сьогодні багатьох пояснень. Річ у тім, що національність батьків мала в ті часи дещо інше значення, ніж сьогодні. Молодше покоління звикло вважати національність за певного роду расовий фатум, що спадково тяжіє над кожним новонародженим. Кожен, говорилося нам, народжується німцем чи там негром і щойно пізніше, можливо, стає людиною, якщо взагалі доходить аж до такої крайності».

Стемповський відтворив по пам'яті образ Східної Європи, коли вона «була одною великою шахівницею народів», де перетиналися і навзаєм проникали різні національності, культури, релігії та

мови. Досвід поліетнічного і полікультурного розмаїття України виразно сформував негативне ставлення Стемповського до всіх спроб встановлення вузьких меж державної приналежності та визначення національної винятковості.

За власним зізнанням, Стемповський так ніколи і не розпрощався з тим образом України, від якого його намагалися відірвати історичні віражі, революції і війни початку XX століття. Описуючи Україну періоду міжвоєнного десятиліття, коли вона не зуміла протистояти наступові націоналізму, він не шкодував критичних слів на адресу влади II Речі Посполитої і не приховував свого обурення кривавими пацифікаційними операціями, здійснюваними в ті часи поляками в українських селах. Стемповський розумів і підтримував поривання українського народу до незалежності, а відплатні акції українців сприймав як розпачливі прояви протесту, покликані привернути увагу Заходу, який недооцінював українську культуру, вважаючи її периферійною, і не визнавав незалежницьких прагнень українців. Також Стемповський належав до грона тих осіб, які після Ялти не жадали відновлення «старого ладу». За слушним зауваженням Анджея С. Ковальчика, «польська Україна» як «предмет сентиментальних зітхань» його не цікавила.

*

Уміщене тут есе Єжи Стемповського «Будинок Стравінського в Устилузі» належить до канону текстів автора, присвячених Україні і проблемам Східної Європи. Вперше воно вийшло друком у «Культурі» (1949, №8) – еміграційному часописі, редагованому Єжи Ґедройцем. Згодом у швейцарському журналі «*Du*» з'явився його німецький переклад під назвою «*Auf Igor Strawinskys Spuren in Wolhynien*» (у значно скороченій, порівняно з оригіналом, версії). Існує також машинописний варіант тексту французькою мовою.

«Будинок Стравінського в Устилузі», як і есе «У долині Дністра», з якого походить цитований мною вище фрагмент, були передруковані та разом з іншими есе та листами Єжи Стемповського про Україну зібрані в томі «У долині Дністра. Листи про Україну» (Варшава, 1993). Підготував цей том, опрацював його як редактор та написав до нього післямову Анджей Станіслав Ковальчик.

Маґдалена Хабєра

Переклав Олександр Бойченко

Устилуг садиба Ігоря Стравінського. Фотографія Єжи Стемповського

Ольга Цівкач
Прикарпатський університет ім. В.Стефаника

СПОГАДИ СТАНІСЛАВА ВІНЦЕНЗА ПРО ІВАНА ФРАНКА

Станіслав Вінценз

Спогади сучасників становлять безцінне джерело для розуміння епохи і життя відомих людей. Вони створюють живий образ людини, розкривають її особистість, її характер, свідчать про ставлення до неї сучасників, вони повідомляють про деякі невідомі чи маловідомі факти її біографії і тим доповнюють наше уявлення про ту чи іншу історичну постать. Правда, спогади не завжди точно й правдиво описують особу, як це може бути в щоденнику чи листі. У спогадах у тій чи іншій мірі неминучим є елемент творчого, вільного або невільного перетворення епізодів минулого, що збереглися в пам'яті. Але, поступаючись документальній точності записів у щоденнику і листах, спогади дають можливість їх авторам створювати живі образи великих людей та їх оточення, малювати широкі картини побуту та звичаїв, за умови, що ці спогади написані людиною освіченою, із широким колом бачення, з виробленим художнім смаком тощо. Особа мемуариста майже завжди має вирішальне значення у нашій оцінці достовірності й об'єктивності його судження і тим визначається цінність спогадів.

«Спогади, – писав Іван Франко, – це справді *Dichtung und Wahrheit*. Чим більше мемуарист силкується переносити вповні, з усіма фарбами і тонами той образ далеко минулих подій, який лишився в його душі, тим більша небезпека, що він до того образу додасть щось зайвого, пізнішого, нанесеного течією часу. Але ж зусилля в противний бік подати лише голі контури картини, лише силуети або навіть дерев'яні рамки – ще шкідливіше для вірності споминів, бо дає скелет замість живого тіла, пустопорожню тінь замість живої дійсності»[1]. У зв'язку з цим треба сказати, що спогади про Івана Франка, написані польським письменником, автором гуцульської епопеї «На високій полонині» Станіславом Вінцензом, стають вдалим прикладом поєднання як творчості, так і правди, що сам Франко вважав необхідним елементом спогадів як жанру.

Польською мовою ці спогади про Івана Франка були вперше надруковані в краківському журналі «Знак» 1985 року[2], написані вони були Станіславом Вінцензом через багато років після знайомства з українським письменником, вже після другої Світової війни, у 1956 році, коли польський письменник жив у французькому місті Ґреноблі.

[1] Франка цитую за: Дей О.І. Очима сучасників // Спогади про Франка. – К., 1981. – С. 5.

[2] Stanisław Vincenz. Wspomnienie o Iwanie France // Znak. – 1985, № 6. – С. 81–86. (Тут і далі спогади Станіслава Вінценза цитую за цим виданням. Переклад з польської мови мій. – О.Ц.)

1966 року Ольга Дучимінська написала Станіславу Вінцензу і попросила його вислати свої спогади про Івана Франка: «Шановний, дорогий Пане Докторе, цього року є ювілей Франка: 110 років з дня народження, а 50 років з дня смерті. Якби пан Доктор міг прислати, на мої руки, статтю – спогади про нього, я би десь розмістила, або в газеті, або в журналі, дуже прошу» (підкреслено Ольгою Дучимінською. – О.Ц.)[3].

Згодом Станіслав Вінценз написав до Ольги Дучимінської, що на її прохання висилає ці спогади про Івана Франка: «Написані, як Пані бачить досить пізно, але належать до періоду моєї юності, власне коли я зустрічав Франка в Криворівні. Мені не вдалося здобути тексту друкованого в українському перекладі, тому подумав, що польський текст, власне оригінал, також може Пані стати в нагоді. Нагадую, що український варіант показався, як Пані вище побачить, у Штатах. То не була зрештою ані моя заслуга, ані моя «провина», мене попросили з Цюріху і я навіть не знав про переклад аж до отримання друкованого екземпляра»[4]. Закінчуючи цього листа, Вінценз додасть, що віддає своє спогади у руки Дучимінської, і «може Пані з ним зробити, що Пані побажає»[5]. А бажала Ольга Дучимінська тільки одного – надрукувати ці спогади в Україні, але з багатьох причин цього не сталося.

На самому початку своїх спогадів Вінценз зазначає, що він не пише наукового дослідження про творчість Франка, а «тільки вигрібає з пам'яті скромні залишки спогадів»[6]. Він згадує : «Я бачив у дитинстві і в хлоп'ячому віці Івана Франка в самому серці гуцульського краю. [...] Там, у Криворівні над Черемошем, де народилась моя Мати, я проводив щорічні канікули і свята»[7]. Сам Станіслав Вінценз (1888–1971), з огляду на різницю у віці, не міг бути «рівноправним» знайомим Івана Франка, коли той відпочивав у Криворівні. Справді, цей зв'язок був опосередкований, але, як не дивно, доволі тісний, пов'язаний давніми приятельськими стосунками батьків Вінценза, їхніх знайомих і самого Франка: «Греко–католицька церква і резиденція ксьондза залишалися під опікою коллатора, яким був мій Дід, а родини ксьондза Бурачинського і родину моєї Матері єднала дружба трьох поколінь. Дружина ксьондза Волянського, з дому Бурачинська, була ровесницею моєї матері і її подругою дитинства. Більш-менш ровесником їх обох був Іван Франко, який приїжджав улітку до родини Волянських. Я бачив його часто на дорогах і плаях у Криворівні[8], тому що ми були сусідами. Пізніше, коли нас у Слободі відвідав наш приятель, відомий національний лідер і син ксьондза, Кирило Трильовський[9], згадувано, що Кирило танцював на весіллі моєї матері, що був тоді також і Іван Франко»[10].

У 1900 році Вінцензу виповнилося лише дванадцять років, але, як він згадує, його цікавило багато питань. І не одне питання було пов'язане з загадковою постаттю Івана Франка, який «кожного разу проходив поряд задуманий, зосереджений, ніби не бачив світу навколо себе»[11], а дорослі казали, що

---

[3] Фонд 17 651/II – лист Ольги Дучимінської до Станіслава Вінценза за червень 1966 року. Листи цитую за матеріалами Відділу рукописів Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві. Листи написані польською мовою. Тут і далі переклад з польської мови мій. – О.Ц.

[4] Фонд Г7651/II – Лист Станіслава Вінценза до Ольги Дучимінської від 20 березня 1967. Листи цитую за матеріалами Відділу рукописів Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві. Треба додати, що до першого польського видання спогадів Вінценза редакція дописала, що «спогади, надруковані вище, були публіковані українською мовою під назвою «Пробудник і людина правди (мій спомин про Івана Франко), Детройт, 1956. // Stanisław Vincenz. Wspomnienie o Iwanie France. – С. 86.

[5] Там само. – С. 1.

[6] Stanisław Vincenz. Wspomnienie o Iwanie France. – С. 81.

[7] Там само. – С.82.

[8] Петро Франко згадував: «...найкращі вакації переводили в горах, чудових Карпатах. Наперед їздили до Косова (до Павликів),[...] потім до Криворівні (до Волянського, Якібюка, Мітчука)»: Див. докладніше: Петро Франко. Іван Франко зблизька // Спогади про Івана Франка. К., 1981. – С.310.

[9] Трильовський Кирило (1864–1941) – громадсько–політичний діяч, депутат до австрійського парламенту. Прославився як організатор «Січей», зокрема на Гуцульщині. Письменник, писав під псевдонімом Клим Обух. Див. докладніше: Пилипейко І. Гуцульщина в літературі. Довідник. Косів, 1997. – С.80.

[10] Stanisław Vincenz. Wspomnienie o Iwanie France. – С. 82.

[11] Там само, – С. 82.

«то не той сам Франко»[12]. У цих скупих словах і дитячих спостереженнях відбилися настрої найтяжчих у Франковому житті днів, час «фізичної і моральної недуги Франка»[13].

Дід Станіслава Вінценза, Станіслав Пшибиловський, був колоритною постаттю і першим авторитетом для онука. Тому не дивно, що власне його запитав Станіслав, підбурений почутими від дорослих розповідями та йдучи супроти «ура-патріотизму і обмеженості шкільних товаришів»[14], чи то правда, що Франко не любить поляків і чи правда, що він атеїст? На що Пшибиловський відповів: «Він не атеїст, то неправда, то не учтиво так казати. А що не любить поляків? Га, то можна зрозуміти, бо не всі є справедливі...[...] Бо, якщо, як то буває, ми спираємося на традицію і нашу старшість, то і так звані старші не повинні бути несправедливими, а молодий вік – то не провина»[15]. Цей урок толерантності Станіслав Вінценз запам'ятав на усе життя : «Дід і цим разом не підвів. Хоча не впевнений, чи він колись читав «Нараду в сенаті ліліпутів» доктора Джонсона (з половини XVIII ст.). Через багато років, читаючи в ньому іронічні слова про жахливий злочин молодості (the atrocious crime of being young), бо молоді хотіли вживати *своєї власної мови,* і про гідне засудження немочі старців, які, внаслідок тисячі помилок, старанно доводять своє, згадував ту розмову з вдячністю»[16]. Сучасний біограф Вінценза особливу увагу звернув на позитивний вплив Станіслава Пшибиловського на свого онука: «У Криворівні він (Вінценз. – О.Ц.) теж мав можливість бачити Івана Франка, який там бував улітку у греко-католицького священика. Постать славного письменника скерувала увагу хлопця на складне сусідство поляків і українців. Розмови, які він вів на цю тему з дідом Пшибиловським, справили, що майбутній есеїст став відпорним на польський націоналізм»[17].

Вінценз, продовжуючи свої спогади про ставлення Івана Франка до релігії, додасть: «Через багато років я переконався у високому напруженні його релігійності, тому що вона була болісно перевірена глибокою істиною: він поєднував віру в Бога з автономним сумлінням, як у цитованому вище з Гіоба: «Хоч би мене вбив, буду вірити Йому. Але затримаю свої власні стежки перед Ним»»[18]. Розвіює Вінценз і вигадки про погане ставлення Франка до поляків, розповідаючи далі: «А якщо йдеться про його стосунки з поляками, належить перш за все згадати, що разом з Болеславом Вислоухом (у минулому – повстанцем) і Даниловичем він заснував демократичний «Kurier Lwowski», дуже популярний через свій літературний додаток»[19], тобто нагадує про плідну співпрацю Франка з демократичними колами польської інтелігенції. Закінчуючи цю оповідь Станіслав Вінценз співчутливо дописав, що «напевно ця епоха в діяльності Франка, епоха єдності і співпраці польської і української демократії, не для одного ентузіаста є більш приємною, аніж пізніший розлам»[20], натякаючи на події, які відбувалися у львівському оточенні українського поета після публікації відомої статті Франка про Адама Міцкевича «*Поет зради*»[21]. Але Вінценз вважав, що «не Франко був причиною розходження. Навпаки, він завжди симпатизував прогресивним намірам поляків. Вінценз мав на увазі, що Франко не тільки «нападав» на поляків, але й гостро критикував відсталість і обмеженість українського суспільства в його специфічному розумінні міщанської моралі. Ці рядки зі спогадів Вінценза перегукуються з думкою українського поета Миколи Вороного про те, що «Франко, взятий в цілому, був серед галицького суспільства якимсь унікатом, особою, що на цілу голову стояла понад загальним рівнем»[22]. І далі Вінценз згадує, що, спілкуючись з Болеславом Вислоухом вже за часів Другої Речі Посполитої, чув

[12] Там само, – С. 82.
[13] П. Й. Колесник. Іван Франко. Літературний портрет. К., 1964. – С.74.
[14] Stanisław Vincenz. Wspomnienie o Iwanie France. – С. 82.
[15] Там само, – С.82.
[16] Там само. – С.83.
[17] Andrzej Stanisław Kowalczyk. Stanisław Vincenz – szkic do biogramu // Świat Vincenza. Wrocław 1992. – С. 16.
[18] Stanisław Vincenz. Wspomnienia o Iwanie France. – С. 83.
[19] Там само. – С.83.
[20] Там само. – С.83.
[21] Василь Щурат згадував, що після виходу з друку польською мовою статті «*Поет зради*» про А.Міцкевича «на голову Франка посипалися рівночасно безпощадні удари як з польської, так і з української сторони»: див. докладніше: Василь Щурат. Іван Франко в 1895–1897 рр. // Спогади про Івана Франка. – С.236.
[22] Микола Вороний. Перші зустрічі з Іваном Франком // Спогади про Івана Франка. – С.227.

його цікаві спогади про Івана Франка, який охоче розповідав про свого давнього приятеля «особливо після знайомства з талановитим письменником-самоуком Петром Доників-Шекериком»[23].

Зі спогадів Станіслава Вінценза стає зрозумілим, що польський письменник був ґрунтовно обізнаний з творчістю українського поета, високо оцінював тритомну етнографічну працю Франка «Галицько-руські народні приповідки», що почали друкуватися, як відомо, з 1901 року, добре знав і любив Франкову поезію, а найважливіше – багато творів українського поета вивчив напам'ять, що дозволило йому в своїх спогадах вільно і безпомилково цитувати вірші з усіх прижиттєвих поетичних збірок Франка.

Свої спогади Вінценз почав з уривка із вірша Івана Франка «Антошкові П.», який вважав дуже важливим для розуміння полемічного запалу творчості українського поета: «У ньому мені вже в юнацькі літа відкрилися відправна точка і центр ваги піонерської творчості Франка...»:

Хай та мова вбога в славнім роді,
Хай московська, польська, чеська краща, –
Поки служить Матері в пригоді,
То вона культурі не пропаща[24].

Вінценз підкреслював, що і для нього українська мова була і багатою, і сильною, він розумів гіркі слова Франка, висловлені в тому ж творі:

На чуже багатство ми не ласі.
Ласа лиш твоя душа жебрацька.

І слушно вважав заслугою Івана Франка, що «він видобув з прірви забуття, замовчування, а навіть приниження, [...] скарби своєї мови»[25].

На все життя запала в душу Вінцензові любовна лірика Франка, стилізована під народну пісню, і він пише, що вона «промовила до мене і уціліла в моїй пам'яті», на доказ наводить уривок із вірша «Отеє тая стежечка» із збірки «Зів'яле листя»[26].

Відомо, що багато любовних віршів із цієї збірки були покладені на музику і стали народними піснями. Можна припустити, що він чув, як їх співали в Криворівні і Бистреці. Вінценз визнає в своїх спогадах, що «в гімназії, завдяки читанню, у багатьох випадках підпадав під вплив Франка. Його їдкі слова, вкладені в уста короля-єзуїта про «братську єдність», дешеву для одних, а надто коштовну для інших, падали в мені на дещо замінований ґрунт, так що маючи ледве 14 років, посварився з колегами з учнівської організації. Внаслідок, хоча і ніколи більше не зустрічав Франка, у новій учнівській організації, безперечно таємній, бо в тим був головний смак, не раз цитував слова Франка, тому, що і він сам своїх власних трамтадратів не схвалював і гриз серцем також і своїх»[27]. Далі Вінценз додає, що дуже любив цитувати запальні слова з Франкового «Вічного революціонера» про «Дух, що тіло рве до бою», правда, помилково вважав, що Франко запозичив цей образ із поезії Словацького. Розумів і поділяв Вінценз думку Франка про «псевдопатріотів», яких було багато як серед українців, так і серед поляків.

Читаючи спогади Вінценза, розумієш, що Франко був не тільки моральним авторитетом для українців Західної України, але й своєю творчістю впливав на духовний розвиток і тверезе ставлення до національної літератури і серед поляків. Вінценз зазначив, що Франко суттєво вплинув на формування його літературних смаків: «Перш за все він став причиною підриву моїх юнацьких оцінок «Вогнем і мечем» Сенкевича. Пам'ятаю, як сьогодні, що коли Дідусь захворів в Станіславі, а я, майбутній учень четвертого класу гімназії, поїхав разом з Матір'ю до Станіслава, там в розмові зі старшим кузеном Добруцьким я критикував фальшивий реалізм Сенкевича, а в деталях занадто типову характеристику Богуна. «Подивіться, – обурився мій кузен, – ледь від землі підріс, а вже критикує Сенкевича»»[28].

[23] Stanisław Vincenz. Wspomnienie o Iwanie France. – С. 83. Шекерик-Доників Петро (1889–1940?) – громадський діяч, знавець гуцульської етнографії і фольклору, письменник, видавець «Гуцульських календарів» у 30-х роках XX ст. Брав участь у Гуцульському театрі під керівництвом Гната Хоткевича (Див. докладніше: Пилипейко І.Гуцульщина в літературі. Довідник. – С.91.)[24] Stanisław Vincenz. Wspomnienia o Iwanie France. – С. 81.
[25] Там само. – С. 81.
[26] Там само. – С. 85.
[27] Там само. – С. 84.
[28] Там само. – С. 85.

Серед прозових творів Франка Вінцензу був близький за вільнолюбним звучанням та народнопоетичною основою «Захар Беркут» – напевне, тому, що ця повість була досить виразно спроектована на сучасні суспільні відносини. Читач сприймав її як чудову соціальну утопію. Мимовільне порівняння її з сучасністю було не на користь останньої. Саме цього і намагався досягнути автор своєю повістю. Як вдумливий читач Вінценз знаходив у цьому творі відгуки і на свої роздуми: «Я також розпізнавав у Івана Франка те, що чув від моїх приятелів–гуцулів: «Стара правда є такою, що ліс є ані панський, ані цісарський. Ліс є Божий і людський з першовіку». І подібне відповідав Захар Беркут боярському воєводі, якому князь Данило надав маєток в горах: «Не торкай гір і лісів! Ми не визнаємо жодної правди накинутої»»[29].

У своїх спогадах Станіслав Вінценз написав, що Франко для нього залишився назавжди в пам'яті, як людина правди, що мала сильний вплив на молодих. Вже будучи автором першої частини епопеї «На високій полонині» (Варшава, 1936) Вінценз, як відомо, поставив пам'ятник Іванові Франкові. Про історію цієї події польський письменник так пише у своїх спогадах: «У Слободі Рунгурській, де жив мій Батько, ми мали невеличкий парк, що примикав до лісу. Там була алея, яка закінчувалася вильотом в простір на поля. Чогось там бракувало. І власне там в двадцяту річницю смерті Франка я казав поставити цоколь із місцевого піщаника. Одначе мені не вистачало грошей на гранітну дошку. Якось відвідав мене приятель мого Батька, за походженням англієць, а скоріше австралієць Еґлін Кауфман. Він критично зауважив, що пам'ятник без дошки є сліпим, і оплатив мені дошку[30]. Зверху ми розмістили напис українською мовою «Вірю в силу духа», а нижче – дати і напис польською: «Пам'яті Івана Франка сина цієї землі»[31]. Іван Прокопів, який листувався в 60–х роках минулого століття з Вінцензом, згадуючи про цей пам'ятник у Слободі Рунгурський, додав, що виконали його селяни–каменярі Василь Остап'юк із села Слободи та Іван Кузьменко з Печеніжина. Великі кам'яні брили вони котили з гори Каменистої у Ропи на «кругляках». З одної брили витесали фундамент, а з другої поставили пірамідальний стовп. Загальна висота обох – 2,2 м. На стовпі була мармурова таблиця 40 на 40 см[32].

Слова з поеми Івана Франка «Мойсей», які Вінценз обрав для надпису на пам'ятнику, не були випадковими – вони відтворювали основну рису характеру цієї надзвичайної постаті в українській літературі.

Спогади Станіслава Вінцензa про Івана Франка невеликі за обсягом, у них не описано надзвичайних подій або невідомих фактів з біографії українського поета. Проте в них відчувається певний зв'язок між тим, кого згадують, і тим, хто пише ці спогади. Внаслідок цього виникає текст про духовний зв'язок між цими двома діячами української і польської літератури. Можна сказати, що ці спогади – це, перш за все, розповідь про Франка-митця, вони пояснюють, який вплив і значення мала його творчість на становлення Вінцензa-письменника, Вінцензa-особистості, мудрої і толерантної людини. Спогади стають водночас розповіддю про втаємничення у світ мистецтва і самого Вінцензa.

[29] Там само. – С.84. Вінценз переказує уривок з «Захара Беркута», який у повісті Франка звучить так: « – За що, боярине кривдиш громаду? – Я беру тільки те, що мені князь дарував. – Але ж се не княжі, а громадські землі! Князь не міг дарувати того, що до нього не належить» (Див. докладніше: Іван Франко. Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці. Львів, 1986. – С.39).

[30] У листі до І.Прокопіва Вінценз подає більш поширені спогади про Еґліна Кауфмана: «Таблицю мені оплатив тепер вже померлий, а тоді ще живший в Солотвині, відомий піонер нафтового промислу, молодший від мого Батька, Кауфман Еґлін, австралієць, який осів в Польщі, був прозваний в приятельських колах Джок, що було ім'ям віслюка, з яким бавився він у дитинстві, а для нього це було як *nickname*, тому що він був дуже впертим. Сам він займався новим виданням Емерсона і я йому в тим живо допомагав. Він був справді добрим сусідом і припускаю, що його згадують до цього часу.» – Фонд 17658// II – лист Станіслава Вінцензa до І.Прокопіва від 8 березня 1968. (Переклад з польської мови мій. – О.Ц.)

[31] Stanisław Vincenz. Wspomnienie o Iwanie France. – С. 85.

[32] Прокопів І. Іван Франко і Станіслав Вінценз // Народна творчість та етнографія.– 1968, № 3. – С.110-111.

P.S

Цікавим було і своєрідне продовження «спілкування» Вінценза з художньою спадщиною Івана Франка.

У 1967 році Станіслав Вінценз із допомогою Ольги Дучимінської відновлює листування із земляками із Криворівні та Бистреця, а також знайомиться (заочно) з академіком Федором Погребенником. У квітні 1967 р. у листі до Федора Погребенника Вінценз попросив про одну дуже потрібну йому книжку: «Колись один із моїх українських друзів хотів мені вислати переклад Данте Івана Франка і дуже би радів, якщо колись міг то отримати, хоча не знаю, чи є ще доступним. Чи міг би Пан мене поінформувати?»[33]. Так незвичайно і незбагненно знову перетнулися духовні інтереси Вінценза і Франка, а точкою перетину у цьому випадку стала творчість Данте, якій Вінценз присвятив на еміграції цілу книгу есе. Важливим було й те, що зацікавлення творчістю італійського поета виникло у Вінценза ще за часів перебування на Гуцульщині. У листі до професора Савицького, розповідаючи про свою працю над другим томом «На високій полонині», він розповідав, що, крім роботи над другою частиною роману «На високій полонині»: «продовжую мою працю про Данте Алигьєрі, також власне розпочату в Слободі, що хіба пам'ятаєш»[34].

Федір Погребенник допоміг Вінцензу і вже в травні того ж року до Франції надійшли книги, серед яких були й переклади Франка. Лист–відповідь Погребеннику від імені польського письменника написала українською мовою, донька Ольги Дучимінської – Оксана, яка з 1962 року і до самої смерті Вінценза листувалася з ним і часто гостювала в родині Вінцензів. У кінці листа рукою Вінценза українською мовою додано: «писала дочка Пані Ольги, складаю від себе привіт – Ваш Станіслав Вінценз»[35]. Власне у цьому листі Вінценз щиро дякував українському адресату та висловлював свою велику радість з приводу отримання перекладів: «Мало знайомий але дорогий Краянине! Трудно мені висказати, яку велику радість зробили Ви мені присланням книжок, які я саме одержав. Все подобається мені. Все цінне й цікаве, але особливо радують мене книжки Данте, тому що, хоч я знав про їх існування, але роздобути їх ніяк досі не міг...»[36] Але тема «Данте у Франка і Вінценза» вимагає окремого дослідження.

Так ще раз у далеких французьких горах зійшлися духовні стежки Івана Франка і Станіслава Вінценза. А спогади про українського поета не тільки розповідають нам про ті далекі роки, а й доводять слушність слів, що «заняття минулим не є відходом від сучасності – напроти, є допомогою в її ліпшим пізнанні, і більш інтенсивним і свідомим її переживанні. А, якщо минуле допомагає нам краще розуміти час теперішній, то, в свою чергу, сучасність додає нам увесь час ліпших засобів до дослідження, до правильного прочитання минулого»[37].

[33] Фонд 17658 //II – лист Станіслава Вінценза з Лозанни до Федора Погребенника від 8 квітня 1967 року цитую за матеріалами Відділу Рукописів Національного Інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві. Переклад з польської мови мій. – О.Ц.

[34] Фонд 17658 // II – лист Станіслава Вінценза до професора Савицького від 21 червня 1962 року.

[35] Фонд 17658// II – лист Станіслава Вінценза з Лозанни до Федора Погребенника від 7 травня 1967 року.

[36] Там само. – С.2.

[37] Zofia Starowiejska–Morstinowa. Fakty i słowa. – Warszawa 1956. – С. 8 (Переклад з польської мови мій. – О. Ц.)

Галина Дубик

ЮЗЕФ ЛОБОДОВСЬКИЙ І УКРАЇНА

Хенрик Донґа, карикатура Юзефа Лободовського, 1939 р..

Юзефа Лободовського, найімовірніше, не треба представляти українському читачеві, адже кожен, хто цікавиться польсько-українськими літературними відносинами, рано чи пізно мусив натрапити на це прізвище. Однак варто постійно згадувати доробок поета – відомого українофіла, продовжувача традицій романтичної «української школи», який, на відміну від решти польських письменників, що цікавилися Україною, жодних прямих зв'язків із нею не мав. Майбутній поет народився 1909 р. у Пурвішках (тепер – Литва), дитинство провів у Любліні, а з початком Першої світової війни опинився в Росії – родину полковника царської армії Владислава Лободовського евакуювали у 1914 р. до Москви, звідки через кілька років Лободовський переїхав до Єйська. Кілька років проживання Лободовського на Кубані сильно вплинули на поета і в певному сенсі навіть визначили його подальшу долю. Адже в той час він не тільки познайомився з нащадками донських козаків, які зберегли рідну культуру й мову, а також на власні очі побачив гієну революції й придушення масових бунтів у станицях, які відмовилися сплачувати реквізицію. Докладний опис тих подій, обрамлений, ясна річ, літературним вимислом, Лободовський подає у своїй прозовій трилогії «Комиші», яка вийшла друком у Лондоні наприкінці п'ятдесятих.

Захоплення українською культурою, яке почалося зі знайомства з тамтешнім населенням, дало початок зацікавленням проблематикою сусідньої поневоленої країни, але перед тим, як вона сягнула свого апогею, Лободовський кілька років витратив на «загравання з комунізмом». Коли у 1922 році родина майбутнього поета повернулася в Люблін, Юзеф мав за плечима вже чимало досвіду. Після смерті батька підтримував сімейний бюджет, торгуючи самогоном і нелегально в домашніх умовах виготовленими сигаретами, за що навіть на кілька днів потрапив за ґрати. Дорогою до Польщі померла одна з його сестер, тож зовсім не дивує той факт, що йому важко було призвичаїтися до форми учня гімназії. Темперамент молодого бунтівника вдалося на якийсь час приборкати, направляючи його в журналістське русло – саме в гімназії ім. Яна Замойського Лободовський здобував перші публіцистичні навички, редагуючи шкільну газету «У сонце». Пізніше так згадував той час:

«Редагування щомісячної газети одразу створило мені запеклих ворогів, адже, темпераментний і переконаний у правильності власних дій, я не рахувався ні з ким і ні з чим. Я писав статті на різні теми, друкував вірші й переклади. Почав вживати псевдоніми, щоб моє прізвище не з'являлося занадто часто. Реакція була різною, проте найбільш поширена: чи виросте з нього справжній поет, покаже час, але вже видно, що буде з нього есеїст і публіцист»[1].

Згадка про «редакційні витівки», які дозволяв собі безкомпромісний публіцист, є важливою, оскільки завдяки цьому легше зрозуміти подальшу історію створених ним видавничих проектів. Ще перед закінченням гімназії Лободовський дебютував збіркою віршів, але поезії йому завжди здавалося мало – він завжди активно реагував на поточні події, рішуче відкидав пасивність і байдужість. На сторінках одного з часописів, які він видавав (а існування всіх його видавничих

[1] J. Łobodowski, *Wspomnienia lubelskie,* «Kresy», nr 8, 1991.

проектів було напрочуд коротким, з огляду на контроверсійність і непідцензурність друкованих у них текстів), і які майже повністю заповнював своїми текстами, криючись за псевдонімами й криптонімами, писав: «Людина, яка, з огляду на факт існування в суспільстві, є громадянином, а за фахом – літератором, зобов'язана подвійно реагувати на життєві події. Раз – у суспільно-політичній, два – у літературно-мистецькій сферах»[2]. Від початку навчання на юридичному факультеті Люблінського католицького університету продовжував активно працювати в обох напрямках – писав вірші й запальні статті, у яких атакував усе, що в його розумінні обмежувало свободу особистості – тобто систему освіти, церковні структури тощо. Природній юнацький бунт був, однак, виразно підкреслений захопленням «найсправедливішим із устроїв» – і хоч молодий поет ніколи не був членом комуністичної партії, все ж виразно симпатизував цій ідеології і цим симпатіям підпорядковував загальний тон своєї ранньої творчості, зокрема публіцистики. Початок тридцятих років відзначений численними процесами, конфіскаціями ефемерних часописів, які він видавав власним коштом, і які – це було ясно й без постанов – не пройшли б крізь сито цензури. Внаслідок цього Лободовського ще на першому курсі відрахували з університету з так званим «вовчим білетом», але молодий юрист не впав у розпач, а вирішив використати славу «конфіскованого поета» для реклами своїх нових збірок. Додаючи до цього бурхливий і контроверсійний спосіб життя, який вів поет, можна зрозуміти, чому дуже скоро Лободовський став однією з найцікавіших постатей люблінського літературного життя. Безумовно, знаходив він час і на серйозну літературну працю: з подиву гідною швидкістю Юзеф писав поетичні й публіцистичні тексти, які друкувалися в багатьох люблінських газетах, та став у 1932 р. одним із засновників Люблінського відділення Спілки літераторів.

Коли в 1933–1934 рр. поет потрапляє на військову службу під Рівним, вперше свідомо й близько знайомиться з буднями української землі, долею якої вже зовсім скоро почне так жваво перейматися. Насправді він і раніше на сторінках ним же видаваного часопису опублікував важливий текст, у якому закликав використати можливості літератури в справі польсько-українського примирення, заохочував відкинути відчуття вищості Польщі щодо України, будувати здорові добросусідські відносини, але тільки після глибокого знайомства з Волинню, після відкинення комуністичної ідеології, українське діло стало для нього справою серця й честі. Під час військової служби Лободовський намагався вчинити самогубство – серед висунутих дослідниками гіпотез (поет послідовно подавав суперечливу інформацію), які мали б пояснити такий крок відчаю, висувають припущення, що, на мою думку, є найближчим до істини: вірогідно, саме в цей час у ньому назріла ідеологічна криза, що закінчувала період захоплення комунізмом і розпочинала фазу зацікавлення Україною. У 1935 р. Лободовський звів рішучий порахунок з попередніми просовєцькими симпатіями, виявляючи це не тільки в поезії (збірка «Розмова з Батьківщиною»), а й у публіцистиці. Дискусія, яку викликали ці метаморфози, а найзапекліше на поета нападала Ванда Василевська, яка закидала йому те, що він плює на минуле, була безпрецедентною. Важливо, що пояснюючи в переконливих текстах свою мотивацію, Лободовський згадує Голодомор, численні вбивства й самогубства українських письменників, які невдовзі отримали назву покоління «розстріляного відродження», чим дає знати про нові сфери своїх політичних і культурних зацікавлень. Наприкінці життя він сказав:

«Мій відхід від лівизни був пов'язаний із українськими справами. Між іншими вплинула на таке рішення й інформація про голод в Україні, який совєцька влада організувала в 1932 р. Я про це довідався з неабияким запізненням, але 1935 року я побував на совєцькій Україні, перейшов кордон нелегально за допомогою контрабандистів. Вдалося дійти аж до Козятина на Київщині»[3].

Відкидаючи ліві симпатії, Лободовський точно не керувався раціональними аргументами, йому не йшлося про здобуття стипендій чи інших привілеїв для «молодих і талановитих», – він був людиною сумління, не вагався висловлюватися на захист сторони, що програла, позаяк це була і його «сторона». Так, наприклад, у 1937 р. прийняв запрошення волинського воєводи Генрика Юзевського і рік редагував у Луцьку часопис «Волинь» (своїм прізвищем не підписувався з огляду на навислі

[2] Цит. за: J. Zięba, *Żywot Józefa Łobodowskiego (3),* «Relacje» nr 5, 1989.
[3] Інтерв'ю з Юзефом Лободовським, «Spotkania», № 33-34, 1987.

над ним обвинувальні вироки за попередній публіцистичний доробок), знаючи, що таке рішення не додасть йому популярності, адже то був час, коли кар'єра «залізного воєводи» вже йшла на спад, а після відставки Юзевського покинув Волинь і сам анонімний редактор.

Прикметно, що перед війною Лободовський не видав жодної збірки, у якій домінувала б «українська тема», сам поет пригадував, що перед початком війни він здав у видавництво власний переклад антології української поезії і збірку «Золота грамота». Кілька років потому остання була видана Інститутом Літерацьким у Парижі, підтверджуючи українофільське реноме поета – зрештою, досить звужене, якщо взяти до уваги всі аспекти його творчості.

У той час, коли його сучасники писали літературні тексти, присвячені «своїй» Україні, базуючись на власному досвіді з дитинстві й молодості, проведених на українських землях, Лободовський, у якого фактичних зв'язків з Україною не було, створив ефектний генеалогічний міф. Виводив свій родовід від запорізького козака, завдяки чому не тільки отримав ефектне прізвисько «отаман Лобода», а й створив підстави для того, щоб кожного разу, коли він висловлюватиметься з приводу українських проблем, виникало враження, що говорить про те, що стосується його особисто.

З початком війни Лободовський вступив у військо і назавжди покинув Польщу. На початку 1940-х опинився в Іспанії, яка з того часу стала для нього чи не другою домівкою, адже, на думку поета, це була єдина країна, яка не мала ілюзій щодо реальної суті Радянського Союзу. Колишня репутація (гучне прощання з комунізмом) і агресивна критика соціалістичної Польщі, друкована на шпальтах еміграційної преси і трансльована на хвилях «Радіо Мадрид», стали причиною того, що навіть короткий виїзд на Батьківщину був для нього неможливим. Помер поет у 1988 р., за рік до політичних змін у Польщі, які дозволили йому «повернутися на батьківщину» принаймні як літератору.

Крім згаданої «Золотої грамоти» (1954), в «українському» доробку Лободовського слід згадати також «Пісню про Україну» (1959, двомовне видання з українським перекладом Святослава Гординського), а також численні переклади української літератури польською мовою. Дослідники часто підкреслюють, що з дев'ятнадцяти збірок його творчості аж дві присвячені Україні. Чи справді треба казати «аж», чи краще вжити «тільки» дві – це не так важливо, бо автор не залишив можливості засумніватися в тому, що до України ставився дуже серйозно і до кінця життя не припиняв дорікати рідному народу за помилки й нехтування в польсько-українських відносинах. Серед його раціональних аргументів можна знайти багато спільного з концепцію польсько-українського примирення, напрацьованою Єжи Ґедройцем і колом паризької «Культури» – обоє вважали, що без незалежної України й мови не може бути про вільну Польщу, але в поета, отамана-самозванця, не менш важливим за раціо було пристрасне замилування козаччиною і духом свободи. Творячи більш чи менш вигадану власну козацьку генеалогію, Лободовський оперував добре вкоріненими в польській літературі романтичними топосами (кінь, козак, степ тощо), і тільки українські «особисті» тексти мають реальне волинське підґрунтя, хоча зрозуміло, що навіть у цьому випадку не можна говорити про якийсь конкретний реалізм.

Проходячи військову службу в Рівному, молодий поет познайомився з юною Зузанною Гінчанкою, тоді ще ученицею гімназії, яка писала вірші. Непідробне захоплення її непересічною вродою, найправдоподібніше, переросло в серйозніше почуття – втім, до наших днів дійшло небагато інформації, щоб говорити про цей фрагмент їхньої біографії з певністю. Покладатися сьогодні можемо передусім на спогади рідних Юзефа Лободовського і на поетичні тексти автора «Золотої грамоти», які увійшли до окремої збірки «Пам'яті Суламіт». Вірші, у яких поетична нарація переплітається з надприроднім стафажем і де язичницькі чари накладаються на ритм «Пісні пісень», стали єдиною цього роду даниною пам'яті поетеси єврейського походження, вбитої наприкінці війни на підставі доносу. Перед війною Гінчанка встигла видати єдину збірку «Про кентаврів», яка запам'яталася неабиякою змістовністю, віталізмом і цілісною метафорикою. Після війни – у рамках співпраці з паризькою «Культурою», але й не тільки – Лободовський і надалі займався українською темою, на шпальтах редагованого Ґедройцем видання друкував передусім літературні й довколалітературні тексти, публікував переклади українських поетів, у тому числі вірші Євгена Маланюка, із яким познайомився ще до війни у Варшаві і якого вже тоді перекладав для варшавських часописів.

Десятиліття, проведені в еміграції, виняткова атмосфера замовчування, що оточувала його прізвище на батьківщині, стали причиною того, що рецепція творів Лободовського була утрудненою та значно запізнілою. Однак після падіння комунізму в Польщі почали відроджувати пам'ять про поета, хоч і не можна говорити про активне зацікавлення його творчістю (остання збірка Лободовського, видана в Польщі – український переклад книжки «Нація безсмертна» (Перемишль, 1999), до якої ввійшли інтерв'ю, спогади та матеріали, що стосуються польсько-українських відносин.

Зацікавлених польськомовною літературою про Лободовського відсилаємо до монографічного номеру «Scriptores» (36/2008), у якому передруковано багато важкодоступних довоєнних текстів, численні літературно-критичні матеріали, інтерв'ю з поетом, спогади тощо. У біографічних питаннях вартісною є книжка Ірени Шиповської «Лободовський. Від «отамана Лободи» до «сеньйора Лобо», у якій використано рукописи мемуарів Лободовського – автор підготував їх до друку, але з невідомих причин «Життя різкої людини» не вийшло книжкою, хоча біобібліографічні словники і згадують її. Українською тематикою творчості Лободовського свого часу займалася Людмила Сірик («Позначений Україною. Про творчість Юзефа Лободовського»). Повнішу бібліографію також можна знайти в окремому розділі моєї книжки «Сон про Україну» (вийде в поточному році).

Цей цікавий і – незважаючи на все – недооцінений поет, що так пристрасно прагнув польсько-українського примирення, як ніхто інший, заслуговує згадки в контексті щоразу нових викликів, які ставить час перед обома народами. І коли цей «отаман», який підносить крапельку української крові до рівня символу ідентичності, включає у збірку «Золота грамота» таке визнання, то стає зрозумілим, що ця характеристика співвідноситься не так із володінням, як із любов'ю й повагою, яких у цих тонких матеріях завжди бракує:

Але ти, Україно, листків цих сердечний біль,
листків, що універсалом бути б хотіли,
а відлітають під вітром, мов голуби білокрилі,
колись, як щасливіші дні у твій край завітають,
прочитаєш, як в мить перед боєм молитву читають,
і сином признаєш своїм, як не нині – в прийдешніх днях,
поета, що ляхом був, та славив тебе в піснях.
(«Похвала Україні»)

Переклав Андрій Любка

Юзеф Лободовський **Переклав Андрій Любка**

ВІРШІ

Весна Зузанни – 1933

«Пісню пісень» читає Зузанна
і вже марить, що Суламіт – це вона…
Ще не знає, від кого кров закипить у жилах,
але вже починає до думки звикати,
що скоро весни їй буде вкрашати
хтось, кому буде покірна і мила.

А наразі розглядати себе дозволяє,
як примарна спокуса вона пропливає,
щоб очима її пожирала чоловіча юрба…
І готується в мить, віддавна чекану,
простелитись нарешті визрілим ланом,
щоб почалися хтивого крику жнива.

Зузанно, Суламіт, розтоптана у любові ти будеш,
щоб по смерті воскреснуть в легенді, як чудо,
щоби відродитись у безлічі віршів, казок…
Хто не впав ще жертвою твоїх вроди і чар,
той побачить тебе, тому станеш в очах,
той знайде твій слід між волинських стежок.

Знову сукню знімаєш, зі стебел гарячих ніг
стегна рвуться до сонця – солодкий гріх –
а ще вище – овець Соломона вовна,
а над ними – шовкові вигини пліч,
що в обіймах пливуть утісі навстріч:
у пам'яті моїй будеш такою, як ти була.

Рівненською вулицею граційно ти йдеш,
старі й молоді заклякають: краса, що несеш,
народжує захват у кожній душі.
І я теж свою молодість згадую злоту,
де в зіниць моїх є солодка робота –
роздивлятись спокуси у твоїй красі!

Коли тіло твоє на Івана Купала
у губах моїх плавилося й вибухало,
безпричинно ти стала тоді чоловіку –
та не вчора і не позавчора було це,
та й немає такого вечора в році –
в молодості, в сиву давнину, справіку.

Ти не клич оту мить із темряви ночі,
бо зотліла в саду ще до першого кукуріку.

(Зі збірки «Пам'яті Суламіт», Торонто, 1987)

Скіфська Еллада

Євгену Маланюку

I

Шумить синій Скамандр степовим Вернигорам луною
і засмаглі стопи Навсікай омиває між лоз.
У небі родилась мелодія, а тут все мовчить тишиною,
ми лежали в тіні, так звиклі до чудних метаморфоз,
що казали: «Привіт!», коли над нами між хмар
у тумані з'являвся Агамемнон, легендарний цар,
і без звуку,
продираючись дикою гущавиною,
пройшов Аполлон зі срібним луком
під руку з Павлом Тичиною.

А перед тим, як вечір волинський спеку
зніме, розливаючи зоряний напій із глека,
вже виднівся у куряві кінь без сідла,
мчались молоді парубки, аж земля стогнала,
немовби билась об неї Патроклова голова,
коли з колісниці Гектора провисала.

Жене богинь по свіжих слідах переможця,
реве хор океанід, похнюпився Тетіс,
Іліада не спить за столом, де їжа уся запорозька,
а будиться з попелу, крізь століття трун і бенкетів
ступає латунна стопа,
вирок богів тягне її за патли сиві;
хвиля багнетів б'ється об нові окопи і відступа,
Андромаха не своїм голосом плаче в Путивлі,
швидко карбує літери в бронзі чіткою строфою,
пригоршнями дере зі хмар їхні вовняні шкури,
і падає ще раз марафонець уже перед метою,
і плачуть жінки з Трої
над трупом Симона Петлюри.

II

Ой, заграли серед степу бандури далекі,
лягли янгольські крила на ліси й поля,
скільки ж разів про пісні, ув'язнені в пеклі,
голос Орфея згадує і співа.

Евридика заснула, нічні видива й мари
заколисали її у квітах, у мріях, у сні,
бандуристе, не буди, не збудиш її крізь чари,
не стелися, барвінку, і ти по землі.

Сни чудові їй очі накрили, як пледом,
і вона западає у сну глибини понурі,
та вже знає, що сунуть латунним небом
яскраві блискавки в чорній бурі.

Ще мати – Деметра – над нею голову схилить
і срібний листок верби їй до губів приклеїть,
а Філіп уже запрягає коней, збирає сили,
щоб з-під копит рвався свист аж до Херонеї.

Розбудили запізно, тож бігла, ранячи стопи,
колісниці й тачанки минала в степу,
на зустріч із кам'яними героями, що мчали галопом,
позривав вітер кольорові стрічки у вінку.

III

Сняться сни, гудуть бджоли у затінку пасік,
лінивий свист на устах, густого меду полиск.
Над білим Парфеноном, над дихаючим містом
проходить сумний привид Перикла,
і піниться Дніпро, неприборкана річка –
сьогодні лише знаряддя чужих електростанцій.

Гучно співаючи, йдуть ахейські парубки вранці,
несуть торси м'язисті у вишиванках.
Ти б так вишив плащ для царської забаганки,
взяв би бронзові списи, яких ніхто не зламає!
Коли кожна дівка груди, як Артеміда, має,
а кожен хлопець у собі – шляхетність Пріама,
то навіть дуби схиляються перед козаками,
немов на коліна стають. А на київських вулицях
міддю відлунює гомеричний ритм
і блискавкою до тиші він тулиться,
а божественний подих Сапфо у трояндах зацвів
на приміських ґанках. Перед тим, як світла зорепаду
накрили Елладу,
я бачив твоїх сандалів сліди,
Паллас з очима сови!

Спить неба сріблиста даль неозора,
затихла у сутінках спорожніла агора,
лежить чигиринського лісу
чорнява ряса.
Ось хилиться сумно курган старого Тараса,
до якого біжать, шумують егейські хвилі,
і дім, як Акрополь, біліє серед тополь на схилі.

З неба зірки світанок згребе нещадно
і кине вниз на троянди. Степові Аріадни
білять тканини в черешневих садах,
задума важка причаїлася в їхніх очах,
і відходять, не знаючи, що серед хащі густої
бог Арес шлях світить позолотою зброї.

IV

Я стояв і дивився на Віслу широку,
місяць поплив над містом, коли вдарило північ,
я стояв цілу ніч, аж ось запіли світанку півні
й сузір'я блистіли в туманах змроку,
привиди ранку розлились густим молоком.

Ось грецька фаланга крокує варшавським мостом,
шумить Дніпро, як Вісла, а може, Скамандр зблисне?
Весла б'ють по воді, чайки козацькі пливуть,
Ахіллес і князь Ярослав мене під руки беруть,
навпроти виходить король Болеслав і зумисне,
немов об золоту славу, б'є у ворота києм
і вже у ахейський Вавель перемінивсь древній Київ,
й Аполлон, Перун-громовержець
на мою країну шлють блискавок канонаду...

Зійди на нас, співоча, гучна
Елладо,
Скіфська Елладо!

(Зі збірки «Золота грамота», Париж, 1954)

Гуляйполе

Мов татарський аркан тебе знову волочить
захмелілого вітру дурманний повів,
із даху в Путивлі голубка воркоче,
і церковними співами повниться тиша нічна,
за мить місяць на небо
вернеться із ловів
і зблисне раптово,
як ніж із рукава.

Від світанку до сутінків, з вечора і до ранку
Батоги і Корсунь рвали пісня й забава,
Гуляйполем твій час, як повстанська тачанка,
був сп'яну зачатий
і градусом вбитий;
ночами у клунях тебе тайна ховала,
коли йшов ти у землю зброю зарити.

Пахнув порохом дим у полях і у хащах,
на дахах майоріли воєнні знамена,
шумом лісу зеленого вставала Тараща,
і півень червоний маєтками сунув,
а тобі – гайдамацької пісні п'яна екстрема
і махорка тяжкого суму.

Завивали вовки по чагарях і присілках,
як пожежа, палав кожен світанок,
заливала твій погляд чорно кров і горілка,
віно з бочки збивай і напийся трунку!
По маєтках, фільварках у кожного пана
тліли іскри помсти і бунту.

І китайку зносив ти в смердючих онучах,
і як Гонта, пропив свою гайдамацькую долю,
вечорами б'є в голову сморід пекучий,
він отруює сни і не спиш аж до рана,
сходять зірки, шумить вітер по полю,
хвилі гримлять в чорноморських лиманах.

А козацькі чайки осідлали ті хвилі,
згидував ти долонею взятись за молот;
ким ти був?
Жеребцем, у галопі стокрилим,
що з аркану втік у лани степовії.
А тепер уже руки безсилі скув тобі холод,
петербурзька обійме тебе повія.

Віддавав ти дочок Франції й Скандинавії,
королеви з них горді були, як готика,
візантійські пісні співались во здравіє,
коли на браму возніс нормандський ти щит,
вітер степу був не як отрута наркотика,
а як крила походів і стук копит.

Скриплять підводи мандрівні в Базарах і Крутах,
тиснуть ярма козацькії карки.
Біль і пісня, сумна нота, чародійська отрута,
стогін хвиль і квиління чайок,
коли ніч, ясноока засмагла шинкарка,
знов в степу розливає сивуху до чарок.

Жовті кістки, порозкидані серед полів,
виглядають, як камені приграничні.
Шумлять пшеничні лани, пітніють спини волів,
тисячі печей колачі випікають,
зі сталеварень вкраїнських, із труб фабричних
у нові береги залізо, як ріка, витікає.

Грає земля, немов срібні копита
б'ють у тремтливі клавіші ліри,
чорна папороть, у кузнях відлита,
і всі надвечір'я золотяться, як лан,
і покинутим мармурам, розкішним порфірам
сниться сон про готичний собор Нотр-Дам.

Заклик:
Ще не раз ти воскреснеш, як полум'я й ритм,
Кров'ю спіненою горло заллєш.
Віддаю я словам усю велич тих битв,
Що спекли мої губи геройства окропом…
Що ж, що темно,
Коли з хмар усе ж
Долинає сміх і світанок летить галопом.

Чеслав Янчарський **Переклала Галина Крук**

ВІРШІ З РІЗНИХ ЗБІРОК

Спогад дитинства

Коли зелень розмаю
Землю й дерева витче
Тоді згадується – навіщо, не знаю –
Мені дитинство:
Вкритий рястом став, човен без днища,
високі стебла кропив, гострий запах і обава;
у м'якій жовтій глині сховок під плотом,
ціле море кропиви, якась бричка
незрозуміло жовтава.
І врешті м'яка псяча шерсть біля личка.
Черешні квітують: що аж дух забиває
й ревеневий компот найсмачніший буває.

(зі збірки «Блакитна хустка», Рівне, 1936)

Псяча родина

В будці, в кінці подвір'я,
Де притягує око будяків буяння,
Сліпих щенят четвірко
Народилось зрання.
Одне сіре, як заєць, друге — в білу латку,
Третє жовте, а четверте — викапаний татко.

В суки боки запалі,
А очі сяють з гордості й любові:
мої діти — такі тямучі,
розумні, чудові!..
Той з латкою як гарно на бік завалився,
А жовтий! Ах, той жовтий, уже й забруднився!

А найбільше сука любить того,
що латочку в формі зірки має
Бо як з Буриком в стодолі
гуляла - згадає…

Бурик на оті щенята дивиться пихато;
Не згадає, як то було, хоч і їхній тато!

(зі збірки «Блакитна хустка», Рівне, 1936)

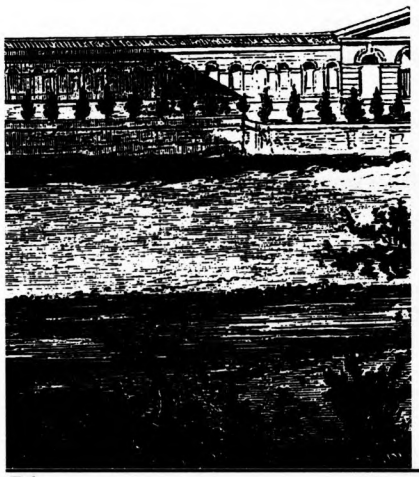

Прокинувся посеред дня

Прокинувся посеред дня
у білій шкаралупі дня
й куди іти не знав

І враз великим страхом взятий
подумав я
що вже забув пейзаж як пахне
і яким є колір листя й трав
що за пора – не знаю й того
ні що за дерево, попід яким стою

Горою з хмар насунулась тривога

Долонею прикрив я очі
і крикнув
тільки крик той сил не мав
аби розбити шкаралупу страху і сну
лиш вістрям голки вбився у пейзаж
і ранив
Напевно, потім я ще раз заснув.

Прокинувся
чи знов зарано

(зі збірки «Глечик і джерело», Варшава, 1960)

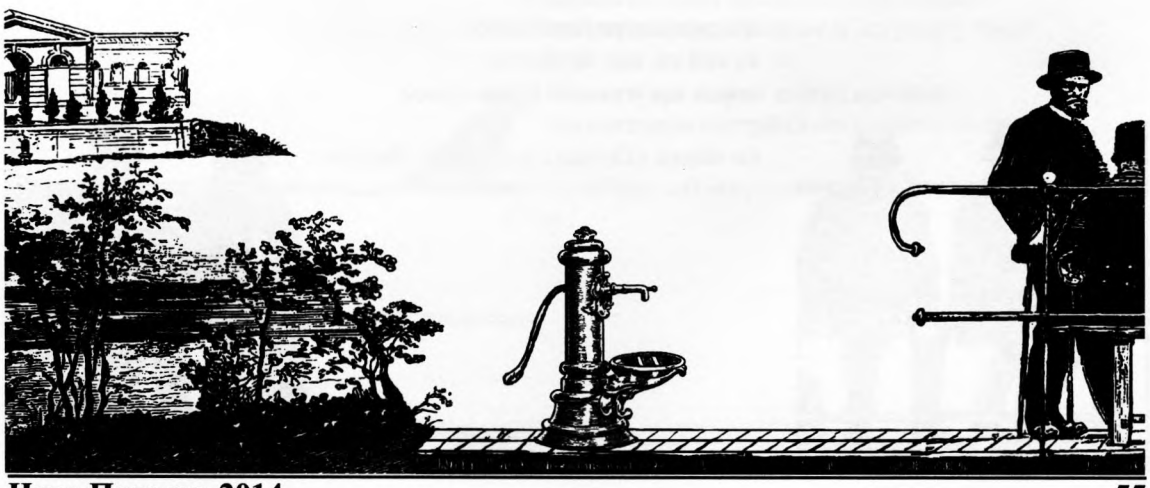

Повернення до далеких дерев

На далеких моїх деревах
на слідах, що вже їх немає
на днях, спопелілих на сонці
метелик сідає

чорна хоруговка із білим краєм

І якби я знов повертався
з палаючими очима
зі серцем що поперед мене
чимдуж поспішає назустріч

Чи стежку знайду серед лісу
до знайомого муравлища
а може нема вже лісу
може росте там каміння

Чи стріну знайоме обличчя
рослину рів при дорозі
чи дерево хоч єдине
мені зашумить шумовинням

Чи місце те де побачив
я вперше зорі і звідки
я вперше тривогу як камінь
без смутку кинув у темінь
чи все ще є тим самим місцем
якщо там мене вже немає

З обличчям закритим руками
ще раз у краї ті подамся
слідами, що зникли безслідно
до днів і до сонць спопелілих

Чи буду мати відвагу
аби привідкрити обличчя
ах хай-но іще затріпоче
чорна хоруговка із білим краєм

(зі збірки «Глечик і джерело», Варшава, 19

Кременець

Холодом віє з пивниць
вишневим і хлібним
на чорній мітлі хмари
з'їжджає Іква ночі

П'ємо квас в альтанці
де згорів дах неба
у кінці завулку
скрипить віко студні

Силуети тіней
сунуть попід стіни
молитви бурмочуть
будякам колючим

Сонце в кущі упало
на камінний виступ
пнеться материнка
із хижацьким спритом

скрапують поволі
жовті краплі воску

(зі збірки «Вірші з натури», Варшава, 1960)

Пісня і ніж

Цвіли надвечір вишні трьохголосо
і сива сука ночі терлася об ноги
і сколений будяччям вітер вищав зростом
і річка-річечка із саду витікала

Вечірнє небо в клаптях сорочок дівочих
скрипить криниця кажуть орли воду пили
горнули хлопці трави долонею важкою
жебрак у браму гупав як п'ястуком у груди

На цвинтарі далеко козеня кричало
під поглядом гострим попід серпом пісні

(зі збірки «Портрет із галузок і трав», Варшава, 1970)

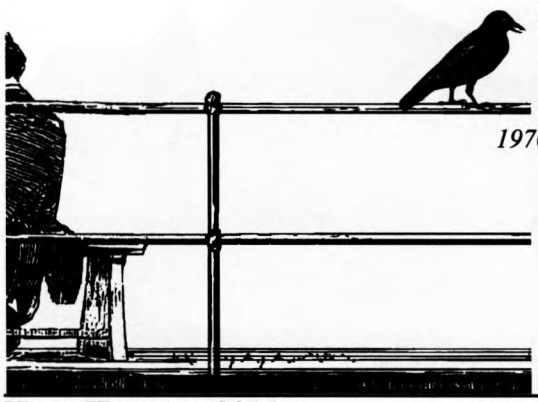

Збір кмину

Небо у лопушинні
посіріло при тині
нанесло пилюки зі шпакова з глинська
з тинного й омелян
із верхів п'ятигір

а ота грушвицька
як мед липка материнка
повзе тінню хмелем
під китичку кмину

вийшли баби
вже небо несуть у подолах
михальчукова молодша
зганя шпака з хустки
там де німий михалко
виваляний в маках
корів березові хвости лічить
слинить пальці

Так тихо в повітрі
джмелі бринять часом
нічиє бо не сіяв ніхто
меж не має

Хоч бідне
та все ж споконвіку знають
що пахне безкарно
що пахне кмином ціла хата

(зі збірки «Портрет із галузок і трав», Варшава, 1970)

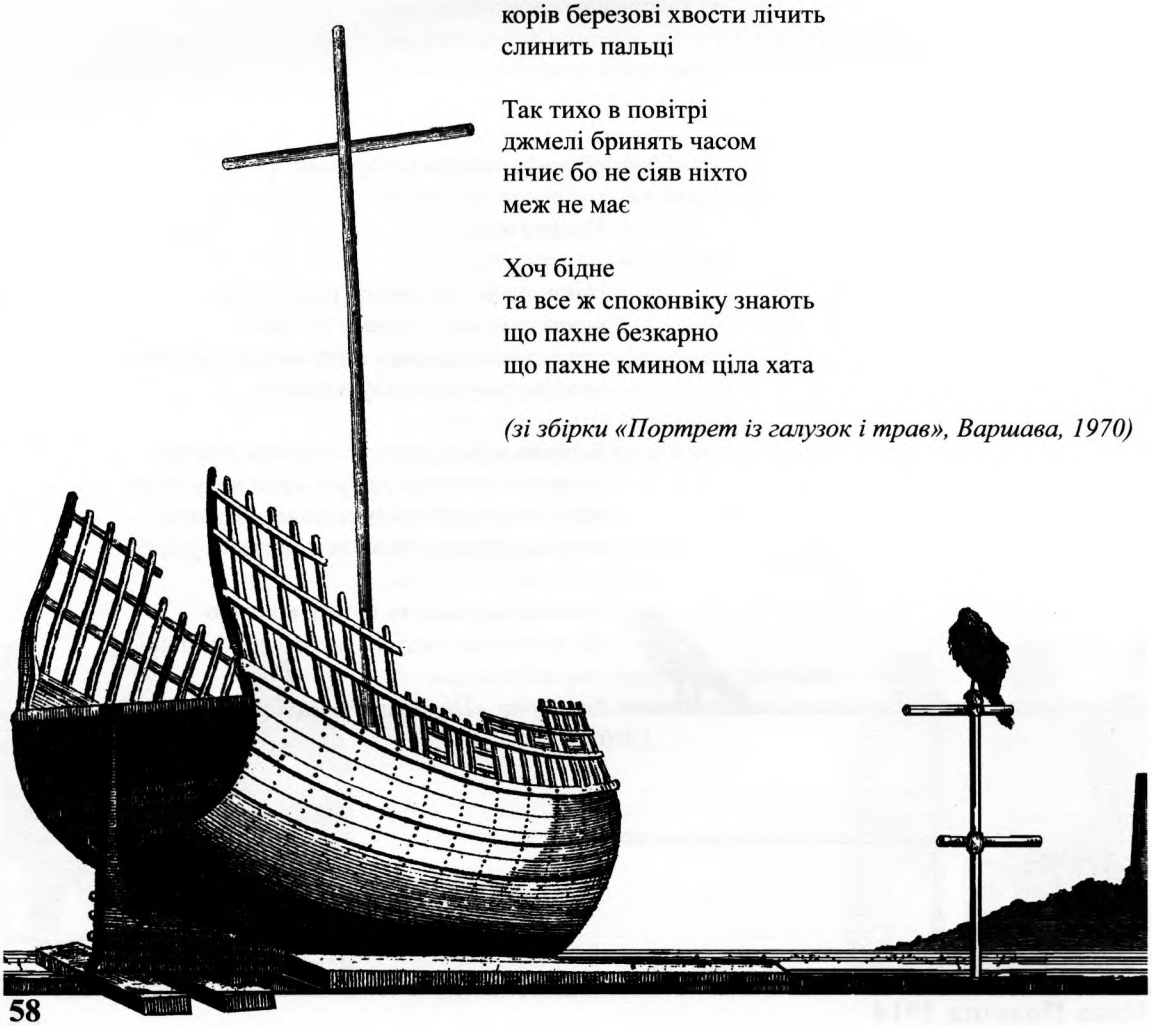

Купець збіжжя Іхель

Вітер за склом кошлатив
чорну бороду ночі
як зірочки суботи
засяяли в шибах

І ще для портрета
шапка із завірюхи
суха губка носа
і плечі дверей обвислі

Субота
вже навіть зерно ні шелесь
духом миші

Місяць як царський рубель
гонорово
сходить у листі вишні

І ще для портрета
із запахом рибним
покривало вишневе
а над ним
шлюбна усмішка
в пилюці на штучному листі

Нипає рифка по стінах
тінню перуки
гаманових тістечок
слабку наливає гербату

І ще для портрета
камізельки кишеня
скільки там
мішків з партовини
підвод скільки
й чорноокий солодкий шепіт
тату

(зі збірки «Портрет із галузок і трав», Варшава, 1970)

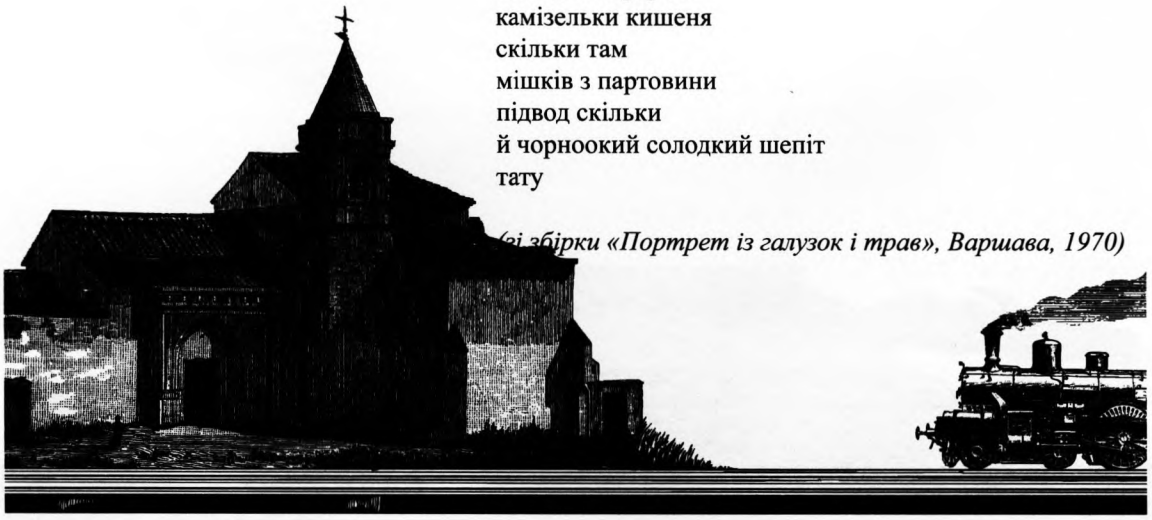

Кіндрат і парубкування

Злітають з-під ніг тріпочуть
краплі мотилі з вибоїн

Хилиталася пісня непевно
як два крила гойдалась на листі

Той скубне за хвіст трясогузку
інший лясне рукою лопуха по сідниців
а же інший носком черевика тулить жарт
в кротовиння

Недільне парубкування
луг навскіс переходить

Слухайте
зараз тиша нашорошує вухо
і зіниці над лугом розтворилися з блиском

Кіндрат мовить
отерши піт об ногу берези

Про спідниці з глухої кропиви
про блузки з шелесту сіна
і долонею на тиші
вже малює зухвало
стрункий стан параски

(зі збірки «Портрет із галузок і трав», Варшава, 1970)

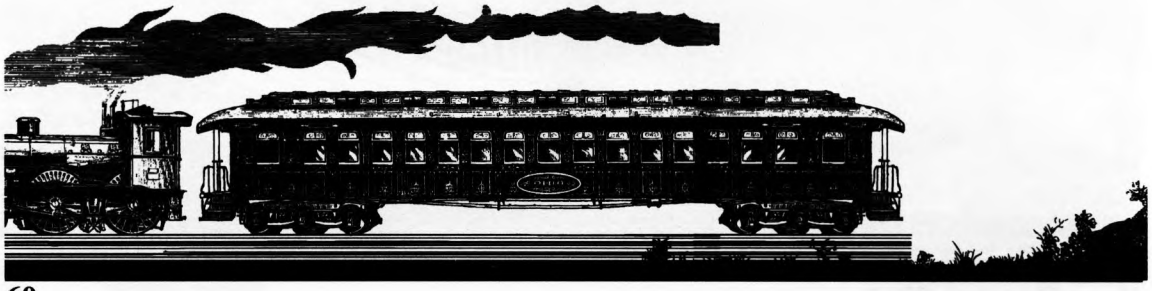

Стежка на Полісся

Віз став немов пустив коріння
гать небо дошкою закрила
і карликовій сосні в ноги
лягає цвинтар призабутий

Остання стежка враз замовкла
скрипінням кіл позаростала
ніхто не війде тільки місяць
млин ночі чорний верболози

І плоскодонка риби й човен
гниє собі по той бік думки
у шумовинні соннім мельник
коноплі ніг у ставі мочить

На всьому хрест мохів і цвілі
не знають навіть смаку солі
і блиск потух в дитячім оці
в ногах сосни пісок шурхоче

(зі збірки «Портрет із галузок і трав», Варшава, 1970)

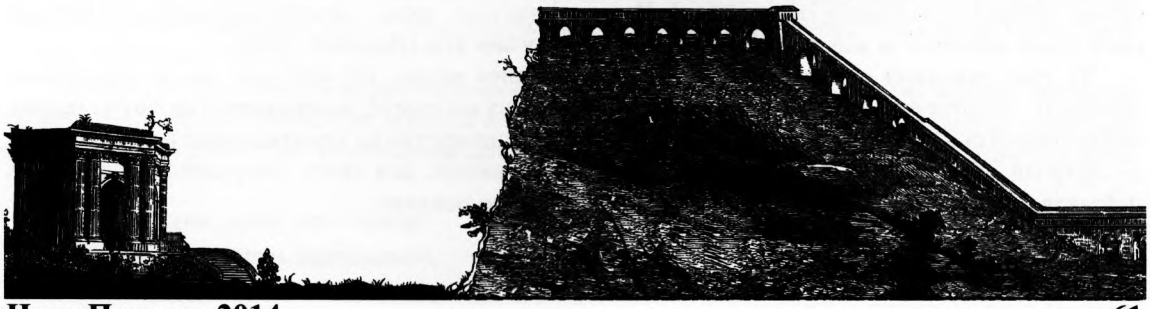

Галина Дубик

ПИСАННЯ ПЕЙЗАЖЕМ

Чеслав Янчарський (1911-1971) народився на Волині неподалік Рівного. І хоч провів там лише дитинство і ранню юність, однак пам'ять про українські пейзажі вплинула на тематику і стилістику майже всіх його ліричних віршів. Поет дебютував ще перед війною, видавши у період з 1933 по 1939 р. чотири поетичні збірки. У 1945 Янчарський на багато літ покинув писати інтимну лірику, надавши перевагу літературі для дітей і саме як автор «Ведмедика Вуханя» добре відомий майже кожному полякові. Довоєнні твори автора не перевидавалися, літературна критика оминала увагою нечисленні пізні збірки інтимної лірики, таким чином Чеслав Янчарський був надовго вписаний в історію польської літератури як автор книжок для дітей. Не применшуючи його заслуг у цій царині, варто підкреслити, що не менше оригінальною є його творчість, яку умовно можна назвати «лірикою для дорослих». Уже на рівні назв (наприклад, «Ім'я на корі», «Викрійка листка», «Портрет із галузок і трав») кожна наступна книжка обіцяла образність, тісно пов'язану з природою, із чуттєвим осягненням зображуваного світу.

Щоб зрозуміти, який вплив на цю захопленість зеленню мали спогади з волинського дитинства, варто не лише звернути увагу на поетику дебютних збірок, а й пригадати, що їхній автор був засновником поетичного угруповання «Волинь», що виникло у 1936 році і хоч проіснувало зовсім недовго, окреслило програму та тематичний діапазон творів його засновника та інших учасників, зокрема поета і прозаїка Владислава Мільчарка. Для поетів, об'єднаних довкола Янчарського, регіоналізм у постаті волинського пейзажу був тим елементом, на якому вони вибудовували свою літературну позицію, і який визначав їхню своєрідність. Коли поступово згущувалося передчуття катастрофи в творах наступних поколінь польських поетів, члени угруповання «Волинь» програмно зосереджувалися на найдрібніших справах цього світу, виразно надаючи перевагу найближчим пейзажам, рідним. У віршах Янчарського не варто шукати відгомону суспільних конфліктів, що назрівали по волинських селах, чи «виступів від імені» якоїсь зі сторін – там нема ані польського, ані українського, тільки людське із великої літери, яке найповніше виявляється у зіставленні із безборонним світом природи – звичайним жучком, чахлим листком, звичайним безпородним псом.

Здатність помічати прекрасне в найдрібніших проявах буття, само собою, є здатністю, позбавленою географії, проте треба зважати на той факт, що досвід простору у поета сильно пропущений крізь сито конкретної дійсності, і саме українські пейзажі, «волинські, найгарніші», як писав автор у творі, що відкривав його дебютну збірку, визначили раз і назавжди еталон прекрасного і стали пробним каменем художності і водночас туги за досконалістю. Повоєнні збірки лірики, до якої Янчарський повернувся через майже двадцять років, теж містять твори, найважливішою темою яких є людина в природі і природа в людині. Точаться вони переважно довкола неназваних місць дитинства, щоб нарешті в останній збірці дати волю пам'яті, яка конкретизує і оберігає те, що не вціліло в пеклі війни і пізніших історичних подій. В авторській передмові поет писав: «Портретовані обличчя масово залюднювали уяву, виразно наближалися, ніби напрошуючись, щоб якнайшвидше зашкіцувати їхні обриси, доки вони не зникли. [...] Нелегко їх передати – малюючи словом – їхній барвистий, багатий, складний і драматичний зміст (пейзажу, обличчя, думки, звичаїв), його колорит і настрій. [...] «Портрет із галузок і трав» – це скромний доказ моєї вірності своїй землі, вдячність за міфологію, яка береже її образ у пам'яті» (Варшава, 1970).

Чи таке «писання пейзажем» є достатньо виразним кодом, що відсилає нас до волинської дійсності – аполітичної, позбавленої попередніх і пізніших антипатій, зосередженої на житті і подиху найдрібнішої стеблинки? Навіть якщо з того наміру залишився тільки універсальний переказ любові до природи і буття у всіх його проявах, не забуваймо автора, для якого утвердження волинських пейзажів стало не так джерелом поезієтворення, як самою поезією.

ПОДІЛЬСЬКІ ОПОВІДІ ЧИ ОПОВІДІ ПРО ПОДОЛЯН

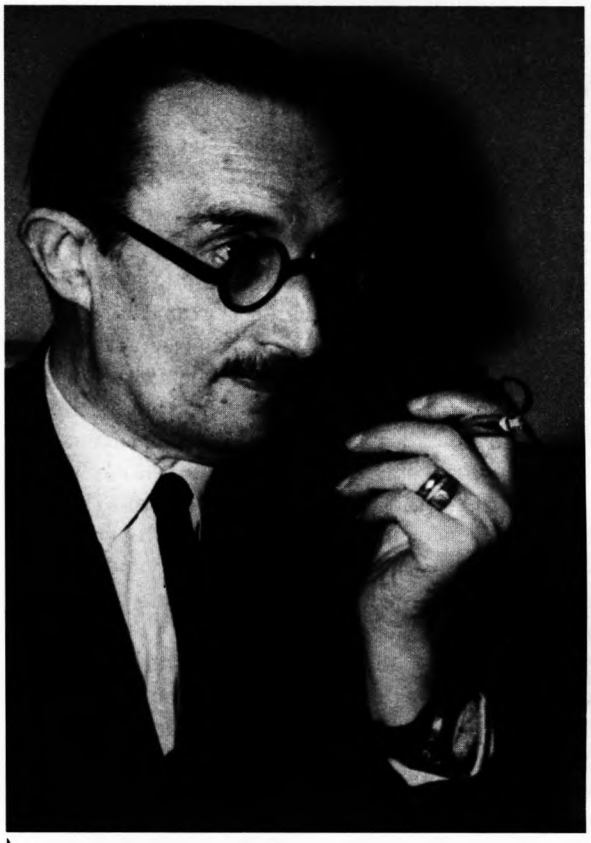

Юліан Волошиновський

Цикл *«Подільські оповідання»* Юліана Волошиновського (1898–1977) є, безсумнівно, твором усього життя автора, який, хоча й дебютував у 1920 році та встиг опублікувати ще до війни сім різних за жанрами книжок, посів своє місце в історії польської літератури саме завдяки цій пізній книзі, що вийшла в 1959 р. Унікальність цієї збірки оповідань полягає не тільки у віртуозному оперуванні жанрами, які належать уже до безумовного ар'єрґарду (gawęda[1], silva rerum[2]), а й у тому, що то була одна з перших у післявоєнній польській літературі XX ст. спроб осмислити й описати втрачений «край дитинних літ». Показово, що роботу над *«Подільськими оповіданнями»* Волошиновський розпочав у найважчий для польського культурного життя час, коли вимушено впроваджувалися в літературу постанови Щецинського з'їзду (тобто, утвердження поетики соціалістичного реалізму), вдавшись до писання про світ дитинства як до своєрідного акту очищення, автотерапії (і це не перший випадок літературного повернення до дитячих літ перед лицем межової ситуації). Уся попередня творчість письменника була, властиво, позбавлена мемуарних елементів, які підносили б українську тематику до найвищого ранґу. Це могло здаватися очевидним, адже вже в 1911 р. сім'я Волошиновських покинула рідне Поділля і перебралася до Києва, а звідти в 1919 р. вирушила до Варшави. Трохи більше двох десятиліть, прожитих в Україні, не мусили сильно вплинути на майбутнього письменника, і це, здавалося б, підтверджують його довоєнні книги. Проте публікація, яка могла би стати єднальною ланкою між його ранніми творами і подільським циклом (окрім згаданого тому, він містить також останнє видане при житті автора оповідання *«До сходу місяця» (1971)*, банально не з'явилася друком. Йдеться про замовлення на текст про Поділля, яке Волошиновський отримав на початку тридцятих років, але через особисті проблеми зобов'язання не виконав, хоча в архівах збереглися уривки запланованої праці.

«Подільські оповідання» стосувалися проблематики «втраченого раю», але без жодних претензій чи жалю за втратою «польських маєтностей», що, на жаль, було частково притаманне довоєнній літературі та журналістиці. Волошиновський у своїй присвяченій Україні творчості рішуче уникав

[1] Шляхетська гутірка (прим. перекладача).

[2] Рефлексійні нотатки (прим. перекладача).

сучасності (дія більшості оповідань відбувається на межі XIX і XX століть, а часові рамки усього циклу обмежені початком Першої світової війни), творив своєрідний «сімейний альбом» із архаїчних образків, по-чеховськи скромних, позбавлених легко запам'ятовуваної подієвості. Автор виразив свій намір, спорядивши *«Подільські оповідання»* промовистим епіграфом із Еліота:

Дім – це місце, звідки рушають. Старіємо ми,
Світ поволі стає чужим, і ускладнюється подоба
Мертвого та живого. Не напружена мить,
Відокремлена, без минулого та майбутнього,
А самий час життя, пломеніючого щомиті,
Час життя не лише людини якоїсь окремої,
А й каменів стародавніх, що їх не розшифрувати.
Час надходить для вечора, осяяного зірками,
Так само час і для вечора в сяйві ламп електричних
Вечора над альбомом фотографій у родинному колі.[3]

Волошиновський, снуючи свої оповідки, уникав зосередженості на епохальних питаннях – головним об'єктом його зацікавлення була звичайна доля пересічного мешканця цих земель, незалежно від національної, релігійної чи станової приналежності. І взагалі – якщо він і згадує, бува, про національність окремих персонажів, то переважно в контексті нешкідливої мегаломанії, як у випадку героя оповідання *«Зрубані дуби»*, у якому відповідно до стереотипних для кожної країни професій відбувався розподіл завдань і функцій, пов'язаних із постачанням деревини, а насправді кожен із цих персонажів був кимось іншим, ніж йому могло здаватися. Їх приналежність до Подільської землі зумовлена долею, а не тим, що вони тут осіли чи зробили свідомий вибір, звідси йде нав'язлива потреба підкреслювати своє походження, бодай у титулі повертатися до «первісної вітчизни» (Іспанія, Франція, Німеччина, Земля Обітована, Січ), про яку часто персонаж не знає майже нічого, крім того, що звідти походять його предки. Смерть Івася, персонажа наскрізь романтичного та українського, виявляє його приналежність до громади польських кресів. Властиво, треба вмерти, стати «зрубаним дубом», щоб осісти назавжди і без жури в повітовому містечку Могилів.

Юліан Волошиновський у своїй творчості жодного разу не зачіпає суспільно-політичної проблематики, якщо він і згадує про болісний досвід минулого (наприклад, про страту Ґонти, яка відбулася в рідному місті письменника), то не стає на жоден бік, а лише співчуває потерпілим від кривди, страждання, самотності. І саме тому варто нагадати про творчість автора, який, оповідаючи про окрему долю, зумів представити всю панораму дійсності, кінець якої став водночас початком епохи, що вміла нехтувати індивідом, як жодна попередня.

Ред.

Переклав Андрій Павлишин

[3] Із вірша Т.С.Еліота «Іст Коукер», переклад українською Михайла Москаленка.

Юліан Волошиновський

ЗРУБАНІ ДУБИ

(з книги «Подільські оповідання»)

Пан Пйотр де Кастро ді Медіна Коелі трохи недочував. Він уже не пам'ятав рідної Іспанії, звідки його привезли малюком. Проте до глибокої старості він зберіг у думках образи, які – він вірив у це – були осяяні сонцем спекотного Півдня. Старіючи, він дедалі наполегливіше повертався до цих образів.

«Жахлива країна» була ота його вітчизна, південна Росія. Він любив повторювати «це жахлива країна», коли йому щось у житті не вдавалося. А йому переважно все в житті чомусь не вдавалося.

Його батько врешті-решт полонізувався, одружившись – після смерті першої дружини – із полькою. Себе пан Пйотр також вважав поляком, але любив нагадувати кожному про свою іспанську кров. Слід визнати, що прочитане ним у книжках про Іспанію добряче допомогло йому повірити у свою власну і своїх предків легенду.

– Піду поснідаю, а потім подивлюся, що його робити вдень, – сказав він сам собі.

Пан Пйотр одяг ведмежу шубу, бо зима була дошкульна, увесь Могилів-Подільський засипало снігом. Він замкнув на яку часину свою невелику книгарню. «І так жоден кульгавий пес не прийде в таку хуртовину», – подумав він, і пішов до міста, зануреного в найглибшу тишу, адже лише сніг по ньому літав, і то безшелесно.

«О, йде наш Дон Педро, – подумав пан Узнанський, власник цукерні, кав'ярні та пекарні під назвою «François», визираючи крізь вікно на порожню вуличку повітового міста Могилева. – Знову буде нарікати на наше місто, що то могила».

Воно й справді, назва Могилева походила від того ж кореня, що й руське[1] «могила». Проте навіть пан де Кастро, будучи власником книгарні та платної бібліотеки, а отже, людиною начитаною, мусив був визнати, що то не про якусь звичайну могилу йшлося панові воєводі Потоцькому, засновникові міста в XVI столітті, а про прізвище його тестя, господаря Молдавії Єремії Могили.

«Як не києм, то палицею, – казав, однак, завжди пан Пйотр де Кастро ді Медіна Коелі. – Якщо не саме місто, то той, чиїм іменем його названо, мав у собі щось такого від могили. Фатальне місто, жахлива країна,» – торочив він при кожній нагоді.

– Слава Ісусу Христу! – мовив пан Пйотр, по-іспанському ревний католик, обтрушуючись від снігу в заскленому присінку, біля входу в цукерню «François».

– Навіки слава! – відповів пан Францішек Узнанський, пан «Франсуа» власною персоною, син француженки і трохи «фармазон», як його називав пан Пйотр.

Пан Францішек був рум'яний з лиця, його рідке біляве волосся було старанно причесане та розділене на прямий проділ, з-під якого з кожним роком дедалі виразніше просвічувала рожева лисина. Скляні двері з дзвіночком дзеленчали довше, ніж слід, аж врешті заспокоїлися, і пан Пйотр, дружньо обійнявши пана Францішка і віддавши ведмежу шубу кирпатому хлопцеві на побігеньках, сів у затишному куточку кав'ярні, так, щоб «не дуло» з вікон.

– Ото вже кілька тижнів, як настав новий рік, 1892-й, а все по-старому, – сказав пан де Кастро.

Саме тієї миті настінний дзиґар у цукерні почав відбивати з несамовитим гуркотом дванадцяту годину дня.

– Усю ніч така заметіль, аж досі. Що за країна! – додав пан Пйотр, потираючи свої густі та настовбурчені чорні брови, тільки трохи посивілі. Його обличчя було ретельно виголене, ані сліду заросту.

[1] Таке окреслення традиційно вживалося в той час на позначення «українського» (прим. редактора).

Пан Францішек, «Франсуа», мав звичай вислуховувати перші звіряння кожного гостя мовчки, щойно потім – залежно від настрою клієнта – він докидав власний погляд на речі. Господар виглядав, як пампух у маслі, і саме пампухами славилася його цукерня.

– Тож як воно буде, графе? – спитав пан Францішек, знаючи слабкість пан Пйотра до цього титулу.

«Де Кастро ді Медіна Коелі – то стара іспанська графська родина,» – любив повторювати той старий польський іспанець.

Пан «Франсуа», який добре розумівся на справжніх графах, не відмовляв бідному старому чоловікові у фонетичному задоволенні, яке той отримував від вигаданого, на думку пана Францішека, титулу. Що не кажіть, а в пана Францішека було добре серце, окрім великого підприємницького таланту.

– Я листа написав, – сказав пан де Кастро поважно, все ще смакуючи звук графського титулу.

Біла кава з вершками, з улюбленою пінкою, вже ароматно пахла на столику перед паном Пйотром, і скирта свіженьких, вкритих поливою і ще теплих пампухів із трояндовим варенням теж опинилася перед ним.

– Треба буде його ще нині відправити, – сказав пан Узнанський.

– Що кажете? – перепитав глухуватий пан Пйотр, зайнятий поглинанням масних, неперевершених пампухів а ля Франсуа.

– Кажу, що ще сьогодні треба то відправити поштою, куди слід, – повторив голосніше пан Францішек, водночас виймаючи з верхньої кишеньки свого чорного сурдута велике пенсне, підвішене на товстій чорній шовковій мотузці. Почепивши його на носі, трохи вище ніздрів, він попросив пана Пйотра показати йому того «листа».

Йшлося про поставку деревини до Могилева. Конкуренція галицьких смерек, які доставляли Дністром із Австрії для будівництва будинків у Могилеві, завдавала шкоди торгівлі кращим, але дорожчим будівельним матеріалом із дуба, із решток колись прекрасних дібров Поділля. Іцко Шафір, всемогутній комісіонер із Могилева, придумав, як цьому зарадити.

– Іцко зараз буде тут, – сказав пан Узнанський. – Зараз прийде! Іцко! – гукнув він панові де Кастро над вухом.

– Еге. Це добре, – кивнув головою пан Пйотр.

У монастирі навпроти цукерні «François» закалатали в дзвони.

– О, знову когось ховають, – буркнув пан де Кастро. – У таку хуртовину. Не могли почекати. Що за країна!

За вікнами цукерні зупинився, увесь обліплений снігом, старий жебрак. Він зняв шапку і лише хитав головою в обидва боки, наче безугавно повторював: «Ні, ні». Пан Францішек махнув йому рукою, прочинив скляні двері і дав старому мідяка. Але старий стояв і далі, заперечливо похитуючи головою.

– Хоче пампуха, – кинув пан Пйотр де Кастро ді Медіна Коелі, знавець людей, могилівський іспанський граф.

Пан Францішек посміхнувся і сказав:

– Знає, що добре.

Відтак узяв двома пухкими пальцями теплого пампуха і простягнув його крізь двері жебракові. Той вищирив свої беззубі ясна в жебрачій посмішці, миттю впакував пампуха до рота, натягнув на голомозий череп смушкову баранячу шапку і пішов геть.

Іцко Шафір кружляв навколо шинку, але волів усередину не заходити. Він ледве міг втримати обома руками чорну, величезну парасолю, якою прикривався від хуртовини. Глибокі його калоші потопали в грузькому снігу. У шинку сиділи кілька поштарів-візників і пили чай з горілкою. Іцко здалеку зауважив лікаря Вайнштейна, який, попри похилий вік, простував твердим кроком і без парасолі.

– Ну? – зачепив доктор Вайнштейн Іцека, коли наблизився до нього. – Як інтереси?

– Та які можуть бути сьогодні інтереси? – знизав плечима Іцко.

– А чому б їм не бути? – пожартував доктор Вайнштейн, який знав, що Іцко дуже багатий.

– Бути то є, але не для нас, пане докторе, – відказав непохитний песиміст Іцко.

– Що то значить, не для нас? – жартував далі доктор Вайнштейн. – А для кого вони є?

– О, пане докторе, пане докторе, у мене самі лиш клопоти.

– Та пусте, що «клопоти», але ж і «копійка» водиться. Ну? До побачення, шановний.

– До побачення, пане докторе.

І доктор Вайнштейн побіг собі далі.

А в корчмі тон задавав Івась. То був високого зросту й атлетичної статури селянин. У розхристаній сорочці – так його отой чай з горілкою розігрів – він щось розповідав своїм колегам. Іцко бачив крізь вікна корчми тільки його замашні жести. Сніг поволі переставав падати, й нарешті Іцко міг скласти парасолю. З-за хмар просочилося ясне й холодне січневе сонце.

Іцко так і не наважився зайти до корчми й, махнувши рукою, квапливим кроком побіг у напрямку монастиря. Саме навпроти монастиря знаходилася акуратна й затишна цукерня пана «Франсуа», й Іцко подумав, що завжди краще поговорити з культурним панством, ніж із п'яними мужиками.

– Візники всі п'яні, – сказав він, заходячи до цукерні.

Іцко зняв хутряну шапку з вухами і залишився в самій ярмулці. Іцко Шафір любив іноді побалакати з графом де Кастро ді Медіна Коелі про літературу або навіть про Іспанію, звідки – як він стверджував – його предків вигнали багато століть тому. «Завжди вас звідусіль виганяють», – бурчав тоді старий пан де Кастро, хоча насправді любив Іцка. Іцко! О, той умів до кожного підлеститися. «А хіба то не вас із Єгипту вигнали? – дражнився пан Пйотр. – Та ж то ви були найбільшою карою єгипетською!». «Та Ви, пане графе, собі жартуєте, але Іцка Шафіра любите». «Люблю, люблю,» – відповів лагідно «граф», який, окрім того, вважав себе реінкарнацією Сервантесового Дон Кіхота. Але зараз йшлося не про літературу й таке подібне. Пан «Франсуа» був посередником у контактах навколишніх поміщиків із деревообробним підприємством Іцека Шафіра. Пан де Кастро лише каліграфічно оформив проект угоди, адже працював колись у нотаріуса. Справа з надсиланням проекту була невідкладною.

– Масниці, пане, масниці! – потирав руки пухкий пан «Франсуа». – То й і в поштарів балаган.

– Домовитися? Як можна домовитися, коли всі п'яні? – виправдовувався Іцко.

– Це правда, – зауважив пан де Кастро. – Те, що єврей боїться, я не дивуюся. Візники не впізнають із п'яних очей, хто він, що то найважливіша людина в Могилеві, хап за пейси і в ополонку на Дністрі, чи не так? А позаяк Дністер посередині не замерзає, попливе єврей до Чорного моря, бо то не Червоне, щоб перед ним розступилося...

– Ай-вей! – аж захитався на стільці Іцко Шафір. – Пан граф наче зі святого Письма читає. Я завжди кажу, що тільки пан граф може впоратися з тими п'яницями.

Пристали на тому, що пан Пйотр де Кастро ді Медіна Коелі особисто домовиться з Івасем, який сьогодні мав везти пошту з Могилева до залізничної станції Рахни Лісові – шістдесят верст із гаком. Перша зупинка зі зміною коней припадалає в Сербах, на двадцятій версті. Івась мав виїхати одразу після обіду, але той обід у корчмі затягнувся. Пан де Кастро рушив до корчми. Окрім візників, він застав ще кількох пожежників із добровільної пожежної варти, які, розпустивши пояси, пиячили з поштарями. Пан де Кастро сів на скриню біля шинквасу, хоча Івась, упізнавши старого, хотів поступитися йому місцем на лаві при столі. Івась полюбляв заходити до книгарні пана Пйотра і розглядати малюнки в книжках і журналах. Це діяло на його уяву. Втім, він був неписьменний. Та невелика книгарня насправді була букіністичною. Більше там було дуже старих книжок, ніж нових, щорічники ілюстрованих журналів, бердичівські календарі тощо.

– Не загубиш листа? – спитав пан Пйотр Івася. Той повернувся обличчям у куток корчми, де висіла ікона Божої Матері Почаївської, і зовсім п'янющий, тричі осінив себе православним хрестом, трьома стиснутими докупи пальцями: великим, вказівним і середнім.

– Давай, пане, давай, графе.

Пан де Кастро обережно вийняв з кишені заклеєний конверт і простягнув його Івасеві.

– На кінній пошті в Сербах віддаси того листа особисто поштмейстерові, панові Шмілі. Особисто в руки, затямив?

– Як треба віддати, то віддам. Все ясно. Неофіційно. Не вперше, не востаннє, – кивнув Івась.

Очі в нього були, однак, доволі каламутні.

– Але не відмовте, пане графе, одну чарку з Івасем? Га? Смиренно прошу. Я не хам, як інші тут, я козак. Їхніх батьків пороли різками по дупі, а моїх – ні. Я ж майже шляхтич.

– Я п'ю тільки шляхетне вино, – сказав гордо дідусь, пан Пйотр де Кастро ді Медіна Коелі. – Вина я з тобою, Івасю, вип'ю.

– Але я ставлю, пане графе.

– А що це ти сьогодні такий великий пан зробився?

Івась знову повернувся до червоної оливної лампадки під святим образом.

– Того тобі, мій графе, не скажу. Великий пан – то великий пан. Моя справа.

Івасеві коні вже стояли запряжені, тільки візник спізнювався. Але сьогодні він їхав без пасажира. Коні стояли, прив'язані повіддям біля воріт, а пильнував їх хлопець із заїзду.

– Заспівай, Івасю, заспівай! – просили його інші візники і хлопці з добровільної пожежної дружини.

Івася не треба було довго вмовляти. Він узяв у руки балалайку і почав співати якимось приглушеним, м'яким, низьким голосом.

...Щось у тій пісні було про ніч, про батіг у руці візника, про місяць, як лампа в небі, – про дівчину чорнобриву в червоних коралях, про білу постіль, про вовків, які, коли за ними погнатися, тікають на кладовища – і що вони там роблять? Пісня про тих, хто в дорозі, хто постійно в дорозі, на возі і під возом, на санах і під санами... Свічка на шинквасі мерехтіла. Старий пан Пйотр де Кастро ді Медіна Коелі потягував маленькими ковтками вино і йому здавалося, що він опинився в якійсь дикій, може, мавританській, винарні. Якби ще не той білий засніжений краєвид Могилева за вікном, і не оті співи про вовків...

«Старість, – подумав пан Пйотр де Кастро. – Де ж мої молоді літа?»

Світле кучеряве волосся велетня Івася спало йому на очі козацьким чубом.

– Нещасливе кохання, – прошепотів панові Пйотрові корчмар, худий і високий німець, колишній колоніст з-під Одеси, віднедавна православний.

Його звали Зигфрід Кребс, і в ньому було щось від рака: він так умів ходити поміж п'яницями, наче постійно задкував. Але свого ніколи не попустив. Корчмар мав пристрасть до мап і часто зазирав до пана Пйотра, щоб оглянути якийсь атлас. Він трохи помандрував у своєму житті, побував навіть в Америці.

– А хто та дівчина? – спитав пан де Кастро німця-корчмаря. Він полюбляв романтичні історії.

– Та така одна, пане графе, із тих, що на перехрестях вулиць у червоних хустках і черевичках на високих підборах на голу ногу ходять, – махнув рукою худий доброчесний німець.

– Така Кармен, – закивав головою пан Пйотр.

– Ото-то-то! Чи не так? – засміявся пан Кребс.

– Ну і що?

– Вивезли її звідси, з Могилева. Вона була початкуюча, чи не так? Купили її для балету, до Одеси. Був тут один такий пан, грек, здається, дуже багатий. Узяв її одного вечора до готелю, а потім вивіз. Івась відтоді божеволіє, чи не так? Коли повернувся він одного разу з Рахнів до Могилева, то вже її не застав. Шкода хлопця, бо такої то й не жаль...

Запали ранні сутінки, і Івась, раптом оговтавшись, почав одягатися. Він убрав кожуха, на кожуха бурку, перев'язався червоним вовняним пасом, тричі ним обмотавшись. Відтак заплатив належне корчмареві й сказав:

– Як там, мої рахунки в порядку?

– Все гаразд, все гаразд, – поплескав його пан Кребс по плечі.

– Бог з тобою, Івасю! – сказав пан де Кастро. – І не забудь віддати лист, куди слід.

– Я знаю, знаю, – сказав поквапливо високий мужик Івась, натягуючи на голову шапку, смушеву, баранячу, козацьку, з бляхою імператорського поштаря. – Праворуч двір, ліворуч церква, там і кінне поштове відділення. А хата орендаря пошти – за кладовищем.

– Так, так, – підтвердив пан де Кастро.

Івась вийшов.

– Я би такій задер спідничину і батогом по голому задку, – сказав пан Кребс. – Не волочилася би тоді містом. З батогом Івась уміє обходитися, чи не так, а того не зробив. І чому?

– «Любов, циганське дитя...» – замугикав пан де Кастро арію з *Кармен* і попрощався з паном Кребсом.

Івась їхав безмежним засніженим степом. Він хльостав коней і мчав уперед. Могилевський яр зостався далеко позаду. Попереду, куди не кинь оком, лежав білий простір. Пласкі візничі металеві дзвіночки глухо відлунювали в бездонній тиші.

«Ех, свобода!» – подумав Івась.

На сніжному морозному повітрі випита в корчмі горілка знову його сп'янила. Він пригадав, як ще цього літа вони купалися з Настею в Дністрі. А росяними ранками бігали до яру, наїдалися солодкої шовковиці, аж вуста в них чорніли, а потім цілувалися, цілувалися.

«Ой же ж і дівчина була! Як вона зітхала, як молилася на мене, мліла. Мамо, мамо! – кликне, і падає бліда, як померла...»

Знову почало порошити снігом. Івась сягнув рукою під бараницю на санах і вийняв пляшку горілки. Вибив долонею корок у повітря і спорожнив пляшку до дна. Коні бігли без батога вчвал. То була добра пара поштових коней. Карий був ліворуч, а гніда праворуч. Хмари снігу дедалі нижче клубочилися над трактом. Завив вітер. Зі степу наближалася хуртовина. Івась проїхав ще кілька верст. Заметіль поволі слабшала. Сніг був м'який, мороз незначний. На нічному небі не видно було ні зірок, ні місяця – тільки сніг освітлював дорогу. Добра то була пара коней! Карий і гніда. Спершу кусалися, а потім полюбилися. Вона клала йому голову на шию і щось шепотіла на вухо, а він слухав і слухав, тільки іноді прядучи вухами. Раптом Івась зауважив, що й карий, і гніда стрижуть вухами не так, як завжди, і форкають раз у раз. Спочатку він не хотів вірити власним очам.

– «Вони»! – прошепотів про себе.

Перед санами, за яких кількадесят кроків, бігла пара немов великих псів.

– Їх двоє, то може бути й більше, – подумав із жахом Івась.

Вовки раптом зупинилися та озирнулися назад. Гніда кобила стала дибки. Івась вдарив її під черево батогом. Вона опала на чотири ноги, але бігла, бокуючи і форкаючи. Карий біг розміреним галопом і тільки безугавно стриг вухами. Івась зняв шапку, підвівся на козлах, тричі перехрестився і, міцно вхопивши поводдя, заходився лупцювати коней батогом. Ті стрімголов кинулися галопом. Так він гнав попереду себе пару вовків аж до якогось села, де ті, за своїм звичаєм, вскочили на кладовище.

– Бог змилувався, – зітхнув велетень Івась.

Коні, бухкаючи парою, почали заспокоюватися.

– Чому «Вони» завжди тікають на кладовища? – подумав він уголос. – Що «Вони» там роблять?

У своїй уяві Івась ніяк не міг відокремити вовків від вовкулаків, вважаючи їх радше примарами, ніж тваринами. І випив до дна другу пляшку горілки, спинивши коней на короткий спочинок посеред безкрайого білого степу.

На світанку дурнуватий Демко, завжди розпатланий, із соломою у волоссі (у дворі він палив соломою у печах), прийшов до пана Шміли, орендаря кінної пошти в Сербах, щоб забрати «Ґазету Варшавську» і листи для пана. Пан Шміла ще лежав у ліжку і сказав, що пошта вчора не прибула. Демко вклонився й пішов собі геть. Сумно йому було йти, тож він насвистував крізь зуби. Ніхто не вмів так свистіти, як він, то була його особливість. Він і сам не знав, чому йому не захотілося йти просто, а якось криво, немов танцюючи на снігу. Він був дурнуватий, всім це відомо, всі його вважали ідіотом, але він так про себе не думав. Демко повернув праворуч, замість піти прямо. Ніхто йому нічого не казав, він сам якось так вирішив. І насвистував, ідучи. Він першим побачив мертвого Івася і свиснув так протяжно, що аж сам здивувався, як він так зумів.

Ось так усе закінчилося.

...Посеред засніженої пустелі, в хуртовину, повернув ямщик Івась не ліворуч, а праворуч. Все помішалося йому в голові, де церква, пошта і цвинтар, а де двір – і злетів він із санами й конями з урвища в яр. Розкосі його козацько-татарські очі були широко розплющені. Коні втоптали його в сніг з болотом і самі подушилися в заплутаній упряжі, карий кінь і гніда кобила. У снігу лежала непочата, остання, третя пляшка горілки. Частина листів і посилок лежали в потрощених санях, а решта – на снігу в яру. Над яром панувала тиша. Сніг помалу танув.

Дурний Демко почухав потилицю. Раптом він помітив у яру кілька номерів «Ґазети Варшавської». Хлопець схопив їх і помчав до двору.

– Є, є газета! – кричав він.

– Чого ти лементуєш, дурню, – вилаяв його Теодор Драчинський, старий гуменний, який з паличкою в руці виходив зі свого флігелю на подвір'я. – Давай-но газету, віднесу панові. А що це ти її так болотом вимазав?

– Газета в яру!

– Що ти плетеш, дурню, в якому яру?

– У нашому яру, пане гуменний, у тому нашому...

Більше нічого дурний Демко не міг пояснити, лиш тягнув старого гуменного за кожушок, щоб той пішов щось побачити. І посміхався, наче ідіот. Тож пішли.

У бурці Івась мав паспорт. Пан гуменний, Теодор Драчинський, тремтячими руками насадив окуляри, стоячи в яру по пояс у снігу, і прочитав прізвище поштаря: Ячкуринський гербу Лянцкоронський, ім'я Іван, православний, років двадцяти семи... Пан Теодор зняв кашкета й перехрестився по-католицьки.

– Ще один з нашої шляхти спочив. Хто ж то в нас у Сербах із тої бідної чиншової шляхти залишився? Ну, ніби я, Драчинський; Качинські, Білінські, Ляховецькі, Бояновські, Іжиковські, Кшемінські, Білозори, Дабіжі, Перетятки, а ось і останній Лянцкоронський...

Лист у справі поставки подільських дубів для торгівця деревиною Іцка Шафіра в Могилеві таки потрапив, завдяки педантичному орендареві кінної пошти у Сербах, панові Шмілі, у потрібні руки, і конкурентні поставки галицьких смерек були на деякий час призупинені.

Всі порядні будівлі в Могилеві і на Побережжі споруджували з останніх подільських дубів, аж поки не вирубали вщент ці славетні дуби – за винятком дубового заповідника в лісах Браницьких, на шляху до містечка Мурафи. Відтоді майже все задністрянське Поділля стало безлісим степом. (А правду кажучи, більшість із цих дубів було використано ще раніше на опалення на цукрових заводах.)

– Одна велика могила ця країна, – казав пан Пйотр де Кастро ді Медіна Коелі, сидячи в цукерні пана «Франсуа» Узнанського в Могилеві.

А в монастирі навпроти цукерні знову били дзвони на чийсь похорон.

Переклав Андрій Павлишин

НЕ ПРОГАЙНОВАНИЙ ЧАС

Із розмов Станіслава Береся зі Станіславом Лемом (1981-1982)

СТАНІСЛАВ БЕРЕСЬ: – ***Давайте спершу побалакаємо про Ваше життя, давніші епізоди якого були увічнені у «Високому Замку». Пізніші, мабуть, криються в долі Кароля Вілька з «Не прогайнованого часу» або Стефана Тшинецького зі «Шпиталю Преображення». Крім того, можливо, щось із вашої індивідуальності або темпераменту притаманне пілотові Пірксові чи Трурлеві. Того, однак, ніхто, крім Вас, не подужає зібрати докупи. Чи погодитеся Ви разом зі мною повернутися в минуле?***

СТАНІСЛАВ ЛЕМ: Добре, спробуймо, хоча слід визнати, що найбільш підходить для чогось такого період, коли я писав «Високий Замок», адже нині чимало деталей я вже не годен відтворити й видобути з пам'яті. Але, передусім мушу заявити, що то ніякий не роман, як не раз стверджували критики. Там немає жодної вигаданої деталі, а якщо й можна говорити про якусь неправду, то либонь тільки в тому сенсі, в якому ми можемо вважати «красивою неправдою» мистецтво. Наприклад, уся та історія з «королівством документального всевладдя», яка здавалася критикам вигадкою, автентична від початку до кінця, хіба що з тим застереженням, що її метафізичні куліси були додані вже зрілим Лемом.

– ***Скажу, що окрім отого епізоду з «посвідками», мені також переважно вигаданою здалася постать самотньої дитини, яка уникає світу.***

– Не сумнівайтеся, я описав у цій книжці все якомога правдивіше, щонайбільше, я тоді не усвідомлював, що був дійсно самотньою дитиною, якій подобалася та її самотність, що я не надто

потребував колег, і що волів свої тогочасні химерні міркування, аніж товариство ближніх. Мабуть, я з дитинства мав схильність до самітництва. А позаяк дитина не має змоги оцінити себе таким чином, то щойно тепер я бачу, що то не було цілком звичайне дитинство.

– Нестачу приятелів у дітей і підлітків зазвичай компенсують близькі стосунки з батьком чи матір'ю.

– Коли йдеться про мої стосунки з батьком і матір'ю, то я волів би обмежитися тим, що написав у «Високому замку».

– Як Вам буде завгодно, хоча, правду кажучи, мене дуже цікавить Ваша матір. Роль батька у формуванні Вашої особистості можна легко відтворити завдяки цій книжці, а про матір ми не дізнаємося майже нічого. І тут виринає стереотип: батько в якості інтелектуального першоелемента, мати – морального...

– Розумію, але тут Ви жодного архетипу не розкопаєте. Моя мати походила з дуже бідної сім'ї з Перемишля, тому шлюб мого батька серед його родичів вважався ледь не морганатичним. Іноді, на жаль, вони по-різному натякали матері, що в цьому факті є щось неправильне.

Що ж, вона не мала жодного фаху та була простою домогосподаркою. Між нами були дуже добрі стосунки, проте я завжди більше горнувся до батька, і певно тому він справив сильніший вплив на мою особистість, що, зрештою, легко помітити, якщо врахувати мої зацікавлення. Мати, звісно, завжди сиділа вдома, церувала шкарпетки і піклувався про мене, але ніколи не була моїм повірником. У цій ролі виступав батько. І хоча він був дуже зайнятий, я високо цінував ті маленькі шматочки часу, які він викроював для мене за рахунок своєї роботи.

– У «Високому Замку» фігурує також образ Вашого вуйка. У Вас із ним були доволі добрі стосунки.

– Так, йдеться про брата моєї матері, він, як і батько, був лікарем-отоларингологом. Батько подбав про нього ще в студентські роки, тож наші відносини були доволі дружніми. Сьогодні часто трапляється, що до вуйка звертаються на ім'я, але тоді панували цілком інакші правила. Кликати вуйка «Ґеник» здавалося чимось незвичайним. Він полюбляв широкі жести, і тимчасом, коли моя мати вважала, що п'ятдесят ґрошів на тиждень – це й так занадто висока сума для гімназиста, вуйко вважав інакше й часто давав мені п'ять злотих з Пілсудським, що справляло враження, наче на мою голову ллється золотий дощ.

– Ви негайно конвертували їх у халву?

– Та звичайно, але я також купував дротики для експериментів, якісь двигунчики, машини Вімшурста, електростатичні пристрої, індуктори, вакуумні трубки тощо. Все це у «Високому Замку» не було перебільшено ані на волосину. Коли пізніше ми з дружиною привели на світ дитину, то я намагався – зрештою, несвідомо, – копіювати самого себе, купуючи синочкові незліченні металеві й електротехнічні чудеса, і не міг зрозуміти, чому він тим усім цікавиться значно менше, ніж цікавився свого часу я. Що ж, це відоме явище: коли хочеш когось особливо симпатичного обдарувати, купуєш йому передусім ті речі, які любиш сам.

– Отож, батько, вуйко, електричні пристрої та посвідки – оце й усі супутники Вашого дитинства?

– Дійсно, так воно і є, – нині я це констатую з жалем, – я мав характер самітника й не мав ні дуже близьких, ні навіть просто близьких друзів. Я намагався завести собі приятелів, але навіть у хлоп'ячі літа, коли неважко знайти собі повірника, мені не вдалося ні з ким подружитися. Напередодні війни – я про це, здається, не згадував у «Високому Замку», – коли мені було близько сімнадцяти років, я почав писати вірші. Вірші виходили кепські, але я до них прив'язався, тож, коли під час окупації залишив їх у «проваленому» помешканні, був глибоко переконаний, що національна культура зазнала великих втрат. Якби ґестапівці володіли польською і переглянули ту чернетку з моєю патріотичною графоманією, либонь остовпіли б! Загальний висновок із цього такий, що я досить повільно дозрівав і надто пізно мудрішав.

– Роки навчання в гімназії доволі докладно описані в «Високому замку», проте оповідь уривається 1939 роком, адже почалася війна, а до Львова увійшли росіяни. Цього, звичайно, Ви не могли описати в часи ПНР.

– Так трапилося, що екзамени на атестат зрілості я здав на початку літа, а коли воно закінчилося, то спалахнула війна, і вже незабаром Польща перестала існувати. То була для мене жахлива мить, я постійно до неї подумки повертаюся. Згори, вулицею Сикстуською[1] з Цитаделі спускалася польська кінна артилерія, аж раптом із бічних вулиць виїхали на конях совєти (не знаю, чому, всі з монгольськими пиками). Кожен з них мав у одній руці наган, а в другій – наступальну гранату. Вони наказали нашим солдатам відчепити ремені, усю зброю кинути на землю, гармати з кіньми залишити і йти собі геть. Ми стояли приголомшені і плакали. Ми бачили, як Польща розсипається! Двірник, який був свідком Єгови, вкривав покинутих коней попонами з ящиків. Те, що сталося потім, уже розтануло в пам'яті.

– Яким було співвідношення сил?

– То був цілий польський полк, розгорнута колона закінчувалася на Цитаделі.

– Але з Ваших слів можна виснувати, що совєтів була жменька.

– Бо саме стільки перебувало в моєму полі зору. Але в усьому місті їх було так багато, що весь Львів відразу ж капітулював.

У цій сцені насправді є щось несамовите, але я не розумію, що саме? Те, що це трапилося без жодного пострілу, мовчки, наче у сні...?

Так, це було саме так. Чи ті монгольські морди щось вигукували (либонь, так), я не пам'ятаю. Особливо мене вразило те, що совєти навіть не взяли наших солдатів у полон, вони нічого їм не вдіяли, тільки наказали забиратися («*пашол вон*»). Так для мене закінчилася Польща. Той образ, побачений перед брамою будинку, запам'ятався мені на все життя.

– Чи росіяни вбивали людей у місті? Грабували, ґвалтували?

– Тоді ще ні, бо вони щойно до нього увійшли.

– Для зґвалтування і пограбування вистачить кількох хвилин.

– (*рішуче*) Ні, ні, вони спочатку поводилися пристойно, так само, як пізніше німці. Поки вступала реґулярна армія, все відбувалося доволі цивілізовано. Допіру, коли прийшов НКВС, почали діятися жахливі речі: депортації, селекції тощо. Так само було згодом з німцями. Допіру ті, хто приходили слідом за першою хвилею, давали, як то кажуть, добрячого копняка під зад. Звичайно, були й винятки, скажімо айнзацгрупа, яка вбила польських професорів Львівського університету і Боя-Желенського. Про це цікаво написав професор Штейнгауз. Його книжка просто чудова[2], оскільки він залишається холодним у своїх спостереженнях і однаково нещадно трактує і совєтів, і німців.

– Поява більшовиків на вулицях Львова стала, мабуть, цілковитою несподіванкою для його мешканців.

– Ви знаєте, до такої міри, що коли прийшов до нас «*на квартіру*» енкавеесівець Смірнов, мама викинула його за двері. Коли батько, повернувшись додому, почув про це, а він мав сяке-таке уявлення про більшовиків, то дуже знервувався. На щастя, комісар виявився порядною людиною. За якийсь час він просто повернувся і вселився до найбільшої кімнати. Коли росіяни втекли в 1941 році, все його помешкання було всіяне записниками, у яких він нотував вірші. Смірнов був поетом.

– Що, мабуть, не перешкоджало йому успішно провадити арешти і влаштовувати депортації.

– (*енергійно*) Та звичайно! Коли ввечері він надягав свого парадного мундира, ми знали, що починається нова акція, отож, разом із колегами бігли до сімей біженців, у яких Львів не був записаний у паспорт, як місце народження. Ми ховали їх за опущеною металевою віконницею в бібліотеці «Еверс». Ми це робили не з патріотичних міркувань, а росіянам на злість.

– Чи такий квартирант захищав від репресій?

– Авжеж, увесь час, коли ми там жили, у нас на дверях висів дуже добрий документ, що це помешкання реквізоване комендатурою. Це тоді називалося «*ордер*», або якось так, що означало, що помешкання повністю зайняте. У цьому сенсі Смірнов дуже добре нас боронив.

– Скільки хвиль депортацій було у Львові до приходу німців?

– Важко сказати. Зрештою, то було місто з населенням близько 360 тисяч осіб. Критерій був такий: спочатку хапали біженців, адже їх було найлегше виявити завдяки документам. Відтак запанував

класовий критерій, а пізніше – на диво всьому загалові – вивозили довоєнних комуністів (дуже їх совєти не любили, ой дуже).

– Ваш батько також винятково погано вписувався у совєтські табелі про ранґи. Успішний лікар з великого міста – це ж буржуй.

– Але лікарів не хапали, бо потребували їх. Шпиталь негайно перейменували на поліклініку. Оце й усе. Звичайно, не було й мови про приватну практику.

– Навіть «ліву»?

– «Ліва», природно, була.

– Ви згадали про те, що батько мав уявлення про більшовиків. Що це означає?

– Він колись, будучи вояком австро-угорської армії, опинився в російському полоні та потрапив у Туркестан, тож дуже добре володів російською, адже був посередником між групою німецьких офіцерів і командиром табору для військовополонених на березі ріки Сирдар'я. То були дуже ліберальні часи, тож батько мав там собаку, і навіть лікував хворих. Собаку кликали Сралик, бо він накладав купи усім під ліжками, за винятком ліжка свого власника. Батько навчився там пити кумис, тобто ферментоване кобиляче молоко. Коли його вперше почастували кумисом, то веліли заплющити очі, і йому здалося, що він п'є легке вино.

– Ваш батько був офіцером, чи не так?

– Звичайно, він був оберартц[3]. Зважаючи на героїчну поставу його підрозділу, росіяни дозволили їм здатися в полон із шаблями, але відразу ж на першій станції за Перемишлем зброю відібрали. Коли батько втік і дістався ближче до наших країв, був уже травень. Як офіцера в мундирі його відразу розпізнали, і повели на розстріл, але, на щастя, батька зауважив знайомий перукар зі Львова, який стояв на тротуарі, він знав якогось «червоного» коменданта, тож негайно побіг до нього і врятував батька. Якби тоді він не опинився на тому тротуарі, то сьогодні я б з Вами не розмовляв. Це кумедно, але батько доктора Крауса, який запросив мене з дружиною в Берліні до Відня як гостя Österreichisches Institut für Literatur, теж був австрійським офіцером. Він працював на лісоповалі на півночі Росії. Коли полонені поверталися додому, їх затримали «червоні» і наказали показати долоні. Хто мав мозолясті руки – відпустили, а в кого були «панські» – убили відразу. Краус мав мозолі, бо працював лісорубом. Це його врятувало. Все це, звичайно, суперечило Женевській конвенції, але в совєтів, як бачите, убивство відбувалося блискавично.

– Що діялося в місті після приходу совєтів?

– Коли вони увійшли до Львова, батько відразу ж завбачливо повів мене до крамниці на площі Смольки[4], яка стояла вже зовсім порожня, бо її пограбували, проте власник ще витягнув з якогось закамарку смугастого плаща. То було дуже мудро, бо згодом вже нічого пристойного не можна було придбати. Відтоді я все пам'ятаю уривками. Наприклад, у кімнаті для прислуги, де за польських часів мешкала покоївка, стояла міцна кахельна піч. Палячи цигарки, ми вкидали до неї недопалки. Пізніше, коли прийшли німці, ми вимітали їх з печі та кришили смердючий, недопалений тютюн, щоб було що палити. У ті часи не бракувало екзотичних товарів, скажімо, були такі огидні, гільзові цигарки «Біломорканал». Я їх не терпів. Якось після здачі іспиту я купив собі совєтську сигару... (*сміється*) Думав, що задихнуся. Мені вже трохи плутається в пам'яті, за винятком дівчат, що було за перших, а що за других совєтів...

Що ще тоді цікавого діялося? Зникла халва, натомість з'явився урюк – невеликі, сушені абрикоси. Совєти запровадили свою карткову систему. Отож, працюючим видавали блоки з купонами, на яких ціни були вказані в процентах. Що б тоді не купували, частину платили в рублях, а частину купонами. Якщо хтось був, наприклад, лікарем, платив на 20-25% менше. Втім, були й ті, хто платив на 75% менше. Мій батько був тоді дуже заклопотаний на роботі, а мати займалася домом.

У той час я готувався до іспитів у Політехніку (звісно, совєтську) у нашій колишній кімнаті для прислуги, позаяк їдальню зайняв – як я вже казав – енкавеесівець. Учив мене молодий чоловік на прізвище Любельський, якого я зустрів згодом, через двадцять років, на книжковому базарі в Палаці Культури. У нього були притягуючі блакитні очі. Любельський впізнав мене, хоча ми постарішали. Він цілком незле навчив мене нарисної геометрії Монжа, яка була надзвичайно корисною при складанні іспиту. Врешті-решт я здав той екзамен, але мене не прийняли, бо мій батько виявився буржуєм.

– Навчання у виші було способом виживання?

– Звичайно. Чимось треба було зайнятися, тож уже в 1939 році я став студентом Львівського медичного інституту, але потрапив туди доволі звивистим шляхом, адже батько скористався своїми давніми знайомствами. Позаяк він колись був певний час асистентом у професора Юраша, одного з засновників польської отоларингології, то з його допомогою і за підтримки відомого біохіміка професора Парнаса мене дописали до списку абітурієнтів на медичному. Я пішов неохоче, але розумів, що коли не почну вчитися в виші, то буде зле.

– А що, якби Ви не потрапили до вишу?

– Мене могли призвати до Червоної Армії. Я нічого в житті так не боявся, як «*повєстки*» з воєнкомату. Я вже тоді пройшов медкомісію, на щастя, мав добрячий астигматизм і дійсно не підлягав службі. Щоправда, напередодні війни я заробив золотий стрілецький значок (*сміється*), але для совєтської комісії я був непридатний для служби ще й тому, що її членами були друзі мого батька.

– З ким Ви дружили в студентські роки?

– Товариство було дике. Я пам'ятаю такого собі Синельникова з Росії, одягнутого так, ніби він натяг на себе костюм молодшого брата. Його вбранню, зрештою, багато чого бракувало. З'явилося трохи євреїв, прибулих із забитої дошками провінції. Скажімо, на нашому курсі була дуже симпатична єврейка на прізвище Кауфман – золотоволоса блондинка з блакитними, мов небо, очима. На жаль, вона розмовляла польською з таким потворним єврейським акцентом, що аж прикро було слухати. Мабуть, її пізніше німці вбили. Було чимало людей із провінційних нір і дір, які раніше не мали жодних життєвих перспектив, а тепер пхалися до вищої школи.

Я вчився з Анкою Павліковською, але мушу сказати, що ті наші дівчата були жахливими зубрилами. Була також між нами й «біла» росіянка, яка вдавала, що нею не є. Я часто ходив з нею на прогулянки. Крім того, у нас було багато українців. Один із них позичив у мене «Комізм» Бистроня і досі не повернув. А то було цінне видання, адже післявоєнні вже зазнали цензури, позаяк там було багато антиєврейських анекдотів. Був там, наприклад, вигаданий уривок з «Валленрода»: «*finwo kamen Litwakes zi kamen von nachtpromenade*». Це, звичайно, ніякий не їдиш, він це вигадав. З післявоєнного видання Бистроня все зникло. Було також багато нормальних студентів-поляків, які й так потрапили би до вишу.

– А як були представлені кадри професорів?

– Був нечисленна група викладачів з Росії, були українці, але більшість становили поляки. Паразитологію викладала росіянка, яка жахливо затягувала: fascioola hepátiquaaa. Ми мусили запам'ятовувати усі латинські терміни, але позаяк іспити були переважно польською, то можна було собі порадити. Тільки фізики нас навчав українець Ластовецький, якого пізніше застрелило польське підпілля, отож українці в помсту відразу ж убили молодого професора історії поляка Болеслава Ялового. Тоді Панчишин, ідейний провідник українців, сховався нагорі в церкві св. Юра і там помер від сердечного приступу. Троє українських лікарів підписали тоді свідоцтво про смерть, щоб було ясно, що то не черговий удар у відповідь[5]...

– Отож, читали також лекції українською мовою?

– Читали, але я знав цю мову, тож це не було для мене проблемою. Втім, більшість лекцій читали польською, адже чимало викладачів, скажімо, професор Марковський, наш анатом, заявили, що не знають ні російської, ні української. Ця обставина зробила становище студентів-росіян майже безнадійним.

Наприкінці першого курсу відбулися екзамени, і мене зарахували до «*отлічніков*», що означає, що я мав лише найвищі оцінки. Молодших студентів я, як правило, не знав особисто, бо все було якось дивно розкидано, крім того, ми були організовані в два так званих «потоки» по 200 осіб на кожному академічному курсі, а це означає, що професори мусили викладати двічі одне й те ж саме: вперше вранці, вдруге пополудні. То була убивча система.

– Чи помітна була з перспективи студента прогресуюча совєтизація?

– Та звідки! Жодної совєтизації.

– То адміністрація вишу не лякала студентів і не нав'язувала совєтської пропаганди?

– Щиро кажучи, не особливо. Якось після екзаменаційної сесії нас викликали одного літнього ранку на вулицю Міцкевича[6] до будинку якихось заможних людей, яких, без сумніву, депортували. Усі меблі була прегарні, білі, ампірні. Нас замкнули в чудовій великій залі, де ми сиділи, не знаючи, що діється. Викликали по одному, а ті, хто зникав, більше не поверталися. Коли настала моя черга, виявилося, що мені дають змогу вступити до комсомолу[7]. Я сказав, що здавна про це мрію, але поки не готовий, і мушу до цього добре підготуватися. На це мені заходилися пояснювати, що підготують у організації, але я наполіг, що мушу сам дозріти.

Тоді я вперше потрапив у ситуацію, коли мусив якось ухилитися від пропозиції. На мій погляд, така гра була розумною, хоча й незапланованою і не обміркованою завчасу. Просто, коли я почув слово «комсомол», то відразу сказав, що люблю шалено, але вступити не можу, бо незрілий духовно. Мене випустили через інший вихід, і це не мало жодних наслідків. Себто, можна було так чинити й надалі.

– Але якісь вишколи з марксизму мусили відбуватися?

– Авжеж, були такі вишколи на медицині. Їх провадив професор Груднина, що українською означає грудна кістка (під ребрами). Я був тоді ще по-молодечому нахабний, тож сказав йому, що можу поговорити з ним про Маркса, але тільки німецькою мовою, бо саме цією мовою я його читав. Він знав німецьку десь так, як Ви японську, отож я міг городити все, що слина на язик принесе. Що я тоді йому наоповідав? А Бог його знає.

– Чи не було у Львові якихось масових урочистостей? Наприклад, свята визволення Львова від польського ярма?

– (*похмуро*) Я добре пам'ятаю демонстрацію з нагоди 1 травня в 1940 році. Ми йшли процесією по вулиці Леґіонів, яка тоді називалася вже якось інакше[8], і не тільки бічні вулиці були перекриті лавами військових, але й входи на ці вулиці з протилежного боку також заблокували. Всі вікна були замкнуті, а місто порожнє, наче після ядерної атаки. Всі поховалися, мов щури, не було видно ні душі. Саме тієї миті я зрозумів, що то за система, і як вона діє.

– Чи Ви тоді усвідомлювали жахливі масштаби репресій проти польського населення?

– Не зовсім. Ми мали далеких родичів, поміщиків на Поділлі, які володіли кількома тисячами гектарів під Новосілками. Частина з них втекла, інших депортували. Проте вони були нам такі далекі, хоча й вважалися кревними, що ця подія не справила на мене великого враження. Я жив у світі розмаїтих юначих сходин, а до того ж тяжко готувався до іспитів.

Я ні разу не виїжджав за межі Львова, тож поняття не мав, що діється у провінції. Та й у нас, зрештою, також. Допіру згодом, через багато років, я дізнався про це з книжок. Які то були жахливі історії! Один єврей сховав свого батька під похилою підлогою амфітеатру, а коли батько там помер, син порізав труп на шматки. Страшні речі у нас діялися, особливо за німців. Але там, на місці, я тоді усе ж нічого не зауважив. Натомість, довелося побачити таку цікавину, як танки системи Крісті. Совєти злизали їх, зрештою, з американських моделей. Т-34 з'явився значно пізніше.

– Чи Ви, Ваші батьки, або хтось зі знайомих мали якісь стосунки з росіянами? Як вони поводилися?

– Ми були сильно ізольовані від російської політичної банди, яка приїхала обійняти посади на «приєднаних землях». Уже після війни мені казали в Москві, що то був найгірший совєтський елемент – самі покидьки. Ніхто з поляків, які себе поважали, навіть якщо міг, не пхався у це товариство. То було не тільки неприємно, але й небезпечно.

– Себто, Ви зовсім не відали, що навколо триває інтенсивне знищення польського елементу?

– Долинали звістки, що того чи іншого вивезли на Сибір, а згодом від них приходили листи, адже пошта функціонувала. У такий спосіб люди якось намагалися втішити одні одних. Упродовж перших кількох місяців після нашестя совєтів дійсно було страшно. Коли їхали потяги до Росії, то казали: «Шкіра, тканини, шкіра, тканини». А коли поверталися: «Сірники, махорка, сірники, махорка». Окрім сірників і махорки в «*магазинах*»[9] фактично нічого не було.

У мене був гурт друзів, з якими ми влаштовували атаки на черги. Ми шикувалися в клин у стилі Олександра Македонського і атакували голову черги. Але всередині в крамницях тоді вже нічого не було. Щонайбільше шматок вафлі, склеєної гарячою масою какао або «юнаки» (найдешевші тоді цигарки, які виготовляли на заводі неподалік від Львова). Допіру за певний час почали з'являтися бодай якісь совєтські товари. У голові в мене прояснилося, коли я побачив у кінотеатрі «Марисенька»[10] совєтську кінохроніку, де показували московську шоколадну фабрику «Красный Октябрь» та її працівниць, які пакували шоколадні цукерки. Я відразу зрозумів, що в цій системі більше ніколи шоколаду не побачу. Натомість про кінотеатр «Марисенька» маю ще один, тим разом безпартійний спогад. Коли там виступав Театр Мініатюр, один огрядний пан підняв угору певну сильно роздягнуту пані (у неї була оголена вся талія), і його рука заглибилася в її тіло, наче воно було з тіста. (*сміється*) Це справило на мене шокуюче враження.

– Але розкажіть мені, ради Бога, про совєтську окупацію, а не про циркові вистави.

– Зверніть увагу, що це також належало до реалій того часу. Я пам'ятаю тисячі анекдотів про червоноармійців, які люди переказували одні одним. Деякі з них були цілком правдиві. Скажімо, заходять двоє росіян до крамниці і, вказуючи на розкладений на полицях нафталін, питають: «А покажіть-но оті білі кульки, отам нагорі». І коли їм подають ті кульки, то вони кладуть їх до рота і ковтають. І навіть не морщаться! Або, пригадую оповіді про дружин «*командіров*», які ходили в нічних сорочках до театру. Була також гарна історія про одного чолов'ягу, який мив голову в унітазі, а коли вода спускалася, розлючено ганявся за власницею. Нас ці оповідки, звичайно, дуже забавляли, адже ми, врешті-решт, були беззахисними малими істотами в лапах тупої та оскаженілої горили. Але подібних історій уже не розказували про німців після їх вторгнення до Львова в 1941 році, бо тоді було не до сміху.

– Спогади підтверджують, що період першої совєтської окупації люди вважали напівокупацією (навіть попри депортації), натомість, німецьку окупацію вважали справжньою. Чим зумовлена така різниця?

– Ті росіяни були справжнісіньким театром *grand guignol*. Іноді вони бували достоту неймовірними... (*сміється*) Можна було прийти до червоноармійця і спитати: «А копальні гарусу в вас є?» І той завжди відповідав із кам'яним обличчям: «Звичайно, що є». До німецького солдата ніхто би з таким запитанням не пішов. Росіяни, звичайно, були небезпечні, але з великим домішком ґротеску й абсурду. Ці дві ментальності – німецька та совєтська – були вкрай різні. Коли росіяни наблизилися до Познані та почали артилерійський обстріл міста, солдати на полях почали підігрівати в казанках свинячу тушонку. Тож американський кореспондент їх запитує, як вони можуть у такий момент займатися приготуванням страви, та ще й у чистому полі, коли будь-якої миті може початися стрілянина. А ті у відповідь: «Нічого, нас багато».

– Ну, так, але ж і міра проникнення совєтської агентури в польське підпілля за совєтів була набагато вищою, ніж за німців.

– Росіяни мали таку кількісну перевагу, що могли о визначеній годині, наприклад, опівночі або о другій ночі, ввести своїх солдатів у всі будинки міста Львова в супроводі двірників. Німці вже не могли собі такого дозволити.

– З дитинства я пам'ятаю атмосферу сталінських років. Без сумніву, люди боялися: вдома про політичні питання розмовляли упівголоса, справжні погляди приховували від дітей.

– Чогось такого у Львові не було. Зрештою, то був тільки перший рік окупації, і ніхто не знав, що нас чекає далі. Було відомо лише, що вивозять «біженців» і частину польської адміністрації. Це й усе, що ми знали. Всю правду про тогочасні події я відкрив для себе допіру після війни завдяки журналові «Zeszyty Historyczne» Ґедройця. Натомість, перебуваючи там, на місці, я майже нічого не знав.

– Моя мама, Ваша ровесниця, яка походить з-під Кам'янця, каже, що під час совєтської окупації бабусі й дідусі не мали жодних ілюзій і знали, що їх вивезуть, тож завжди були спаковані для перевезення. Звичайно, щоночі вони страшенно боялися.

– У нас тоді було по-іншому. Більше страху було, коли росіяни прийшли вдруге, себто, коли нас, як тоді казали, «визволили». Ось тоді ми справді боялися.

– Слід розуміти, що за «перших» росіян польська громада не усвідомлювала, що більшість уже приречена на смерть або депортацію?

– А яким чином можна було про щось таке довідатися? Або від сусідів, або з радіо чи преси. А преса тоді була «Czerwony Sztandar».

– Але ж Ваш батько не міг мати ілюзій щодо більшовиків. Адже він добре знав їх. Він не боявся?

– У нього не було жодних ілюзій, зрештою, його мало не розстріляли. Він, утім, був дуже скритною людиною. Якщо він і мав якісь побоювання, то ніколи тим ні зі мною, ні з моєю матір'ю не ділився. Свої емоції він завжди тримав на дуже короткому повідку. Про розмаїті загрози ми часто дізнавалися тільки постфактум. Такий уже він мав характер.

– Таким чином, можна сказати, що як на ті жахливі часи, життя обійшлося з Вами ласкаво.

– Мені про все це легко говорити, звісно, лише тому, що я ніколи не сидів у таборі, тож ніколи не зазнав найгіршого. За «перших» совєтів я пережив лише один неприємний момент, який, зрештою, був зумовлений моїми пристрасністю та легковажністю. Отож, мав я таке захоплення – виготовляв різні металеві моделі, і якось сконструював невеликого танка з гарматою. Потім я фотографував свою роботу. Хоча батько заборонив мені, я таки відніс негатив на проявлення до фотографа. Коли я прийшов за відбитком, власник закладу сказав: «Там на другому поверсі на Вас чекають». Природно, чекав енкавеесівець. Я відразу ж пояснив йому, що це таке, і нічого, зрештою, не трапилося, але то був урок розсудливості, бо згодом я припинив подібну практику. Можливо, росіяни не здавалися нам такими небезпечними, бо вони нічого в місті не нищили. Пам'ятник Смольки на площі Смольки та пам'ятник Міцкевича на площі Міцкевича стоять і досі[11].

– Ви згадали про «Czerwony Sztandar»... Я читав колаборантські совєтські видання через сорок років після їх публікації і мушу сказати, що навіть тоді вони справляли убивче враження. Як часто Ви читали такі газети й журнали?

– Я вивчав тільки повідомлення, пов'язані з політичною ситуацією. Нам просто хотілося довідатися, чи Львів буде польським, і це було найважливішим.

– Гортаючи «рептильне» видання «Nowe Widnokręgi», я часто натрапляв на вислови радості з того приводу, що «панська Польща впала». Вам також доводилося читати подібні тексти. І що Ви на це?

– То було зовсім по-іншому, ніж Ви думаєте. Тоді мені було байдуже. Ви увесь час забуваєте про мою тогочасну ментальність. Не знаю, чи Вам відомо, що студенти тоді отримували 120 рублів на місяць. Вгадайте, що я зробив зі своєю першою стипендією?

– ?

– Я пішов на Марійську площу[12] до крамниці наочного навчального приладдя і придбав собі трубки Ґайслера, бо я тоді майстрував індуктор, що світився... Ну, таким я був. А ще я вчинив тоді інше божевілля, бо коли прийшла зима й почалися морози, то пошив собі з футляру від футбольного м'яча (до футболу мене не вабило) шапку, на кшталт пілотки, яку носили танкісти (така смугаста). Батько був далеко не в захваті від мого нового головного убору (*сміється*). Але зрештою, таке життя.

– З «Мого століття» Вата чи «Великого страху» Стрийковського ми дізнаємося про функціонування літературного середовища у Львові. Чи мали Ви з ним якісь контакти?

– До закінчення гімназії мене то все не цікавило, бо головним моїм заняттям була гра в захисті під час футбольних матчів. Я не був знайомий з жодним письменником, взагалі не знав, що у Львові є якась спілка письменників, і що на світі існує якась там Ванда Василевська. Мені було тоді сімнадцять років, і я знав про увесь цей скандал приблизно стільки, як Ви про те, що діється нині в Китаї. Контактів із літературним середовищем у мене не було жодних, бо мені тоді навіть на гадку не спадало, що я колись буду щось писати. Я читав книжки, ото й усього. Але моєю щоденною лектурою була «Анатомія людини» Адама Бохенека, адже російських підручників тоді взагалі не було. А вся ота історія з письменниками, описана в «Великому страху» Стрийковського, – то для мене якісь легенди.

– Чи зродилися після нападу Німеччини на Росію бодай ілюзорні надії?

– Мені тоді було страшенно цікаво, як воно буде розвиватися. У 1941-1942 роках багатьом людям здавалося, що росіяни отримають настільки потужного копняка в зад, що втечуть аж за Урал. Але ми в це не вірили.

– А в що ви тоді вірили?

– Сказати правду? Ми вірили в Польщу. У цьому й полягало наше божевілля.

– У 1941 році? Із такими ворогами? Неймовірно! Хіба що – після склянки самогону.

– У львівський період я поняття не мав про Катинь і долю польських офіцерів. Ми багато усього не знали, тому вірили в те, що хотіли.

– Як Вам запам'яталося 22 червня 1941 року?

– Коли почалася війна, у місті завирувало. Тоді ми вперше побачили паніку росіян і їхню масову втечу. Смірнов також утік. Я цим аж ніяк не засмутився. Сила-силенна гігантських совєтських танків жовто-піщаного кольору, з повернутими назад дулами гармат, тікали вулицею Городоцькою, яку тоді називали «*Давай назад*». А вже незабаром проїхали схожі на жуків невеликі німецькі танкетки – сині, з воронованої сталі. У кожній стояв німець.

На підступах до Львова розміщувалося якесь потужне моторизоване совєтське угруповання, отож січа тривала доволі довго, аж врешті-решт німці впоралися. Ми в тому не брали безпосередньої участі, бо жодних вуличних боїв не сталося.

– Себто, мешканці Львова дізналися, що німці входять до міста тільки тоді, коли ті з'явилися на вулицях?

– Ну, звісно.

– Чи ховалися ви в підвалах? Як це виглядало?

– Нічого подібного я тоді не бачив.

– Просто, раптом на вулицях з'явилися танки?

– Так, але спочатку масово повтікали росіяни. Переважно цивільні. Військових я тоді взагалі не бачив. Зате німецький аванґард був винятково моторизований, жодних піших. Раптом на вулицях з'явилися мотоциклісти з окулярами на шоломах, і все негайно скінчилося. Це відбулося дуже хутко.

– Чи можна було побачити на вулицях радісні юрми, як б вітали прибульців?

– Кажуть, українці доброзичливо вітали німців, але я того на власні очі не бачив. У кожному разі, вони виринули нагору. Тоді також вперше мій однокашник з гімназії Місько Вовк заговорив зі мною на вулиці українською мовою. «*Міську, ти що, здурів?*»[13] – запитав я. Адже ми ніколи раніше не розмовляли українською, бо українські учні поводилися в гімназії дуже обережно. Я знав, що вони греко-католики, тож можуть розмовляти своєю мовою, але вони ніколи цього не робили поза уроками української мовами в гімназії. До екзамену на атестат зрілості нас у польській школі готував українець – професор Турчин.

– А німці влаштували в місті якийсь парад?

– Влаштували, та я туди не пхався. На трасі з'явилися тільки гітлерівські моторизовані частини.

– А чи було щось відомо про масові вбивства у в'язницях? Чи було зрозуміло, що то власне совєти вчинили?

– Не відомо, хто підпалив Бриґідки[14]. Може, німці, але радше совєти. Тюремні стіни були дуже товсті, тому горіли вкрай погано. У пивницях цілими стосами лежали трупи. Я зазирнув туди. Жахливе видовище! Через спеку, адже то був липень, трупи роздувалися до неймовірних розмірів. Майже одразу приїхала німецька кінохроніка PKB Berichte, отож я вважав за краще не брати участі в тому спектаклі...

– Чи Ви вірите в теорію Віктора Суворова, який уже давно стверджує, що поразка совєтів у 1941 році була такою фронтальною, бо вони готувалися до наступальної війни, отож підтягнули під кордон військову техніку та особовий склад?

– Ні, я думаю, що вони не були готові до будь-якої війни – ні наступальної, ні оборонної. Їм до неї допіру довелося готуватися по ходу справи. Адже концепція Сталіна полягала в тому, що західні держави, себто Франція, Німеччина і Англія, ослабнуть, борючись навзаєм, а потім Червона Армія увійде в них, як ніж у масло, але не раніше, ніж у 1942, чи 1943 році. Але він сам підготував собі пилу на свою гіляку, бо зруйнував власний генеральний штаб – Тухачевського розстріляв, а Рокоссовського

мусив пізніше витягувати з таборів. Останній згодом відверто ненавидів усі ті політичні служби на кшталт НКВС.

– Я читав біографію Тухачевського. Він зовсім не був блискучим командиром, як про це ходять легенди, навпаки – політичним кар'єристом. Сталін не помилився, позбувшись від нього, бо такий командувач армією був непридатний до війни із Заходом.

– Либонь тільки царські офіцери, які перейшли на бік «червоних», мали певний досвід. Але все це належиться до матерії, на якій я зовсім не розуміюся.

– Як Ви обжилися під німецькою окупацією?

– Упродовж усього літа сорок першого року сім'я міркувала, що зі мною зробити, бо німці закрили всі виші, а я рішуче відмовлявся від будь-якої канцелярської діяльності. І тоді, завдяки якомусь батьковому знайомому, вдалося домовитися, що я працюватиму фізично в німецькій фірмі Rohstofferfassung, яка займалася пошуком вторинної сировини. Я трудився в гаражі, хоча не вмів достоту нічого. Єдиною підставою для працевлаштування були так звані «зелені» аматорські водійські права, які я виробив собі напередодні війни. Я був навіть не автомеханіком, а помічником куди пошлють. Моїм майстром був пан Тадеуш Солякевич. Я заробляв 900 окупаційних злотих і намагався перекваліфікуватися, бо робота з двигунами була мені огидна. За німців усі намагалися документально підтвердити вищу професійну кваліфікацію, ніж справді посідали, отож я працював у якості *Autoelektriker und Automechaniker*. Тому я також почав вивчати зварювання, щось там урешті освоїв, але зварювальником був дуже невправним. І так воно поволі оберталося.

Час від часу, що було найцікавішим у тогочасному житті-бутті, моя фірма організувала поїздки на вантажівках на поля великих боїв у околицях Городка чи Рави-Руської, де я, за допомогою зварювального обладнання, використовуючи кисневі автогенові пальники, різав корпуси підбитих танків. Я мав кисневий балон та інвертор, а на обличчі маску. Припускаю, що весь цей металобрухт далі мандрував на заводи Круппа. Але в мене не було відчуття, що я роблю щось лихе. Нам також влаштовували екскурсії до «Beutepark der Luftwaffe» на території Східного Ярмарку[15], де експонували величезну кількість військової техніки, покинутої при відступі радянських військ. Пам'ятаю, там були зовсім неушкоджені авто.

– Себто, Східний Ярмарок служив виставковим комплексом?

– Так, німці притягли туди ушкоджену совєтську техніку. Там також був парк здобутих авіаційних трофеїв.

– Я чув, що в часи німецької окупації Ви брали участь у русі Опору.

– Це, очевидно, перебільшення. Якось мені доручили демонтувати великий санітарний автомобіль, під яким у снігу (тоді була зима) я знайшов мішечки з порохом і кілька набоїв. Усе це я вирішив передати якійсь підпільній організації. Сьогодні я вже навіть не можу згадати, як це відбулося, і не скажу жодної конкретики, але в часи окупації часто так траплялося, що доводилося брати участь у чомусь, про що не варто було нікому розповідати. Знаю, що про мене кажуть, ніби я належав до руху Опору. Але, правду кажучи, увесь мій внесок полягав у тому, що, зустрічаючись із хлопцями, які працювали для якоїсь підпільної організації (навіть не знаю, якої), я упродовж певного часу передавав їм знайдені вибухові речовини, зняті з уламків російської техніки пласкі танкові радіоприймачі та багнети. Загалом я виносив під комбінезоном чимало різних речей, які відтак передавав тим людям. Проте контакти з ними були дуже вільні. Мене навчили, що слід якнайменше питати і не прагнути дізнатися більше, ніж слід. Я повинен роздобути матеріали, необхідні для боротьби з німцями, і крапка. Тож я не знаю нічого конкретного. У мене лишень було приємне відчуття, що я виконую патріотичний обов'язок, бо я точно знав, що то була польська організація. У Львові тоді була доволі складна ситуація, адже чимала група мешканців сподівалися, що Німеччина підтримає плани створення Самостійної України.

Під сходами до гаража в мене був отвір, де я ховав авіаційні набої та демонтовані з решток совєтських літаків штучні горизонти й спідометри, зауваживши, між іншим, на превеликий подив, що на них усіх є написи «Зроблено в Німеччині» (*сміється*). Все це я переховував почасти задля вищої мети, а почасти для власного задоволення, бо мав менталітет пацюка чи кота.

Звичайно, завдяки контактам з підпіллям я набагато краще почував себе, коли виносив оті мішечки з порохом. Але це не було зумовлено патріотизмом – я робив це, по суті, з цікавості, адже вони виглядали дуже симпатично, як жетони для гри. То були чималенькі білі, кілограмові полотняні мішечки. Допіру пізніше мені сказали, що то ладунки для найважчої артилерії.

Якось ми сиділи з колегами в гаражі і пекли картопляні очистки на залізному *dauerbrenner*, і я для забави відкрив люка і вкинув у вогонь жменю пороху з такого мішечка. Стався такий потужний вибух, що витяжна труба вилетіла зі стіни, а всі ми стали схожі на негрів. Іншого разу я приніс із того «Beuteparк» димову свічку і підпалив її, але, хоч трісни, не міг її згасити... А перед воротами ходить німецький вартовий! Отакі були тоді мої турботи. Це банальна правда. Я не був жодним героєм. Навколо шаліла війна, а я шукав стареньку з млинцями із сиром і мармеладом (*сміється*).

– Відомо, що упродовж тривалого часу під німецькою окупацією Ви переховувалися під іншим прізвищем. Чому? У ті роки це було зазвичай пов'язано з перебуванням у підпіллі або загрозою, яку творили нюрнберзькі закони.

– Ні одне, ні друге. Певний час я переховував єврея.

– Вдома? І що?

– Та ні! На поверсі над гаражем. Того хлопця звали Тіктін, він вчився в нашій гімназії у молодшому на рік класі. Ми знали один одного з вигляду. Не пам'ятаю, може, колись разом грали в футбол? Він зустрів мене на вулиці, коли єврейські поліцейські, які, як і синя поліція[16], носили службові кашкети, лишень під целофаном мали зірку Давида, вели євреїв на роботу. То було вранці, коли я вийшов на подвір'я перед гаражем. Там увесь час біля вартівні ходив німецький льотчик. Той мій знайомий, мабуть, побачив мене вже раніше, бо ми одразу опинилися в гаражі. Хлопець був у цивільному, в ботфортах, з непокритою головою. Виявилося, що він утік. З ним трапилася досить дивна історія: він збирався втекти з друзями, покладаючись на допомогу угорських солдатів, але коли вони прийшли в заздалегідь домовлений пункт, то потрапили в засідку, бо ті угорці прийшли в товаристві озброєного єврея, який був агентом ґестапо, чи поліцейським. Їх почали розстрілювати на місці, то він і втік. Як він потрапив до мене, поняття не маю.

– Ви не вагалися?

– Я опинився в скрутному становищі: що робити? Білий день, незабаром перерва, а з іншого боку подвір'я мешкає та стара пані, яка робить смачні млинці. Отож я сказав: «Ходімо!», і втягнув його до гаража. Але тут годі було сховатися, бо щодня туди приходило чимало людей. Все це було справжнім божевіллям, адже гараж взагалі не замикали, вистачило увійти нагору з ліхтариком (там не було світла), щоб зауважити хлопця, який ховається в закамарках. Чи довго це могло тривати? Врешті-решт, я сказав йому: «Ти не можеш сидіти тут вічно». Через якийсь час він пішов, а я зрозумів, що хлопця, швидше за все, затримають, будуть допитувати, німці поцікавляться, де він переховувався. І тоді він скаже, що в мене. Коли я це втямив, мені зробилося жарко... тому я перебрався до однієї бабусі, в якої мешкав, доки не змінив документи на прізвище Яна Донабідовича.

– І що, Ви далі працювали під новим прізвищем?

– До майстерні я вже не повернувся, бо було вирішено, що для мене корисніше мешкати у родичів (звісно, вже з фальшивими документами). Тож я перебрався на вулицю Зелену, де мешкав у маленькій кімнатці для квартирантів у родини Подлуських. Тоді я вже не працював і залишився на утриманні в батька. То був період, коли вже знову заговорили про росіян і про великі зимові наступи.

– Коли Ви переховували того знайомого єврея, чи відчували Ви загрозу, тиск з боку поляків? Чи хтось Вам погрожував, чи шантажував? Чи Ви боялися?

– Хочу сказати виразно: до цього мене змусила ситуація. Я не міг йому одразу сказати: «Іди геть!» Я знав, що не зможу йому ніяким чином допомогти, але така фраза мені крізь горло не пролізла. Іноді ми слушно реагуємо через сором і несміливість, а не завдяки шляхетним спонукам. У кожному разі, я не був аж таким шляхетним. Але незабаром почав міркувати: прецінь він (вибачте) мусить десь справляти природні потреби, чи не так? Отож, робитиме це на горищі, бо де ж іще. Буде сморід, і хтось його відчує. Крім того, так, я можу принести йому що-небудь поїсти, але як довго це може тривати? Я не пам'ятаю вже, скільки часу переховував того хлопця, але далі справді вже було неможливо.

Коли він пішов, я відчув величезне полегшення, але водночас зрозумів, що коли його схоплять, то він потягне мене за собою, адже на допиті, мабуть, скаже правду. Тих кілька днів, отож, не є приводом для якогось нахваляння, бо я опинився в ситуації, до певної міри примусовій. Під таким психологічним тиском я раніше ніколи не перебував. Звичайно, я розумів ситуацію того знайомого єврея, але не міг зробити для нього нічого більше.

– Ви не знаєте, що з ним трапилося?

– Я не мав про нього пізніше жодних звісток. Мабуть, він загинув. Це трапилося в той жахливий період, коли єврейська міліція, як я потім довідався від Ґринберґа, все ще вірила німцям. Саме тоді чоловік на прізвище Переходнік[17] допомагав садовити усю свою родину в потяг до Треблінки (а якщо не садовив, то в будь-якому разі не перешкодив і не пішов разом із ними). Потім він питав людей: «Чи я також убивця?»

– Коли ж Ви тоді написали «Людину з Марса»? Мабуть не в майстерні?

– Я написав її наприкінці окупації, коли втік уже з того дурного гаража. Мені там все остогидло, руки були понищені мастилами і пісковим милом, я ходив брудний, мов сажотрус. Крім того, ми постійно мали якісь нічні ремонти. Хоча я отримав нічну перепустку, ми боялися виходити на вулицю, бо було відомо, що поліція може поляка на вулиці застрелити. Яка трупові користь від перепустки? Тож ми цілими ночами сиділи в тому клятому гаражі. Ота історія з євреєм стала для мене чимось на кшталт нагоди покинути роботу. Тоді я вже мав більше вільного часу, записався до бібліотеки, читати міг, скільки заманеться. Тоді я й написав «Людину з Марса», але мені й на гадку не спадало, що я коли-небудь продам цей текст якомусь виданню за 26 тисяч старих злотих. Згодом я дуже соромився, бо під час воєнного стану якісь мої шанувальники знайшли це оповідання, підпільно надрукували і принесли мені в вигляді самвидаву. Я з тим, однак, не мав нічого спільного.

– Що Ви читали в часи окупації?

– Коли я ще працював робітником, моє інтелектуальне життя майже припинилося. Знаєте, дійти до роботи, повернутися, вісім годин фізичних зусиль, часто за ніч слід було виконати термінове доручення, платили від виробітку. Все це не сприяло розумовому розвитку. Його не могла залатати та чи інша книжка.

Поетом, якого я тоді навдивовижу охоче читав, був Рільке. Зрештою, він єдиний німецький письменник, якого я міг тоді переварити. У мене були дві його невеличкі збірки, видані в 1941 році в Лейпцигу. Я досі їх бережу. Якийсь час я навіть намагався перекладати Рільке, і бувало, що під час роботи мені блукав у думках якийсь чотиривірш, але, загалом це не надто вдавалося. У роки окупації я мав ще досить марне уявлення про німецьку мову, бо з гімназії виніс убогі знання предмета, але, кружляючи навколо цієї поезії, набув певної вправності в читанні. З часом я дедалі глибше міг поринати в стилістику, фразеологію та мовні родзинки Рільке. Це відчутно вплинуло на мої ранні літературні спроби, а особливо на «Магелланову Хмару», де різні стилістичні «красоти» і мовні «віньєтки» значною мірою є транспозицією моєї закоханості в Рільке.

– Я чув, що Ви намагалися писати листівки німецькою мовою в рамках контрпропагандистської операції підпілля.

– Справді, у часи німецької окупації я підтримував контакти з однією підпільною групою у Варшаві і сподівався, що зможу взяти участь у «Операції N». Мені навіть передали на пробу статтю Ґеббельса з газети «Das Reich» і поставили завдання написати так звану контру, але, на жаль, я наробив граматичних помилок і не пройшов за конкурсом. Нічого не вдієш. Підхід до справи в підпіллі був суто прагматичний – треба робити щось конкретне, а не фонтанувати патріотичними почуттями...

– Ми дещо раніше вели мову про колаборантські видання. У ставленні поляків до совєтських і німецьких «рептильок» помітна значна різниця. «Nowy Kurier Warszawski» був так само відверто огидним, проте совєтські часописи «Prawda Wileńska» чи «Nowe Widnokręgi» читали. У чому полягала різниця?

– У роки окупації я купував у Львові «Krakauer Zeitung», пізніше ілюстрований тижневик «Die Wehrmacht», «Das Reich» і «Der Adler». Пригадую з тієї лектури захоплення німецькими збройними силами, про що пізніше влучно писав Кийовський. То був захват переможених їхніми пікірувальними

бомбардувальниками і маршем на Сталінград. Але мені вкрай рідко потрапляли до рук польськомовні окупантські ганчірки.

– Чому?

– А навіщо? Я мав змогу слухати Лондон. А вже коли читав щось, то німецькою. Коли ж стали наближатися росіяни, все вже було по-іншому.

– Що про це казали у Львові?

– Це справа тонка. Ніхто нічого до ладу не знав, а тимчасом насправді вже були ухвалені невідомі нам угоди про передачу цих теренів совєтам. Ми ж на все це дивилися з перспективи мурах, шановний.

– Чи цього разу після приходу росіян у Львові точилися вуличні бої?

– То було так... Росіяни незабаром перейняли у вермахту метод обходу міста з заходу, що для німців стало несподіванкою. У той час я мешкав сам, мав найняту кімнату на Зеленій. Раптом рознеслася звістка про те, що наближається дивізія «Галичина» і вбиває всіх чоловіків. Йшлося про формування «СС Галичина». Отож, ми втекли на Погулянку, щоб сховатися в тому невеликому ліску. Як чинить людина в такі моменти, я зрозумів, коли вже повернувся додому. У рюкзаку в мене була одна шкарпетка, жменя цукру-рафінаду, зім'ята сорочка і якийсь черевик.

Совєти приїхали на танках, потім відступили, але упродовж короткого часу ми були нічийною зоною – лінією фронту. Німці сиділи високо на Цитаделі й обстрілювали російські танки на вулицях. Мені тоді спала на гадку чудова думка піти додому й викупатися, але коли почали свистіти кулі, я блискавично вистрибнув із ванни. Коли я збігав із другого поверху в підвал з повним відром води, то крізь вікно побачив зелень Погулянки. Хтось звідти вистрелив. Тож я одним стрибком із сходового майданчика опинився в партері. На жаль, відро перевернулося, і вода розлилася. Я не намагався вдруге його принести, бо кран був на сходовому майданчику.

– Коли іноземна армія входить до міста, треба сидіти в підвалі, а не бігати поверхами.

– Що поробиш, таким я був! Пізніше мені дуже захотілося випити борщу, і я побіг з пивниці до кухні. А саме тоді німці кинули протитанкову бомбу (танки стояли на вулиці вздовж наших будинків). Гуркіт, як у пеклі! В отвори у стіні за півтора метра від мене можна було руку вкласти.

– А що сталося з борщем?

– Не знаю. Від горщика мені залишилося тільки вушко, а на голові в мене була віконна рама… З розтятого чола текла кров. Коли я спустився в пивницю, то всі дивилися на мене, як на мерця, який повстав з могили.

Потім був момент, коли у масивні залізні ворота, які замкнули на ніч, стали калатати німці. Ті, хто сиділи в підвалі, розділилися: одні казали, що слід піти їх впустити, а інші переконували, що краще не пускати, бо вони всіх нас прикінчать.

– Чи означає це, що німці повернулися до міста?

– Так. У міських сутичках окремі підрозділи постійно тасувалися. Німці втекли, але повернулися знову. Совєти, які раніше увійшли до міста, також казали: «*Мы вернемся*». І дійсно, повернулися. А українську дивізію «Галичина» вщент розбили під Бродами. Але про це я довідався пізніше з книжок.

Коли Цитадель вщухла, я подумав було, що увесь Львів уже совєтський. Отож, нікого не питаючи, я пішов до тата і мами, які мешкали тоді біля Городоцької, в одній з бічних вулиць. Проте, я до них ще не дійшов, аж раптом чую скрегіт гусениць. Навколо мене зробилося порожньо. Навпроти виїхала «Пантера». Я хотів сховатися у якусь браму, але всі були замкнуті. Сховатися було ніде.

– Танк їхав вулицею?

– Так, посередині. Навколо мене – жодної живої душі. Проте я не знав, що в кущах, ліворуч від мене, стоїть замаскована совєтська протитанкова гармата, яка раптом вистрелила. Досі пам'ятаю свист пролітаючого снаряду. Він із дуже близької відстані поцілив туди, де оборотна вежа кріпиться до основи. Її заклинило, і німці не могли вийти. Всередині почало горіти, там жахливо кричали.

– Було видно, як вони горять?

– Та ні. Крізь панцир нічого не видно. Башту не зірвало, а лише деформувало таким чином, що вони не могли звідти вийти. Я не став чекати, що буде далі, а розвернувся і дав драла. Коли через кілька днів я повернувся на це місце, великий трактор «Сталінець» відтягував ту «Пантеру». Вона згоріла до такої міри, що не котилася на колесах, бо вони прикипіли до гусениць. З цікавості я виліз на танк і побачив усередині обвуглені черепи німців. Мені б ніколи більше не хотілося побачити нічого подібного. Ці спогади залишаться в моїй пам'яті довіку, наче зафіксовані на кінематографічній стрічці.

Я не пам'ятаю, що діялося потім. Знаю тільки, що я пішов до батька. По дорозі я зустрів людину, яка сказала мені, що совєти власне забирають з-під Політехніки пости АК з червоними пов'язками. А тут мій батько йде назустріч сходами з пов'язкою на руці «Лікар Армії Крайової». Я негайно повернув його до квартири. Я волів, щоб совєти не забрали мені тата.

Совєти провели цю операцію дуже вправно. Пам'ятаю, що першого, другого, ба навіть третього дня після приходу до міста їхні офіцери (звань не знаю) сиділи в авто і спокійно розмовляли з аківцями. Вони вдавали, буцім є союзниками, або кимось таким. А потім раптом, упродовж одного дня, всіх пацифікували. Я був тоді наче близько до подій, але бачив лише невеликі, дрібні уламки.

Незабаром від зустрінутого на вулиці колеги я дізнався, що наші залікові книжки, здані до деканату перед приходом німців, викинули на смітник, але вони не пропали, бо приїхав двоколкою архіваріус із собору бернардинів і всі забрав. Я побіг до бернардинів, і той отець легко знайшов мою залікову книжку з усіма даними щодо зданих іспитів.

– Завбачливий чолов'яга...

– Звичайно, він знав, що росіяни повернуться. Він також мав усі печатки і за невелику доплату запропонував підтвердити мені іспит, якого я не здав. Я відповів йому, що не можу так вчинити, бо я його не здав. Він поглянув на мене і похитав головою, наче дивуючись моїй тупості. І нічого більше не сказав. А я забрав свою залікову книжку і записався на другий курс Львівського Державного Медичного Інституту. Згодом, коли я вже приїхав до Польщі в якості репатріанта та записався на третій курс, то побачив, що чимало з моїх колег опинилися на вищих курсах. Дехто вже навіть мав дипломи. Що ж, вони були хитрішими і скористалися тією пропозицією архіваріуса, засновуючись на слушному – як здавалося – припущенні, що того, чого не знаєш тепер, можна з часом навчитися.

Коли я студіював на другому курсі, до Львова приїхав професор Воробйов, і ми з ним хутко знайшли спільну мову. Я цікавився теорією еволюції та біологією, а він, учень Павлова, вважався кимось кращим, ніж пересічний викладач, і намагався вийти за межі академічної рутини. Саме тоді я почав писати працю «Теорія функції головного мозку». Вона була дуже наївна, хоча тоді я ставився до цього з убивчою серйозністю, просиджував цілими днями в бібліотеці, читав Шерінґтона і гортав різноманітні наукові матеріали. То була, як я це бачу нині, невправна наукова фантастика, але тоді я вважав, що пишу суто наукову працю. Вона налічувала близько ста п'ятдесяти сторінок і мала силу-силенну діаграм. Із сентиментальних міркувань я її бережу й досі, але сховав подалі від людських очей. Звичайно, Воробйов не міг усього того оцінити, бо я мусив би все це перекласти російською. Але, бачачи мій ентузіазм і оте безнадійне багатогодинне нидіння в бібліотеці, він написав мені прегарну рекомендацію, завдяки якій я став волонтером, кимось на кшталт почесного асистента при його кафедрі. Я не отримував за це жодної платні, чинив це *con amore*[18].

Воробйов, який не мав наручного годинника, приходив на лекцію з бляшаним будильником, який ходив тільки тоді, коли лежав на боці. Професор клав його на кафедру і говорив сорок п'ять хвилин, контролюючи час, але, позаяк його штани були настільки протерті на сідницях, що він не міг повернутися плечима, йому доводилося, щоб поглянути на будильник, викручуватися боком. Такі дрібниці одразу кидалися в вічі.

– Скільки поляків було на курсі? Як вони почувалися в новій реальності?

– Про жодну конспірацію мені нічого не було відомо. Натомість, я спостерігав різні неприємні речі, коли став асистентом (також волонтером) одного польського фізіолога, який прибув із Червоною Армією. Не хочу згадувати його прізвища, бо може його родичі досі живі, а я не збираюся доносити на покійних. Він здобув польську освіту, але з комуністичним ухилом. Той чоловік урядував на

вулиці Ягеллонській в невеликому театрі, який віддали полякам[19]. До нього часто приходили вбрані в чорне жінки, щоб попросити врятувати заарештованих синів. Я був асистентом, отож, лише впускав усередину. Що він там з ними обговорював, не знаю.

– Брав хабарі за вихід із в'язниці?

– Я нічого конкретного не знаю, бо не підслуховував. Якось я зайшов до нього й кажу: «Вибачте, пане професоре, але я чув, що до Вас у зв'язку з цією діяльністю зростає неприязнь». Він на це посміхнувся і показав мені лист із смертним вироком йому, а потім відчинив шухляду, де лежав великий револьвер. «Мені його дали совєтські товариші, – сказав він, – та я його не ношу». А невдовзі приходжу я вранці й питаю нашого старого Юзефа, чи є вже професор, а той у відповідь каже, що професор уже лежить в патологічної анатомії. «А що він там робить?» – питаю. Юзеф нічого не відповів. Тож я пішов подивитися, що професор там робить. Звичайно, він був мертвий. Професор отримав посилку, а коли її відкрив, вибухом відірвало обидві руки, а його дружина осліпла. То була робота підпільної організації. Вся ця історія справила на мене велике враження, але загалом то була тільки одна з багатьох подій, які точилися навколо, перетікаючи одна в одну.

– Як тоді виглядала Ваша політична свідомість? Чи Ви себе відчували громадянином окупованої країни?

– Ні. Я думав про Польщу, як про щось таке, що неодмінно повернеться. Але в той час, так би мовити, я не був суверенним у своїх рішеннях. Я й далі залишався цуценям, за яке все вирішують батько й мати. Отож, я вірив у те, у що вірили вони. А отже, в те, що Львів буде польським. Кінець.

– Коли ця віра розбилася на друзки?

– Коли батько прийшов додому і сказав, що ми мусимо пакуватися, бо інакше станемо совєтськими громадянами. Це було жахливо! Доводилося їхати, бо інакше нас заслали б до Сибіру. Але про це тоді взагалі не говорилося. Ми почали готуватися в дорогу.

– То був один із останніх транспортів до Польщі, чи не так?

– Так, тому ми втратили майже все. Меблі, батькові медичні інструменти. За все це батько отримав якихось шістсот рублів. Ми забрали з собою дві-три скриньки і кілька книжок. А батько мав величезну медичну бібліотеку польською, німецькою і французькою мовами. Все чорти забрали! Ще сьогодні я можу по пам'яті відтворити наше шестикімнатне помешкання.

– А як батько довідався, що це остання нагода для від'їзду? З преси? А, може, то була якась кампанія?

– Я не знаю, де і що мій батько дізнався. Мене цікавило тільки, як знайти дошки, зробити скриньки і спакуватися. Ми мусили квапитися, бо то був один із останніх потягів. Звичайно, я не дорікав батькові, бо й сам не квапився залишати Львів.

– На що сподівався Ваш батько? Мої бабуся й дідусь були прості люди з села, але зібралися в дорогу на самому початку.

– Мій батько не любив жодних мандрівок. Він покидав рідні околиці, коли був ще нежонатим і царським військовополоненим. Згодом лише раз з'їздив до Трускавця, бо мав камені в нирках. Там він увесь час просидів у одному місці, граючи в бридж. Ось як виглядало оте лікування. У Львові ми занадто довго затрималися не тому, що мої батьки належали до тих незламних, які вірили, що станеться чудо і Львів залишиться в Польщі, а тому, що все не могли зважитися кинути геть усе і виїхати.

– Що переважило?

– Ми виїхали допіру тоді, коли перед польським населенням руба постала альтернатива: або берете радянський паспорт, або виїжджаєте до Польщі. Ті, хто виїжджали до 1945 року, могли забрати з собою меблі. Ми після реєстрації в ДРУ (Державній репатріаційній комісії) виїхали зі Львова з мізерними рештками майна.

– Як виглядало прощання з рідним домом? Були голосіння і плач?

– Пам'ятаю, що батько велів мені написати на тих скриньках ім'я і прізвище, а я написав тільки: Лем. «У Львові немає інших Лемів», – пояснив я. І відразу ж після того на залізничному вокзалі поруч із нашими речами я побачив величезну купу скринь із написом: «Владислав Лем». Звідки мені було знати...?

– А скільки було тих скринь?

– Наших – дуже мало, позаяк не вільно було везти з собою будь-які меблі понад якусь там (не пам'ятаю вже яку) вагу. Отож, ми забрали в дорогу тільки батьків робочий стіл, мою друкарську машинку і трохи книжок. Пізніше багато з них я загубив. Моя бібліотека була достоту величезна, бо батько дуже дбав про те, щоб мені не бракувало класики: увесь Фредро в полотняній оправі, темно-синє видання Словацького, енциклопедії Тшаски, Еверта і «Wiedza i życie». Звичайно, я знав, що все мушу покинути назавжди.

– Чи в тих транспортах росіяни обкрадали репатріантів?

– Ні. В тому, в якому ми їхали, – ні.

– А хто той транспорт обслуговував, росіяни?

– Пам'ятаю тільки, що в нашому вагоні, в якому ми їхали, була огрядна літня пані з дуже гарною молодою дочкою, на яку чекав у Кракові наречений. Вони весь час міркували тільки про одне – як, так би мовити, справити потребу, адже висідати під час зупинок небезпечно, бо можна залишитися в чистому полі. З цієї причини всі правила *savoir-vivre* по черзі відпадали, а згодом бувало, що назовні виставлялася дуже гарна гола дупа. Я навіть колись написав статтю про те, як обставини примусу цілковито руйнують засади, що зобов'язують між незнайомими людьми. Росіяни взагалі не показувалися. Коли потяг перетнув кордон і доїхав до Перемишля, в ньому, либонь, була вже тільки польська обслуга.

– Ну, так, але на станції у Львові росіяни ще могли багато награбувати. Я чув про те, як вони, скажімо, обкрадали німців під час репатріації з Бреслау[20]. Поляки, зрештою, також...

– У Львові ніхто не грабував, може, тому, що не було що. Годинника я не мав, батьків письмовий стіл був старий, а крім того, що ще? Лампа sollux, дві скриньки з медичним інструментом...

– Друкарська машинка була б для росіян хорошою іграшкою.

– Але ніхто не намагався в нас її відібрати. Я не знаю, чому. Ми не мали ніяких особливих паперів. Що стосується самої подорожі, то в мене немає жодних вражаючих спогадів. Певне враження справило на мене тільки те, що на вокзалі в Кракові один хлопець гукав до іншого: «Антееек», з наголосом на останньому складі. Це справило на мене колосальне враження тому, що подібна вимова була дуже далека від нашої львівської співучості. Потяг, зрештою, мав їхати далі, але нас забрали з вагону, бо ми мали в Кракові одного знайомого, з дружиною якого приїхали. Пані Оля – колишня «біла» росіянка – була нашою близькою приятелькою. Вона розмовляла по-польськи з російським акцентом. Ця жінка вийшла заміж за батькового колегу, який також був отоларингологом. Він перебрався до Кракова раніше, ніж ми, бо у Львові в нього під ногами почала горіти земля, хоча й не знаю достеменно, чому. Його узяли на роботу на завод, що продукував скребки для коней, він регулярно щонеділі ходив на кінні перегони. Той чоловік вів доволі розкішне життя. Саме він підготував нам помешкання у Кракові по вулиці Шльонській 3, квартира 2. Там були тільки два покої. Він і його дружина мешкали в одному, а ми з матір'ю і батьком – в іншому. Там була також невелика ніша, в якій я вперше гостив свою майбутню наречену.

– Кілька разів Ви казали в своїх інтерв'ю, що ніколи вже не поїдете до Львова. Чому?

– Якщо когось кохаєш, скажімо, жінку, і хтось її відбере, і вона матиме пізніше з тим кимось дітей, то я – будучи дорослою людиною – волію вже більше з нею не бачитися. Бо що ми можемо сказати одне одному? Це місто мені тепер також чуже. То лише каміння. Навіщо воно мені тепер?

– Отож, Ви не міркуєте про повернення у власність родинної кам'яниці?

– Мій батько після приїзду до Кракова сказав: «Польща дивом постала після Першої світової війни, але в те, що це трапиться вдруге, я не вірю». І одразу ж усі папери, які свідчили про те, що він є власником двох кам'яниць, подер і викинув у смітник. З його точки зору, ця справа була цілковито програна.

Проте, чи саме це – найбільша втрата? Мені здається, що оті дві великі «косарки», які пройшлися нашою країною, німецька та совєтська, дощенту викосили в нас культуротворчі еліти. Майже сімдесят відсотків офіцерів запасу ми втратили в таборах Осташкова і Катині. Сам лиш Львів зазнав втрат у кількадесят відсотків. Загинули ті, хто міг би щось започаткувати, отож, відбувся розрив елементарних міжособистісних зв'язків, які зумовлюють появу консолідованої еліти. Наші втрати, коли йдеться про цей найцінніший державотворчий матеріал, були набагато більшими, ніж у Німеччини.

Переклав Андрій Павлишин

[1] Сучасна вулиця Дорошенка. Цитадель – збудований у другій половині XIX ст. форт із військовими казармами, в роки Другої світової війни – концентраційний табір для військовополонених. (Тут і далі примітки перекладача.)

[2] Йдеться про мемуари: Hugo Steinhaus, *Wspomnienia i zapiski,* Londyn 1992.

[3] Військове звання старшого лікаря, аналог обер-лейтенанта.

[4] Сучасна площа генерала П. Григоренка.

[5] Ця історія трапилася в жовтні 1943 р у Львові. Німецькі окупанти призначили в 1941 році відомого лікаря Мар'яна Панчишина керівником клініки медінституту, він намагався відновити діяльність вишу, проте нацисти відкрили в 1942 р. тільки «державні природничо-медичні фахові курси», якими фактично керував Панчишин. Оцінка його як ідейного лідера виразно перебільшена, хоча в професійному колі він був найпомітнішою постаттю українського Львова. Вбивства польським підпіллям лікарів Олександра Подолинського і Андрія Ластовецького викликали в ученого стрес, він переховувався у митрополичій резиденції на Святоюрській горі й помер 9 жовтня 1943 року через тромбоз коронарних судин серця. Митрополитові Шептицькому довелося докласти значних зусиль, щоб переконати українське та польське підпілля не вести подальшого взаємного винищення цивільних громадян.

[6] Тепер Листопадового Чину.

[7] Комсомол – молодіжна організація комуністичної партії, членами якої були молоді люди від 14 до 28 років.

[8] Вулиця Легіонів (до 1940) – сторона з непарними номерами будинків сучасного проспекту Свободи, в 1940-1941 рр. називалася вулицею 1 Травня.

[9] Неперетлумачувана гра слів. Російське слово «магазин» (український відповідник «крамниця») є міжмовним омонімом і польською означає «склад, комору».

[10] Кінотеатр «Марисенька» містився у пасажі на пл. Смольки (генерала П.Григоренка), тепер театр «Воскресіння».

[11] Пам'ятник Ф.Смольці був знищений радянськими окупантами в 1946 році, пам'ятник А.Міцкевичу досі стоїть на пл. А.Міцкевича.

[12] Тепер пл. А.Міцкевича.

[13] Вставка українською мовою.

[14] В'язниця Бригідки по вул. Городоцькій була місцем найбільш масових убивств в'язнів, яке вчинили совєтські спецслужби у Львові наприкінці червня 1941 року (понад 2,5 тис. жертв). Щоб приховати злочини, в'язницю співробітники НКВС підпалили. Будинок, у якому мешкав С.Лем (на перпендикулярній до Городоцької вулиці Браєровській, тепер Лепкого, 4) знаходився за кількадесят метрів від Бригідок.

[15] Виставковий центр Східний Ярмарок функціонував у першій половині XX ст. на території Стрийського парку у Львові.

[16] Синя (гранатóва) поліція – німецькі поліцейські формування, які комплектували з етнічних поляків.

[17] Цалель Переходнік (1916-1944), автор відомої «Сповіді», службовець єврейської поліції в Отвоцьку.

[18] З любові до справи (італ.).

[19] Сучасна вул. В.Гнатюка, приміщення Першого українського театру для дітей і молоді, до війни Єврейський театр.

[20] Сучасний Вроцлав.

Ервін Аксер

ПРО ЛЬВІВ І ПРО ТЕАТР[1]

Лячно було б мені говорити про Львів у присутності автора, який упродовж багатьох років плідної праці незмірно примножив наше знання про це місто, прикликав пам'ять місцин і людей, людей і місцин, які були нам знайомі, забарвив їх сентиментом, а подекуди смутком, опромінив жартом і збагатив рефлексіями. Ба більше, він викликав (принаймні, якщо мова про мене) спогади про місця, яких я не знав, хоча мені й здавалося, що я знаю їх, і, що, може, ще важливіше, поповнив ту галерею постатями, яких я пізнав тільки завдяки йому. Завдяки Єжи Яніцькому.

У такій ситуації не здивую Вас (так собі гадаю), якщо говоритиму про події, пов'язані зі Львовом, а водночас із театром. Тоді я почуватимуся трохи впевненіше.

В одному з оповідань Єжи Яніцького йдеться про дві позиції, притаманні львів'янам. Про дві, які є єдино можливими, й зосереджуються в словах: їхати чи не їхати? Дехто пристає на перше рішення, ще хтось обирає друге. Перших Яніцький означує як мазохістів, других нібито вразила амнезія. Що до мене, то я належу до других. Упродовж шістдесят одного року, відколи я остаточно покинув Львів, я не зважився повернутися туди. Причини зрозуміти нескладно. Але ніколи, таки ніколи, запевняю Вас, я не забував про Львів. Отож, я не був жертвою амнезії. Радше – боягузтва.

Одначе так склалося, що того року, вперше від пізньої осені 1942-ого, я таки поїхав до Львова. Під проводом мого сина Єжи і під його опікою.

Я не епатуватиму Вас своїми «душевними» перипетіями. Чи не кожному полякові, що походить із пограниччя, а не тільки львів'янину, такі переживання знайомі або він здогадується про них. Я… даруйте мені. Я мусив говорити про театр. З малої літери «т» і, якщо вдасться, з великої теж.

Отож, ми у Львові. Мешкаємо біля парку Кілінського. Вілла «Затишшя», відреставрована, вона виглядає так само, як до війни, і називається так само…

Тому спершу ми пішли до парку Кілінського. Стрийський парк. Сидимо на лавці, де я сидів колись із братом і нашою нянькою. Нашою «*Fraulein*». Та сама лавка, та сама модрина внизу, над нами Східні Торги. Лавчина та, що й давніше, тільки вже без сидіння, лише залізний каркас. На тому каркасі ми й усілися.

Йдемо до міста вулицею Зиблікевича[2]. Ріг вулиці Святого Миколая[3]. Тут моя гімназія Кістрина й початкова школа теж. Мені сім або вісім років, ми проходимо там із батьком, а навпроти – жалобна процесія. Нас поглинає юрба. Великий катафалк, якого тягнуть білі коні. І квіти, безліч квітів. А далі – юрмища. «Це похорон Романа Желязовського», – каже батько й пояснює мені, ким був для Львова Роман Желязовський. Львів, виявляється, є однією з театральних столиць, а друга – це Краків.

Про Варшаву, ясна річ, не було й мови, не знаю, чи там узагалі є театр. Дізнаюся про ролі Желязовського, про його характерну вимову. Згодом я читав про все це в «Безгрішних літах» Макушинського[4], але тоді, завдяки Желязовському й завдяки батькові, театр уперше став у моїх очах чимось дуже важливим. Щоправда, мені вже до того доводилося бувати в театрі. У грудні нас із класом водили на спектакль, у якому іграшки оживають у ніч Святого Миколая, розмовляють,

[1] На основі спомину, виголошеного 8 листопада 2004 року в Будинку книгаря у Варшаві під час презентації книжки Єжи Яніцького «Krakidały» (Iskry).

[2] Частина сучасної вулиці І.Франка (тут і далі – примітки перекладача).

[3] Сучасна вулиця Грушевського.

[4] Корнель Макушинський — (1884 – 1956), польський поет, прозаїк, фейлетоніст, театральний критик. Народився у м. Стрий на Львівщині, навчався й працював у Львові, відтак якийсь час жив у Києві. Уславився передусім як автор гумористичних казок і повістей для дітей та юнацтва, а також дуже цікавих спогадів про Львів «Безгрішні літа (1925).

сперечаються між собою… Був я й на опері, у тій ж таки будівлі львівського театру, на гальорці, під наглядом учительки. Опера називалась «Аїда» й закінчувалася дуже сумно.

Відтоді, перебуваючи в якомусь таємничому зв'язку з театром, я почав слухати грамофонні платівки. Батько купував платівки, а я слухав їх. Слезак, Карузо, Бандровський, Ядловкер і багато інших. Ну, і Піккавер серед них. Піккавера я любив найдужче, бо він був із Відня, начебто високий і дуже пристойний, і мав гарні рухи. Я слухав арії і уявляв собі, як Піккавер рухається. Які у нього жести: ліва рука на серці, а права піднесена догори, погляд спрямований на обраницю. Або: обидві руки притиснуті до серця. Або: ліва рука прикриває очі, права – у жесті розпачу та гніву – відштовхує зрадливу коханку та ін., та ін.

Я перепробував уже чимало жестів, коли раптом як грім серед ясного неба з'явилася новина про приїзд Піккавера до Львова. Тож сталося диво... Я почую Піккавера на власні вуха й побачу на власні очі – на сцені львівської Опери, тобто Великого театру, бо ж ані на мить я не сумнівався, що батьки візьмуть мене зі собою на виставу. Адже я чув, як батько замовляв телефоном місця в ложі. Тій, що на просценіумі, оскільки інших уже не було.

Коли омріяний вечір наблизився, я приготував парадний шкільний мундирчик, пристібний комірчик до сорочки та краватку. Позаяк я був учнем першого чи другого класу гімназії і знав, як слід готуватися до урочистого вечора.

Катастрофа настала о сьомій. Вистава розпочиналась о сьомій тридцять, і о сьомій батьки коротко попрощалися з моїм молодшим братом і зі мною. Я зрозумів, що відбувається, і сповнив помешкання гучним ревом. Ридання роздирало мені груди. Батько суворо закликав мене до порядку. «Я хотів узяти тебе, шмаркачу, але бракує місць. Нема ради», – сказав він, підхопив маму і я почув, як хряснули двері. Ридаючи, я впав на ліжко. Жаль видобував із мене щоразу нові потоки сліз. Мій молодший брат, з огляду на вік байдужий до театру, спокійно влігся спати. Але я не припиняв плакати. Несподівано почув скрегіт ключа в замку, вхідні двері прочинились і до кімнати зайшов батьків приятель, якого звали пан Льотек: «Місце знайшлося. Збирайся, але швидко, бо вистава розпочнеться за мить. Таксівка чекає внизу». Цього мені не треба було повторювати двічі. Сльози висохли миттю, краватка знов опинилася на належному місці, я востаннє скинув оком у дзеркало – і ми були вже в таксівці.

Дорога минула блискавично. Я не запам'ятав з неї анічогісінько, крім єдиної думки: чи ми не спізнимось? І справді, ми почули оркестр уже на мармурових сходах, що вели до лож. Пан Льотек тихенько прочинив двері й запхав мене до ложі. Пара рук підняла мене й умостила на високому приставному стільчику, з якого усе було видно щонайліпше. Я почув знайомі звуки. Підняв очі й побачив Альфреда Піккавера власною персоною. Вродливий, високий і ставний, він не робив жодних жестів. Не притискав долоні до серця, не зводив очей до неба, не простягав рук до коханої. Дуже спокійно, навіть трохи безцеремонно, як мені здалося, він поклав руку на дах сільської церковці і, вигідно опершись на нього, співав «Сициліану».

Пізно вночі, уже в ліжку, сповнений вражень від «Сільської честі» й безлічі арій, які було виконано на біс, я не міг, попри все, забути руку, що лежала собі спокійно на даху сільської церковці. Це нічого, подумав я, це просто різниця поміж Львовом і Віднем. У Відні церква висока. Піккавер зводить очі до неба, а руку простягає до коханої. У Львові наша низька церковця не залишила йому вибору. Отож він оперся на дах. Хтозна, можливо, йому це навіть сподобалось. Адже подорож із Відня до Львова була довга й утомлива.

Коли львівський театр очолив директор Гожиця, опери стали рідкістю. Панувала драма. Батько був приятелем і юридичним консультантом директора Гожиці. Мене вільно пропускали до театру, я користався з цього в міру й понад міру. Ми з братом ходили по два, три, а то й по чотири рази на усі за чергою вистави. Мені було вже, мабуть, близько дванадцяти, може, навіть тринадцять років, коли батьки взяли нас на прем'єру австрійського водевілю «Корчма «Під Білим Конем». У другому акті цього водевілю мав з'явитися цісар Франц Йосиф I, котрий, заблукавши разом зі своїм почтом, власне ночував у тій корчмі «*ZumWeissen Rossl*», як кажуть австрійці.

Я помітив іще до початку вистави, що серед публіки панує винятково урочистий настрій. (Прем'єри у Великому театрі завжди були урочисті. З'являлися фраки та смокінги. Часом були присутніми львівський воєвода та президент міста). На першому ярусі жовтіли вилоги мундирів – то офіцери

14 полку Язловецьких уланів, театральні завсідники. Кілька панів у першому ряду, опершись на оркестрову балюстраду, оглядало публіку в лорнети.

Перший акт минув згідно з програмою, без несподіванок. У другому акті, одразу по тому, як завіса піднялася, на балконі корчми «Під Білим Конем» з'явився цісар – Його Цісарська та Королівська Величність Франц Йосиф I. Мить тиші – і раптом розпочалося щось незвичайне. Театр задвигтів від оплесків. А потім усі один за одним почали підводитись. Я роззирався, приголомшений, адже для мене цісар був історичною постаттю, я знав його тільки зі сторінок ілюстрованої книги «Повний день цісаря», яку отримав колись у подарунок, одначе усі старші від мене люди в глядацькому залі, видно, його знали. Плескали, плескали у забутті, цивільні й військові, блискуча прем'єрна публіка і навіть сам директор Гожиця.

Цісар, безсумнівно, зворушений, салютував раз по разу. Підняв руку, і зала завмерла в очікуванні Цісаревих Слів. Але цісар обмежився легким змахом руки, оплески вщухли й глядачі, дещо засоромлені, повсідалися, не дивлячись один одному в очі.

Коли ми виходили з театру, я почув, як батько сказав мамі: «Бачиш, якою є сила театру? Вони сподівалися, що він виголосить промову. Мені самому щось таке промайнуло в голові».

Відтоді я почав ходити до театру з іще більшим запалом. Я бачив «Кордіана» Словацького і Міцкевичевих «Дзядів» у постановці Леона Шиллера. «Дзяди» розпочинались о пів до восьмої вечора, а завершувалися о пів до другої ночі. Я побував на них, якщо точно, дев'ять разів. Бачив також «Клеопатру» Норвіда з Іреною Ейхлерувною, Шиллерових «Королеву передмістя» і «Мандрівку Варшавою».

Іще раніше, у річницю смерті Виспянського, яку львівські гімназії вшанували за ініціативою управління освіти, я виступив на тій самій сцені, якою ступали Кордіан і Конрад (і цісар Франц Йосиф, звичайно). У пролозі до «Болеслава Сміливого» Виспянського. Я знав свій текст бездоганно, декламував його на просценіумі перед завісою, проте суфлер прослизнув у складки завіси і так сумлінно підшіптував мені слово за словом до вуха, що я мусив повторювати усе слідом за ним. Отаким був мій дебют. Можливо, тоді, а можливо, лиш згодом, після перегляду «Клеопатри», я прийняв рішення і заявив батькам, що після гімназії хочу піти до театральної школи, яку веде частий гість у Львові, а на свята й у нашому домі, директор Леон Шиллер. Я хочу стати актором, а якщо це неможливо, то режисером, а якщо й це неможливо, то принаймні помічником режисера. Моя мати вжахнулася і сказала, що значно краще вступити на медицину чи на право, або стати архітектором. Але батько замислився і мовив: «Якщо вже й бути актором, то дуже добрим, а ти таким не станеш. Я знаюся на цьому. А режисером? Ну, що ж, мине двадцять або тридцять років, допоки хтось розпізнає, чи ти насправді щось умієш. Якщо ти вже так прагнеш…» Я прагнув. І так сталося, що 1935-ого року, після випускних іспитів я уперше поїхав зі Львова.

зима 2005

Переклала Лариса Андрієвська

Маґдалена Хабєра

ЯЦЕК КУРОНЬ І УКРАЇНА

Неповних два роки тому 6 липня на стіні будинку №38 по вулиці Стрийській відкрито меморіальну таблицю, присвячену Яцекові Куроню – там, де він народився 80 років тому. Урочистість розпочав Генеральний консул РП у Львові Ярослав Дрозд разом із мером Львова Андрієм Садовим. Присутні були також друзі Яцека з часів опозиції, КОРу[1], а потім «Солідарності»: Генрик Вуєц, Северин Блюмштайн, Адам Міхнік, Ян Літинський, а також родина та ті всі, для кого Яцек був, і завжди буде, людиною «мудрою і даною з Божої ласки»(Андрій Садовий).

Ярослав Дрозд назвав тоді цю подію «урочистістю дружби». Він підкреслив вагомий вклад Яцека у творення «стратегічного польсько-українського партнерства», ставлячи Куроня на один щабель із Єжи Ґедройцем – неоціненним борцем за політичне зближення між Польщею та Україною. Адам Міхнік виразно зазначив, що Яцек Куронь був одним із творців польсько-українського поєднання, як і Іван Павло II. Обидва мали відвагу протистояти фальсифікації історії, однаково – як із польського, так і з українського боку. У своєму виступі він сказав: «Українське питання було для Яцека пристрастю, чимось, що виходить поза норми політичного й аксіологічного мислення, було для нього особистою справою».

Під час дводенних урочистостей було не тільки увіковічнено присутність у Львові Яцека, який останні роки свого життя майже повністю присвятив побудові польсько-українського поєднання, це була також нагода «промацати ґрунт». Це був час для дискусій про те, де зараз перебувають Польща й Україна, чи ми можемо реально оцінити загрози та шанси у польсько-українських відносинах, а також, чи ми в стані подолати «фатум» спільної історії так, аби не затерти слідів минулого та стати вище взаємних образ.

Учасники цієї зустрічі мали нагоду перевірити самих себе, наскільки вони засвоїли уроки Яцека, який у 2003 р. у листі до Мирослава Мариновича писав: «Ми і Ви визнаємо Євангеліє, у якому Ісус звертається (як я вірю) до кожного з нас: не шукай скалку в оці ближнього, але вийми спершу колоду з ока свого. А думка, що заповіді Євангелія не стосуються взаємин між національними спільнотами, не є християнською та суперечить духу Євангелія. Із цих причин я говорю Вам (і переконаний, що не лише від свого імені): «Пробачте нам. На жаль, ані ми, ані Ви ще до цього не дозріли, хоча, без сумніву, дозріваємо – день за днем, рік за роком».

У ході спільних дебатів з'явилося, однак, багато гірких висновків. Богуміла Бердиховська, яка виступила з оцінкою польсько-українських відносин, категорично заявила, що: «Останні роки показали, що надія, що міститься у цих словах (лист Куроня до Мариновича) не знайшла свого підтвердження». Вона додала, що причиною цього стану речей було «явне падіння зацікавленості Україною з боку польської громадської думки». Польща, відколи виконала поставлені перед собою цілі, вступивши в НАТО та до Європейського Союзу, зосередилася на власній внутрішній політиці та відсунула на узбіччя питання підтримки та розвитку польсько-українського діалогу. Крім того, поляків розчарувала криза, що наступила у таборі переможців Помаранчевої революції. До подібних висновків прийшов кардинал Любомир Гузар, говорячи тоді, що йому дуже прикро, але «ми запхали голову в пісок, бо нічого з того [про що писав Куронь до Мариновича] не залишилося».

Реальні шанси на вихід із глухого кута та пожвавлення польсько-українських зв'язків два роки тому вбачали у реалізації спільних дій у сфері колективної пам'яті. Тоді наближалася 70-та річниця подій на Волині. Ці сподівання вміщено у Львівській Декларації, підписаній 7 липня 2012 року представниками з Польщі й України. Вона увінчала дводенні урочистості з ушанування пам'яті Яцека

[1] Комітет Оборони Робітників – опозиційна до комуністичного режиму Польщі громадсько-політична організація – попередниця «Солідарності» (*ред.*).

Куроня та всього того, що він робив задля польсько-українського поєднання: «Ми, поляки й українці, зібрані у Львові, щоб пошанувати пам'ять Яцека Куроня, декларуємо, що докладемо всіх зусиль, аби в річницю великої трагедії поляків було сказано правду, а замордованим віддано шану. Подібно, як має бути сказана правда про українські жертви та віддана шана потерпілим українцям. Ми добре розуміємо, що добрих відносин між нашими націями збудувати не вдасться без подолання історії. Пам'ятаючи про заслуги Яцека Куроня, ми прагнемо докласти всіх зусиль, аби польсько-українське поєднання стало доконаним фактом. Ми звертаємося до лідерів громадянського суспільства по обидва боки кордону із закликом підтримати ці зусилля та організувати низку починань, що поглиблюватимуть діалог. Перед лицем викликів, які стоять перед нашою частиною Європи, гасло «Немає вільної Польщі без вільної України» набирає нового значення: означає відповідальність за майбутнє наших країн і всієї Європи. Будьмо свідомі відповідальності, покладеної на наші плечі, та шансів, що нам відкриваються».

Роком пізніше було докладено всіх зусиль, аби урочистості, організовані в рамках відзначення 70-ої річниці кривавих подій на Волині, не стали приводом для відновлення взаємної неприязні. Зовсім навпаки – вони мали донести до свідомості поляків і українців те, до яких братовбивчих злочинів привела націоналістична ідеологія, яка (на що часто звертав увагу Яцек, хоча б під час зустрічі «Українці-Поляки», організованої у Підкові Лісній у 1998 році) народилася унаслідок пробудження рухів за незалежність: «Ми мали спільну Батьківщину, а коли дійшло до пробудження незалежності, ми не змогли цього зробити спільно, але зробили один проти одного. Та, врешті-решт, ми мусили так зробити; бо, наприклад, Львів був центром культури, інтелектуального та політичного життя, і польського, і українського. Ні поляки, ні українці не уявляли собі життя без нього. Тож у певний момент ми взяли один-одного за горло, а взявши – вже не можемо вийти з цього. Звідси – скочування українського руху до найрадикальнішого фашизму, звідси – чистки на Волині».

У результаті, не вдалося уникнути суперечок під час 70-ої річниці волинського злочину. Під час засідань Сейму та Сенату Речі Посполитої, коли дійшло до гострого обміну думками щодо вибору адекватного окреслення злочинів, вчинених у 1943 році: назвати це терміном «людиновбивство»[2] чи, може, «етнічні чистки з ознаками людиновбивства»? На організованій тоді міжнародній конференції «Волинський злочин: історія, пам'ять, освіта» напередодні 70-ої річниці професор Ігор Щупак із Всеукраїнського центру вивчення Голокосту заявив: «На багатьох ділянках історії важко досягнути [навіть] українсько-українського консенсусу, консенсусу польсько-українсько добитися ще важче». Виявилося, що важко досягти також консенсусу польсько-польського. Тут доречними могли б стати слова, написані колись Яцеком, який розумів складність польсько-українських взаємин і був також свідомий того, що кожна нація поокремо далі змагається з глибоко вкоріненими автостереотипами, які дуже часто є серйозною перешкодою для взаємного діалогу. «Польська й українська національна ідентичність, – писав Куронь, – виникали більш-менш у той самий час, перебуваючи між собою у конфлікті, і так тривало до другої половини XX ст. Проблема в тому, що нас, поляків, виховували, що ми самі себе виховували як народ мучеників. Адже поляки мають глибоко вкорінений синдром боротьби та мучеництва. (...) Тому незручні істини – що ми, як і інші, мордували ближніх – пробиваються з труднощами, часто сприймаються вороже, бо підривають наш ідеалізований автостереотип. (...) Українці мають щодо себе схожі стереотипи та подібні проблеми в їх подоланні».

Яцек брав слово у найважчі, критичні для обох сторін моменти, коли польсько-український діалог, здавалося, був неможливий у контексті ганебної спільної історії, коли доходило до взаємного перераховування зазнаних і завданих кривд. Він постійно спонукав до того, щоб стати вище взаємних образ. Вік казав: «Певно, є й такі (серед поляків), які вимагають від українців вибачень, але жодним вибаченням і так не повірять, покутне биття себе в груди ніколи не буде для них достатньо переконливим. (...) нікого не можна примушувати до покути, нікому не можна наказати покаятися. Вимога «станьте перед нами на коліна – і ми вибачимо» принесе зворотній результат. Особливо, якщо поглянемо на історію – між поляками й українцями немає легких для розуміння взаємовідносин катів і жертв: надто часто та надто охоче ми мінялися [цими] ролями. (...) Я закликаю до доброї волі та спроби оцінити страждання і кривду іншої сторони. Йдеться не про те, щоб порівнювати кривди, а про те, щоб їх відчути».

[2] «Людиновбивство» (пол. «ludobójstwo») – польський відповідник терміну «геноцид» (*ред.*)

Яцек Куронь багато енергії віддав справі Цвинтаря львівських орлят. Вона була для нього надзвичайно важливою, можна навіть сказати, що під кінець життя – найважливішою. Він писав: «Я – поляк зі Львова, що сьогодні є українським містом. У часи, коли я в ньому жив, польсько-український конфлікт був дуже сильним. Проте я знав, що це місто є для нас і українців спільним. Вони мешкали у моїй околиці, розмовляли українською, я розмовляв із ними цією мовою. З вікон мого дому я бачив Цвинтар львівських орлят, я знав, що щойно між нами закінчилася війна, та мав таке почуття, що ця війна точилася всередині мого серця.»

Звичайно, вона точилася всередині його серця. Подібно як війна за Львів 1918 року точилася всередині міста, коли поляки й українці билися за те саме – за незалежність, але опинилися по різні сторони барикад.

Куронь не міг сам бути свідком тих подій. Знання про них дійшло до його свідомості через сімейні розповіді. З одного боку – він знав легенду про діда по матері, який боровся за польський Львів. З другого боку – розповіді діда по батькові та самого батька, які, прив'язані до ідейних концепцій ПСП[3], ставали на бік покривджених, підтримували незалежницькі аспірації українців і дуже критично ставилися до асиміляторських дій уряду Другої Речі Посполитої[4].

Ґенезу та структуру ставлення Яцека до складного аспекту польсько-українських взаємин, напевно, найкраще з'ясовує та показує фрагмент із його *«Автобіографії»*, коли Яцек розповідає нам про Львів такий, яким він його бачив і запам'ятав: «Львів був містом поляків, євреїв і українців, містом гострих антагонізмів. Я виріс у культі Орлят, виспівував «Львів боронять польські діти, зносять рани, смерть і біль», але мене захоплювала «інакшість», «чужість». Коли я проходив біля української школи, щось мене до неї тягнуло. Чудово пам'ятаю, що зіграло вирішальну роль у моєму абсолютному – колись я б сказав інтернаціоналізмі, що сьогодні звучить глупо, тому скажу універсалізмі. (…) Батько двох моїх товаришів, страшний «ендек»[5], сказав мені: – Спільник твого батька – українець. (…) То був молодий чоловік. Називався Чайка. Разом із батьком вони працювали в Армії Крайовій. Неймовірно симпатичний, він переповідав мені Лондона і його версія мені подобалася більше, ніж оригінал. (…) Приходжу до батька й питаю: – Тату, а цей Чайка – українець? А батько: – Він – ні, але я – так. (…) У перший момент я подумав, що він жартує, та він із усією серйозністю підтвердив. Я остовпів і повірив. Мучився увесь день. Увечері, коли я вже майже із цим погодився, прийшов розпитати про подробиці. І тоді він каже: – Ні, українцем я не є, та я сказав тобі так, щоб ти знав, що людина випадково народжується українцем, поляком, циганом, євреєм – із чистого випадку. Я міг би бути українцем. (…) Мене осяяла очевидність цього відкриття, і я досі переконаний у цій очевидності». Тому, коли належало виразно засудити антисемітські чи антиукраїнські виступи у польському суспільстві, Яцек голосно проголошував себе євреєм чи українцем. І дехто глибоко вірив у його єврейське чи українське походження. Йому часто про це нагадували, особливо ті, для кого універсалізм у дусі Яцека був чужим і незручним.

Спільна молитва поляків і українців на Личаківському цвинтарі під пам'ятниками Січовим Стрільцям і Орлятам, що відбулася 6 липня 2012 р., одразу після урочистого відкриття меморіальної таблиці Яцеку Куроню на будинку по Стрийській, мала характер приуроченої до певної річниці. [А саме] – нагадувала польсько-українську зустріч 1 листопада 2002 року, коли уже дуже хворий Яцек, спільно з кардиналом греко-католицької [архи]єпархії Любомиром Гузаром і єпископом римо-католицької єпархії Мар'яном Яворським зустрілися у місці, яке довгий час було спірною територією пам'яті. Для кожного з них спільна Літургія, яку відправляли польською та українською мовами, безперечно свідчила про очевидний прогрес у зв'язках між двома народами. В одному з інтерв'ю Яцек додавав, що ця зустріч була чудом. І це справді було чудо, коли зважити на кількість негативних коментарів, що з'явились у медіа на тему відкриття Цвинтаря орлят.

За декілька місяців до 1 листопада 2002 р. багато суперечок викликав текст Яцека Куроня *«Я розумію гнів українців»*, передрукований у «Ґазеті виборчій». Він пробував у ньому запобігти нарос-

[3] Польска соціалістична партія (*ред.*)

[4] Друга Річ Посполита – відновлена у 1918 році (через півтора століття окупації Росією, Німеччиною й Австро-Угорщиною) польська незалежна держава, що проіснувала до початку II світової війни. (*ред.*)

[5] Скорочено від «націонал-демократ», тобто прихильник Національно-демократичної партії Польщі (*ред.*)

таючому конфліктові, пов'язаному з відкриттям Цвинтаря орлят. Він закликав поляків проявити дещо більшу дозу розуміння щодо українців, для яких Цвинтар орлят є мавзолеєм «польськості», бо там спочивають жертви польсько-української війни за Львів 1918 року. Для Куроня – це жертви братовбивчої війни. Він писав так: «У Львові з'явився Цвинтар львівських орлят, і до сьогоднішнього дня виглядає [так], що ми за цей цвинтар сваримося. А це – неправда: ми сваримося не за цвинтар. Ми сваримося за щось зовсім інше. У Львові, у зв'язку із братовбивчою польсько-українською війною поставлено монумент тріумфу польської зброї. [...] Весь отой крик, який розлігся зараз у медіа, що ми [мовляв] не розуміємо, чому депутати Львова далі мають претензії до справи Цвинтаря орлят – інфантильний. Ані українцям, ані полякам не йдеться про написи. Маймо відвагу це сказати. Все-таки львівським депутатам ідеться не про те, що там є невластиві прикметники: про «незалежну» Польщу, чи «героїчно загинули», і ми знаємо, що причини зовсім інші. Ясно, що у братовбивчій війні з обох сторін у героїчній боротьбі загинули люди, і з обох сторін боролися за незалежність. Ідеться про те, що ми змушуємо українців прийняти те, що цей пантеон тріумфу польської зброї стоїть у місті, яке вони вважають серцем України, щоб нагадувати їм про тодішню поразку 1918 року. У Польщі в жодному місці та в жодному місті немає пантеону тріумфу німецької, російської чи будь-якої іншої зброї. Польща б на це не погодилася. [...] Я не пропоную зруйнувати цей пантеон (не треба вже нічого руйнувати), але спробуймо зрозуміти один-одного. [...] Не ставмо пантеонів із жодного боку, краще вшануймо пам'ять полеглих у задумі над трагедією, долями людей, які там живуть».

Невдовзі потому Яцек Куронь зважився послати листа президентові Александру Квасьнєвському у справі написів на Цвинтарі орлят: «У день 18 липня до мене прибула делегація Львівської міської ради, на чолі з мером міста Любомиром Буняком. До її складу входили видатний дисидент Михайло Горинь, а також Василь Білоус – голова комісії, яка запропонувала надати мені звання почесного громадянина міста Львова. Ми розмовляли головно про те, як завершити справу Цвинтаря орлят. Ця справа і для міста, і для Галичини є неймовірно важлива. (...) ми спільно вигадали таке вирішення, яке шанує гідність обох націй. На моє особисте прохання та пропозицію мера Львова ми запропонували, щоб однаково – і на колоні на честь Січових Стрільців, і на монументі Орлят – вмістити таблиці польською та українською мовою: «Героїчно полягли у боротьбі за незалежність Польщі та (відповідно) України у братовбивчій війні». Ця пропозиція змінює напрямок мислення на 180 градусів: це був би вже не пам'ятник польського тріумфу, а пам'ятник братовбивчій війні. Він би не розділяв, а тільки єднав. Крім того, це не був би ніякий компроміс, оскільки такий напис відображає правду». Тоді цей лист не мав ніякого відгуку – його обійшли мовчанням. Лише після Помаранчевої революції, коли взаємні стосунки потепліли, 24 червня 2005 року відбулося урочисте відкриття Цвинтаря орлят за участю президента Польщі Александра Квасьнєвського і [президента] України Віктора Ющенка, а також єпископів – Любомира Гузара та Мар'яна Яворського. Віктор Ющенко у своєму виступі підкреслював, що немає вільної України без вільної Польщі. На транспарантах навколо виднілися написи: «Хай живе польсько-українська дружба».

Яцек не дочекався Помаранчевої революції – помер за декілька місяців до її початку. Данута Куронь в одному з інтерв'ю сказала: «Мені дуже шкода, що Яцек помер, не встигнувши взяти участь у Помаранчевій революції на Україні. Якби він був живий, то незважаючи на проблеми зі здоров'ям, поїхав би на Майдан до Києва, щоб переживати разом із українцями вибух їхньої свободи».

Він не дочекався і відкриття Цвинтаря орлят, у справу якого був заанґажований усім серцем, як і в трагічні події на Волині у 1943 році та в операцію «Вісла».

У 1997 році в Сеймі він старався добитися постанови, що засуджує масові депортації українців, проведені у рамках операції «Вісла». Багато років він підтримував діяльність Союзу Українців у Польщі, якому приписував величезну роль у вибудовуванні польсько-українського діалогу. У 1998 році, у Підкові Лісній він говорив: «(...) Союзу Українців у Польщі вдалося домогтися порозуміння із Союзом Солдатів Армії Крайової ... у справі спільних досліджень Університету в Луцьку й Інституту історії у Варшаві. Вони проводитимуть дослідження того драматичного періоду польсько-української війни 1943-1947 рр. Відбулися дві сесії: одна у Варшаві, друга – в Луцьку, і це продовжується, це діє».

Підтримуючи діяльність Союзу Українців у Польщі, Яцек виступав за призначення відшкодувань колишнім в'язням табору праці у Явожно. У 1943-1947 роках через нього пройшло близько 3 тисяч українців, у тому числі: греко-католицькі та православні священики, жінки та діти, а також всі, кого звинуватили у приналежності чи симпатіях до українського підпілля УПА або цивільної мережі ОУН. Багато звинувачень було безпідставними, більшість осіб було ув'язнено без судових вироків. Постанова [з цього питання] була ухвалена Сеймом у 2004 році.

Українські питання входили також у сферу діяльності Комісії [з проблем] національних і етнічних меншин, створеної за ініціативою Яцека Куроня. Функції голови Комісії він виконував до 2001 року – спершу при Громадському комітеті Леха Валенси, де був міністром праці та соціальної політики. У 90-х роках він звертався у справі передачі греко-католикам кафедрального собору в Перемишлі, який після II світової війни комуністична влада передала польським ченцям Кармелітам Босим. Він пробував також вести переговори з владою Перемишля, яка протестувала проти організації в цьому місті Фестивалю української культури. Турбувався також про інтереси членів інших національних меншин у Польщі: білоруської, литовської, ромської та німецької.

6 липня 2012 року, одразу після відкриття меморіальної таблиці Яцека на будинку по вулиці Стрийській, Андрій Садовий нагадав слова, якими Яцек починав свою «*Автобіографію*»: «Я міг мати тоді чотири, може, п'ять років, бо то було перед війною. У Великому Театрі у Львові поставили «*Про двох таких, які вкрали місяць*». У певний момент, коли чарівник всаджував Яцка і Пляцка[6] до мішка, я зірвався з криком і кинувся на сцену, щоб їх урятувати. Пам'ятаю той паралізуючий страх і таку нечувану силу, щоб його опанувати. Я кричав, щоб заглушити у собі той страх. Я біг на сцену. Вже був біля чорнокнижника, бачив його лице – кошмар. Кричущого, мене винесли на руках зі сцени у фойє, де сиділа бабця. Білетерки мене втішали, що з тими хлопцями все добре. А я плакав, розпачливо плакав. Я почав із того, що вважаю своїм найбільшим життєвим досягненням: Все, що я робив потім – це лише повторення цього».

«Я закоханий в Україну повністю, із раннього дитинства. Мене захоплює, робить мене сильним оте нечуване, те неймовірне прагнення українців до незалежності, прагнення здобути її, яке йде від покоління до покоління, через концтабори та каторгу».

Яцек Куронь

Переклав Олег Гірний

[6] Яцек і Пляцек – персонажі згаданої вистави. (*ред.*)

Ярослав Івашкевич

Переклала Лариса Андрієвська

АЗІАТИ

Мотто
Е.Є.:
Вам подобається одне, а нам трохи інше.
Бо ви європейці, а ми азіати.
Я.І.:
Дурниці, друже. Ми всі європейці.
А.О.:
Ми всі азіати!
(Розмова в театрі)

I

Королева Констанція мала сукню в троянди
Імператриця Феофано – мантію з великими золотими колами
Маша Чехова – білу батистову блузку
З цупким комірцем

Бабуня Таубе мережила фартушки
Няня Данчевська вишивала рушники
Чорною та червоною заполоччю
А в Дахнівці білили полотно
На луках побіля Дніпра
Немов після битви під Каневом

Мариля мала сукню зі шлярками
Русалонька – хвоста з риб'ячою лускою
І було її розпачем те що саме від розпачу
Вона втікала в летючих стрибках
Над водою

На широкому ставі
Човни в білих шатах переціджують власні тіні
І сягає дна затонулою рукою
Жінка яка напівхлопець-напівлебедиця

Біле латаття пірнає як у Моне
Мовби риб'ячі голови прорізує хвилі
У блакитних сутінках тоне обрис
Європи викраденої биком уві млі у снігах у граді...

II

Трава Толстого
Хліб Достоєвського
Плакучі верби Чайковського
Обростають мене по шию

Їх не витне шабля Володийовського
І не знищить Даниїловий усміх

Копита цокочуть удень проти ночі
Коні несуть малих наполеонів
І великих голих
Акторів невірогідних фільмів

На заході густі лозняки над Луарою
Чи верби це чи виноградники?
Над головою курличуть журавлі у леті
І пави смерті вищать у парках Петергофа

Добре що Ярославна
Квилить вивільгою на вільглих гостроколах
На змарнілих мурах немармурових
По берегах білих озер

На морях острови повні інструментів
Оркестри світу транслюють у ефір
Увертюри й марші і вояцькі співи
Не бажаю чути брязкіт гострих інструментів

Одну заспівайте пісню єдину:
Пісню Чингізхана та його флотилії
Пісню тупоту кінського пісню шабель які влучають
У дуби чорнобильські в енґадинські кедри.

III

«Хоч моєї тиші ніщо вже не скаламутить,
не руш мене. Я тут давно в землі лежу,
мені не треба сусіда. Ніщо мене не обудить,
навіть якщо постріл стру́ни торбану мойого зачепить,
але йди собі. Хай я у смерті зостанусь самотнім».

«Мені багато місця не тре. Лежу, де упав,
поцілений кулею в шию».
«А в мене татарська стріла
ввійшла, немовби у масло.

Але то вже давно».

«Давно-щойно – яка в тім різниця?»

«Тут багато таких могил попід вільхами.
І сосни також тут ростуть».

«Разом із нами
Спатиме вся земля. Посунься, товаришу».

«Сон довгий, тяжкий. Може, воно й на краще,
удвох перебудемо швидше».

«Холодні ями
і сни, туманні, мов лісові ліщини».

«І вже нас ніщо не чекає. Еге ж, брате?»

«Начебто мусять засурмити ангели».

IV

Слухай Женько пошлімо
Усіх бабів крилатих
До Ростова Великого на вежу
Нехай баламбонять у мури
Пошлімо Ангеліну Антоніну і Жанну
Інну Аллу і Римму
І Нонну
Хай видзвонюють там щодуху
Балам-бом! Балам-бом!

Щоби чули в святої Аґнеси
фуорі ле Мура і далі
і в усьому Палермо
і в Монреалі
і теж нехай дзвонили би
Балам-бом! Балам-бом!

Щоб їм відповідали
у Нотр-Дам-ля-Ґранд
і у святого Гіларія
і у святого Лодерика
і щоб вуха позатикали
у самого святого Леонарда
і ще у святої Ґудули!

І щоб над усією Європою
висіло таке гучне відлуння
подзвін
і над річками Європи
і над островами Європи
і над морями Європи
Балам-болом! Балам-бом!

І щоб усі баби крилаті
махали райдужними крильми
і щоб усі мадонни
виходили нас вітати
крізь золоті ворота
через сріберні воти
через крилаті брами
і щоб ми упившись подзвоном
і щоб ми упившись винами
волали що стане сили
якнайголосніше
Балам-болом! Балам-бом!

І хай ми на конях помчім уперед
уперед уперед
Усі разом
у веселці подзвону
Балам-болом
Азіати

V

Простерлась земля перед нами пласка й зелениста
Покраплена щедро то древом то мóстом то містом

Схоронені в гущаві квітів кути благодаті
Бучна Біла Церква і скромний подільський Оратів

Важенні від меду колоди і шипоти пінні
Мальовані людом тутешнім веселчасті скрині

Потаєні в подах міських укриття безгомінні
Поля кладовищ і життя розбуяле пагіння

Сповиті конвалій роздоли й доми на узвишші
У вечора синь чи в рум'яну поранішню тишу

В околишніх ріках струмують потоки полові
Вгинають хребти залізничні мости барвінкові

Розчахнуться там перед нами готичні аркади
Сади райських яблук пахких помаранч вертогради

І сіряві гори в плющі мов під збористим треном
Й величний романський багрянець над Райном зеленим

І буде з таїн цьогосвітніх заслону здійнято
І світ нас зустріне безхитрісним порухом брата

Він квіт яблуневий подасть нам як символ первісний
Безгрішної приязні та досконалого вбивства

Ми ступимо мов у Ковчег в наймісткіше із суден
І жовті вітрила з блакитного неба добудем

Й пірнаючи в ложа вготовані – ген у вишині
Понад хмаровинням угледимо зграї пташині

Мелодії скрипок зелених і сонячних горнів
Нас квітами наче спекотливий липень огорнуть

І з нами зіллється дощенту широка рівнина
Потому як небо й земля стороною пролинуть

Й невже нашим помислам буде пожитку багато
Від правди
чи ми європейці чи все ж азіати?

Із книги «Мапа погоди» (1977)

Єжи Новосєльський

МІСТАГОГІЯ УЯВЛЕННЯ ХРИСТОВОГО РОЗП'ЯТТЯ В ЖИВОПИСІ

«Адже ж красота - не що інше, /як початок Жахливого. Ми іще терпим його…»[1]
(Райнер Марія Рільке, «Дуїнянські елегії»)

З усіх живописних і скульптурних зображень людського тіла найбільш опрацьованим є зображення розп'ятого Христа. А все це тому, що в усій відомій нам історії малярства й скульптури це зображення сформоване найбільш багатоаспектно, під тиском найбільшої кількості тенденцій і течій – інтелектуальних, філософських, релігійних і естетичних. Тут знаходять тут своє вираження найполярніші тенденції: від цілком умовного образу Христа Тріумфатора у дорогоцінній туніці – до страшного у своєму «несторіанському» потрактуванні «Розп'яття» Ґрюневальда. Однак найбільше синтезу і поєднання тих протилежностей є в Розп'ятті, витриманому в конвенції зрілої візантійської ікони в різних її видозмінах. Тут в одному образі та єдиній мистецькій візії поєднані спокій і драма, тріумф і страх, падіння і перемога, приниження безпристрасності і величність всевладності, сором наготи і слава богоподібного людського тіла, смерть і Воскресіння. Саме тому православна свідомість так шанує цей образ. Шанує його і Великої П'ятниці, пам'ятаючи про смерть Ісуса, і Великої Неділі, радіючи Воскресінню.

Давні християни в день Розп'яття святкували тільки Пасху. Для них то була Пасха Хреста і водночас Пасха радості. Згодом, коли ці два аспекти одної містерії було розмежовано відповідно до послідовності подій у біблійній оповіді, образ Розп'ятого Бога залишився, не був заміщений іншим образом – того, що повстав із гробу, який з'явився набагато пізніше. Основоположним містагогічним уявленням радісної Пасхи надалі став образ розіпнутого на хресті тіла, який носили під час великодньої процесії.

Цей образ став центральною фігурою усього церковного малярства і наріжним каменем догматичної науки про ікону Бога-Людини і про її харизматичні властивості. Про образ Розп'яття безпосередньо згадується у тексті недільної літургії Торжества Православ'я: «О Добрий, прости гріхи наші, припадаємо до Твого пречистого образу, Христе Боже, ти тілом стався, щоб зійти на хрест, щоб творіння Твоє від праці на ворога визволити. Тож вдячні благаємо: Збавителю, що світ прийшов порятувати, все радістю наповняєш».

Художня форма цього уявлення виникає з досвіду еллінського реалізму, підкріпленого гуманістичним, а відтак сповненим чуттєвості захопленням тілом. Виникає зі спіритуалізму східних релігій і їхнього ієратичного бачення світу. Зазнає водночас випробування маніхейською ворожістю до всього тілесного і аскетичного зречення усього, що тішить око – тобто майже випробування вогнем. Саме тому це уявлення є таким, яким ми можемо його нині бачити. Це уявлення очищує і змінює нашу чуттєвість, яку вони розуміють як грішне захоплення біологічною реальністю. Очищує, але не знищує. Художня форма того уявлення показує занепад і зниження так, що бачимо цей занепад, цю безпристрасність і поразку дослівно «голого» біологічного існування як щось нечувано прекрасне. Живопис показує, як страждання і муки людського тіла перетворюються у сповнений жаху і таїни образ слави Божої. Таким чином знаходить зцілення наша власна розірвана свідомість, упокорюються демони, що дрімають у її підземеллях, віднаходиться сенс нашого смертного життя, позаяк бачимо, як драму знищення і тілесної смерті Святий Дух – свідок Христової муки – перетворює на славу безсмертного тіла.

[1] Зацитовано фрагмент вірша Р.М.Рільке «Дуїнянські елегії» у перекладі Миколи Бажана.

Роздумуючи над таємницею хреста, художники отримали ласку повного бачення – спасіння і богоуподібнення роду людського, еволюції нашого тіла. Так як ми його зараз бачимо і відчуваємо – то воно ніби незакінчене і погане своєю неокресленістю форми, якимось ваганням натури, позаяк сама ідея людської форми була виконана в непридатному, мало чутливому до імпульсів матеріалі, який лише із натугою і не дуже доладно надається для образу і подоби Божої. Але віднайти розв'язання тої невідповідності, подолати її за допомогою мистецтва вдалося мистецькій свідомості не в ієратичних геометризованих фігурах давніх культур, не в радісній, хоч і не позбавленій меланхолії, візії еллінів, не в гарячій і таємничій чуттєвості живопису Аджанти, а в тій картині Розп'яття, у якій, як відчуваємо це разом із Рільке, краса є лише початком жаху, але й жах, як бачимо, перетворюється на радісну красу життя.

І в цьому полягає найбільша таємниця цього уявлення, бо являється нам очевидність того перетворення, як і те, що Воскресіння тіла закладене в його безчесті й смерті.

Усі справжні ікони мають такий характер: у них видно, як людина своїм смертним тілом долучається до безсмертної слави Бога. Проте ці ікони показують нам людське тіло частково і допіру Розп'яття пов'язує нашу увагу з тим, що в малярстві називаємо зображенням наготи. І допіру цей живопис показує нам, що насправді вся людина є порятованою. Існування такого способу бачення таїни хреста для православних настільки важливе, що ті з них, які внаслідок певних історичних обставин були позбавлені таїни євхаристії і сповіді (як старовіри чи безпоповці), у поклонінні хрестові бачать чин, який заміщає їм сповідь. Бо це постійне споглядання мальованого Божого Тіла на хресті є якимось різновидом «споживання» того Тіла не духовним чином, а присвоювання його фізичним чином, що змінює наші почуття і відчуття, впливає на сприйняття дійсності, очищує зір, – є задатком воскресіння тіла й життя вічного.

А для усієї культурної людської спільноти ікона Розп'яття є апогеєм гуманістичного натхнення в мистецтві. Тут бачення людини стає таким катарсисом, подібного якому в історії знаного нам мистецтва навіть не можна собі уявити.

1964

Переклала Галина Крук

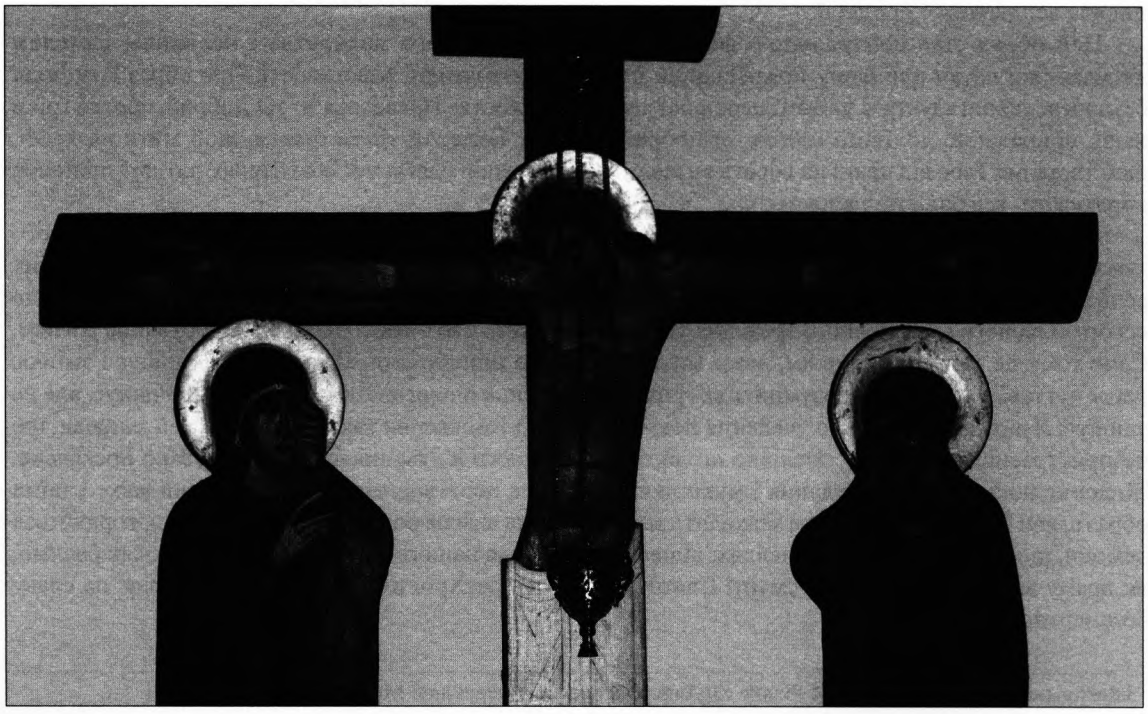

Томаш Достатні

ЗАВЕРШЕНІ РОЗМОВИ З АРХІЄПИСКОПОМ ЮЗЕФОМ ЖИЦІНСЬКИМ

Часами, зустрічаючи одного старшого ксьондза з люблінської дієцезії, я запитував, чи не має якихось нових жартів про нашого архієпископа. І той ксьондз завжди тішив мене чимось вишуканим. Але архієпископ Жицінський сам любив розповідати жарти.

На запитання, чи завжди він був оптимістом, відповідав, цитуючи Тішнера: *«Юзеф Тішнер розповідав історію Яська з Ґонсєніц, який служив у «командосах». Під час навчань поінформували вояків, що будуть стрибати з літака, коли він набере висоту у 600 м. Потім вишикуються в лінію і розпочнуть атаку. Всі схвильовано слухали і лише Ясєк запитав: «Чи літак не міг би знизити висоти польоту до 200 м замість 600?» «Теоретично міг би, – відповів офіцер. – Тільки якщо вистрибнете на висоті у 200 м, то не встигнуть відкритися парашути». «А, то перепрошую з усіх сил, – заспокоївся Ясєк. – Я не знав, що будуть парашути...».*

Таким був архієпископ – умів знайтися з дотепною відповіддю на питання, але часом умів так висміяти абсурдну ситуацію, що ніхто вже більше не хотів про неї дискутувати. Жарт був для нього сіллю, проте водночас і захистом від абсурду і глупоти.

*

Інтерв'ю, що вийшло у цьому році – назвімо це «другим виданням» – зроблене в останні роки перед смертю архієпископа і було обірване на півслові. Журналістка Александра Кліх мала навіть зазначену

в календарі дату наступної розмови: 17 лютого. Але зустріч не відбулася. Журналістка довго вагалася, чи може такий матеріал друкувати. Добре, що прийняла позитивне рішення. Її співрозмовник говорить дуже відверто, як чоловік із досвідом, чи – якщо хтось бажає – трохи вже бувалий у бувальцях (тобто має за плечима різні звинувачення, спрямовані в його бік), і хоч є сильною людиною, проте розмова виграє від того, що виявляє багато особистих тем, досі невідомих.

Але почнімо з початку. Тут звучить одне з найгарніших слів про стосунки між друзями – стосовно Юзефа Тішнера. Архієпископ розповідає, яким він йому запам'ятався, і тепло, без манірності характеризує його як «ґуральського філософа». Мимохідь каже тоді (зрештою, в іншому місці цієї розмови теж) критичні слова в адресу своїх братів єпископів і священиків. Чи можуть існувати два різні Костели, наприклад, Жицінського і Тішнера? *Так ніби в Костелі мусить бути уніформізм. Прошу зазначити, що такі погляди збереглися дотепер. Їхній відгомін зустрічаємо нині в розпачливих зойках над поділами у польському Єпископаті. Так ніби єпископи не можуть відрізнятися.* Схожа ситуація у випадку з не менше шокуючими відкриттями, які вже кілька років після смерті Івана Павла II подає нам до столу ксьондз професор Вальдемар Хростовський. *Вважаю, що нема альтернативи мові Івана Павла II. Що повага і любов, які він виявляв до всіх людей, незважаючи на віросповідання і національність, є обов'язковими для поляків, які посилаються на нього.* «Йдеться про антисемітизм?» – питає співрозмовниця. А Юзеф Жицінський відповідає: *«У цьому контексті переконування, що Іван Павло II не розумів єврейського питання і що допіру зараз деякі з наших співвітчизників знають, що не варто вживати напр. окреслення «старші брати по вірі», вважаю обурливим відступом від великої традиції, яку заповів Папа-поляк.*

Він не приховував свого обурення реакцією деяких середовищ, які вважали себе католицькими, на смерть Ґеремека: *«Сьогодні підозрілість і недовіра стали для багатьох способом самоствердження. Цього не можна виправдовувати, це треба змінювати. Одна знайома розповідала мені, що після довгого періоду дистанціювання від Костелу вирішила помолитися. Це було через кілька днів після трагічної загибелі Броніслава Ґеремека. І на Краківському Передмісті у Варшаві під костелом вона зустріла групку людей з транспарантом «Дякуємо, Господи, що Ти забрав його від нас». Очевидно, що та жінка повернулася на 180 градусів і, не заходячи до костелу, повернулася додому. Відлякування і відштовхування людей від Церкви – то великий гріх.*

Побоююсь, що ціна, яку заплатить християнство за такий підхід, буде високою. Якщо хто-небудь із представників офіційного Костелу сприйме такого типу висловлювання, публіцистику, бачення, то закинуть йому, як закидають Національно-Радикальному Табору (ONR)[1] антисемітизм або деяким професорам, що вони не протестували проти т.зв. «лавкового ґетто»[2]. Сумні це слова, але в контексті нинішніх вуличних протестів, що ведуться під гаслами «редемптористів», які часто відбуваються не лише при мовчазній згоді інших, які ж вони справжні і хай би не стали вони гірким пророцтвом. Після тих слів видно, що голосу архієпископа насправді бракує.

Про що ще точиться незавершена розмова? Про свободу, про відкритість (щоб «католик не махав шабелькою»), про самотність (*щоб писати, творити, бо не можна ходити з іменин на іменини*). Про дружбу, про світ порожніх костелів, про те, що «сумнів є благословенням», і про те, «для чого єпископові невіруючий». Про страждання. Про гроші в Костелі, про Інтернет, про секс, про жінок. Проте найінтимнішими були звіряння щодо стеження служби безпеки за ксьондзом професором Юзефом Жицінським, із розділу «Звинувачення» (!). Журналістка питає: «А чи не краще було махнути рукою на звинувачення у співпраці, замість того, щоб виправдовуватися?» Я волію з'ясування. Раз я вже публічно заплямований, звинувачений, то хочу, щоб це було з приводу сфабрикованих політичних звинувачень, а не сексуальних. Для мене джерелом надії є те, що роблю, що можу, щоб жити чесно, працювати, писати книжки. Щоб це залишилося після мене. А те, що в процесі мене хтось кілька разів відправить у нокаут – що ж, нема життя без страждань.

[1] Радикальне націоналістичне угруповання, засноване в 1934 році молодими діячами Табору Великої Польщі (OWP).

[2] Форма поділу національностей, запроваджена на польських університетах у 30-х роках XX ст., яка полягала у виділенні в аудиторіях місць, призначених для студентів-євреїв, які не мали права довільно вибирати собі місце.

Я досить стійкий психологічно. Але від природи жаль мені людей, які важко витримують псевдозвинувачення та остракізм. Особливо тоді, коли нема доказів цього, а їх уже називають злочинцями чи убивцями.

Знаємо, що архієпископ, якщо вже висловлювався гостро, то тоді, коли йшлося про захист когось, на кого нападали. Можна було б навести багато таких прикладів, візьмімо хоча б перший-ліпший – виступ на захист Ґжеґожа Мотики, якого гостро розкритикували середовища, які називають себе «кресовими», яким було важко зрозуміти позицію чудового знавця історії польсько-українських стосунків у справі волинських погромів.

З обірваної розмови сторінки, що стосуються життєвих випробувань, можна читати (хоч, певно, не будуть повністю взяті до уваги) як власне життєве кредо архієпископа, який не епатував свого найближчого оточення своїми хворобами і стражданнями. Прості слова передають суть християнства: *«Потреба розважань про Христа. Притягальна для мене є концепція ценозу, яку коротко можна передати так: Бог, страждаючий Ісус, той самий, що висів на хресті, сьогодні страждає в особі бідних, замучених, помираючих від нестачі води чи їжі. І тому такою необхідною і природною є наша солідарність зі слабшими. Бо Бог солідарний із ними. А міг би тріумфувати. Чи можете собі уявити переможний бенкет після Воскресіння?»*

– Ні.

– Ну власне, бо Ісус вибрав покору, приниження. Це має своє подальші наслідки для розуміння, наприклад, того, чим є страждання. Що страждаємо не через самотність, що неповносправність не є наслідком підступності генів. У тому, що болить, є іманентно присутній Христос. Іван Павло II писав, що основоположним завданням теології є наука, як приносити самих себе іншим у жертву. Так, але спробуйте написати про це статтю на першу сторінку газети. Читачі подумають, що ви зійшли з розуму. Сучасний світ захоплюється чимось іншим.

А варто нагадати, що співрозмовниця, Александра Кліх, є журналісткою найбільшого польського щоденного впливового періодичного видання «Ґазета виборча».

*

Інша розмова – назвімо її «першим інтерв'ю» – відбулася у 1998 і була доповнена в 2003 році. Тепер, після смерті архієпископа, видавництво швидко зробило додрук. При читанні через майже 15 років після запису розмова являє собою цікавий синтез перших років незалежності Польщі, побачений очима одного з найяскравіших польських єпископів, який завжди старався мати власну думку. Спілкувався настільки активно, щоб доносити її аж поза межі видимих кордонів Костелу. Це поважна розмова, у якій він намагався сказати все від А до Я, – саме так деякі люди розуміють працю над інтерв'ю. Я читав його, коли воно вийшло вперше, і читаю зараз. Кілька тем я відкрив собі щойно тепер.

Архієпископ Жицінський був реалістом, але з виразною оптимістичною настановою. Співрозмовники запитують: «Яким чином *KUL (Католицький університет у Любліні. – прим.перекл.) став переростати межі Костелу? – Це переростання йде в парі з відкритістю до діалогу з тими, хто не належить до Костелу, зі сповідниками інших релігій. Той пошук спільних форм рефлексії із середовищами агностиків, людьми науки, організація міждисциплінарних обмінів думками – це все, чого послідовно навчає Святий Отець. З іншого боку – діяльність поза академічним середовищем. Самостійно виникає багато груп, що створюють свої дискусійні клуби. У таких клубах була потреба в інтелектуалах, що поєднували б у собі живу віру з широтою поглядів і компетентністю...».* Такими були сподівання нового митрополита в Любліні в 1998 році. Роль університету, а зокрема католицького університету, завжди була до душі Юзефові Жицінському. А питання: а як воно сьогодні? – варто собі чесно поставити, перечитуючи це.

Коли архієпископ пригадує вісімдесяті роки XX ст. і атмосферу того діалогу з інакодумцями, то виникає питання: «Чи не було в оточені архієпископа побоювань, що нові партнери по діалогу насправді хочуть використати Костел для політичних цілей? Чи такі побоювання не виникали тоді в костельних колах? *– Думаю, що схожі думки були не дуже поширені. Очевидно, завжди можна зустріти людей, які всього бояться і всюди бачать приховані мотиви. Але більшість із нас була переконана – чи то під впливом публікацій, чи то під враженнім від особистих контактів – у порядності представників*

«світських лівих»(«laicka lewica»). Я особисто дуже тепло згадую контакти з Клеменсом Шанявським, коли його переслідувала влада. Нагадаю, що коли він не міг вести занять у державних вузах, то запросили його викладати у семінарії отців-домініканців... Із сьогоднішньої перспективи це мало б шокувати, бо вже відомо, що Клеменс був масоном. Масон, який навчає майбутніх домініканців... – це виглядає гротескно, але пам'ятаю, як я проходжався з Клеменсом саме перед моїм висвяченням на єпископа, і ми розмовляли, оцінюючи як деяких світочів інтелектуальної думки, так і спроби впровадження постмодернізму у польських філологічних дискусіях і практично у всьому доходили згоди.»

Пригадую ті лекції Шанявського – я був його студентом. Вони справляли на нас, молодих домініканців, велике враження. Він – учень Котарбінського, Татаркєвича й Оссолінських, стипендіат Кембриджа – навчав нас наукової методології. Коли його якось запитали, чи його математична інтерпретація буде нам для чогось потрібною, чого він намагається добитися, ведучи для нас ті заняття, він відповів: «Для того, щоб ви, брати, чітко і ясно могли обґрунтувати те, що хочете сказати». А після смерті ксьондза Попєлушка довго нам про нього розповідав.

У першому інтерв'ю архієпископ підняв питання, яке нині висміюють різні ідеологи віри. Розповідав, як розуміє «відкритий католицизм». Варто над тими словами призадуматися і побачити, що це не тільки публіцистичне питання, воно торкається усієї глибини християнської формації. «Для мене було близьким питання діалогу з наукою і суспільною думкою, але я вступав у цей діалог не задля відкриття, а через відповідальність за правду». А в іншому місці, вже набагато ширше, пояснював: *«Багато залежить від того, що будемо розуміти під терміном «відкритий католицизм». Чи отця Максиміліана Кольбе назвемо відкритим католиком? Адже його захоплюючі технічні досягнення, поцінування можливостей друкованого слова, а передовсім віддане за ближніх життя – це і є приклад максимальної відкритості, на яку може виявитися здатним християнин. А, своєю чергою, якби деякі з текстів «Малого щоденника» з'явилися сьогодні на шпальтах католицької преси, на голову головного редактора посипалися б звинувачення. Тож мусимо усвідомлювати, що важко дати просте визначення відкритого чи закритого католицизму».*

Натомість стосовно тих людей, які сьогодні умовно називаються «відкритими католиками», тобто представників таких середовищ, як «Тиґоднік повшехни», («Tygodnik Powszechny»), «Знак» («Znak») чи «Вєнзь»(«Więź»), особливо важливою видається мені їхня надихаюча роль не лише для розвитку католицької думки, а й для формування основ усієї інтелігенції. Прикладом цього може бути опублікований на сторінках «Знаку» цикл, який представляє найвизначніших сучасних мислителів – Шелера, Вайтхеда, Рікера – долаючи монополію, яку завдяки цензурі намагалася зберегти за собою марксистська філософія. Це був справді вагомий внесок у мистецтво думки. Відкритість для сфер, які за своєю природою не належали до царини костельної євангелізації, але спрощували євангелізацію шляхом формування незалежного способу мислення – на мій погляд, в цьому полягав найбільший здобуток формації із назвою «відкритий католицизм». Архієпископ, як видно, цінував діалог і не підходив до нього суто технічно.

Перше інтерв'ю є цілісним, «біографічним» – показує багато сфер інтересів архієпископа Жицінського. Правда, воно дещо штучно сконструйоване, але сьогодні – коли читаємо його через роки – дозволяє скласти собі уявлення про перші роки незалежності після 1989 року. Архієпископ розповідає про родинне коло і про свою молодість, про ПНР (якою вона була в часи Ґомулки, Ґєрека і в період воєнного стану), не уникаючи тем березня 1968 року і відсутності реакції на нього з боку Костелу. Каже про примаса Вишинського, Костел і ліберальну інтелігенцію. Про Польщу після падіння комуністичного режиму – про «підведення грубої риски» і про «війну у верхах». Про зустріч філософії з культурою, у тому числі масовою. Про божественно-людську симфонію, як любив це називати архієпископ і професор Жицінський.

Також виникає близька мені тема – чеська. На жаль, підпільний Костел, явлений нам в особі єпископа Фелікса Давідка (у книжці Кароль Давідек) та інтерпретація його місії як головного захисника чеського Костьолу, через висвячування одружених чоловіків і випадок висвячення жінки, не має стосунку до історичних фактів. І нема шансів відстояти це. Але ж не можна у всьому мати енциклопедичні знання.

*

Назва другого інтерв'ю – «Світ мусить мати сенс» – відображає щось дуже важливе в поглядах архієпископа Жицінського. *«Нещодавно я брав участь у конференції у Гамбурзі, яку організувало*

видання «Die Zeit». Його головний редактор запитав: «Навіщо нам Господь Бог?». Таке питання є наслідком поширення способу думання на зразок: ми, люди, самі на власний розсуд організуємо собі життя, забезпечимо себе на старість, а якщо треба буде, то самі обірвемо свої страждання. Я відповів доповідачеві: «А навіщо нам Моцарт? Навіщо нам Ейнштейн?». Суспільство без великих ідеалів, без високих цінностей, у якому люди жують гуму і обмінюються плітками, може існувати, але я боюся такого світу. Світ мусить мати сенс.» І він постійно шукав його. У зустрічах з іншими людьми, які інакше думали й вірили, чи взагалі були невіруючими. З природничими науками і філософією науки. Бо знав, що світ має сенс.

Перша розмова – «Невидиме світло» – у своїй назві містить велике прагнення архієпископа, яке він висловив, відповідаючи на питання: *«Що нині означає бути людиною сумління? – Це означає, з-поміж іншого, зберегти в глибині душі сократівську тугу за гармонією думок і вчинків. Не дозволити, щоб життєві розчарування заступили собою її інтенсивність. Визнавати перевагу роздумів над діями, тобто не дозволити, щоб наше мислення стало ідеологічним виправданням будь-яких наших вчинків. Формувати в собі природну моральну чутливість як шляхом поглиблення знань про загальні моральні закони, так і через молитовний зв'язок із Богом, який у темряві наших пошуків промовляє до нас так, як колись промовляв до Авраама, Мойсея чи Якова».* А на завершення розмови архієпископ цитує фрагмент вірша Т.С.Еліота «Скеля»:

Я дякую Тобі (...) за наше світелко, що змішане із тінню (...)
Коли ж ми побудуємо вівтар Невидимому Світлу,
То зможемо поставити на ньому світелка, що людським очам доступні.
Тобі ми дякуємо, Господи, за те, що морок нам нагадує про світло.
Невидимеє Світло, за Твою чудовість ми Тобі незмірно вдячні!

І на тому можна було б зупинитися, лишень насправді кінець другої розмови є кінцем завершених розмов. Журналістка питає: «Проповіді, п'ятнадцятихвилинні програми на радіо, літургії, зустрічі з ксьондзами, причастя, конференції, миропомазання – усі ці обов'язки забирають у єпископа багато часу. Коли Ви знаходите вільну хвилину для наукової праці? – *Правду кажучи, найохочіше я шукав би їх у вічності. У день мого висвячення на священика я просив у Бога 40 років життя, сповненого руху і сенсу. Бог зреалізував це прохання у формі, яку я не передбачав для себе – після сороківки перевів мене з гурту філософів до гурту єпископів. Я звик дякувати Богові за те, що вдалося мені в обох середовищах. Не раз, коли повертаюся додому після конячої дози зустрічей і лекцій, думаю, що, може, вже вистачить цього на одне життя. Я дякував би Богові і чувся би реалізованим, навіть якби відійшов у вічність у віці шістдесяти двох років.*

– На щастя, Господь Бог не переймається зітханнями ксьондза...

– Принаймні поки що.

– То на коли домовимося про наступну розмову?

– Це залежить, між іншим, і від того, як Господь Бог поставиться до моїх натяків не спізнитися із відходом у вічність...

Ті фрази стискають горло і стають нині вихідною точкою не лише для добрих спогадів про архієпископа, а й до поважних роздумів над його поглядами та баченням світу.

Niewidzialne światło. Z arcybiskupem Józefem Życińskim rozmawiają Dorota Zańko i Jarosław Gowin, Kraków: Znak, 2011, III wydanie, 310 s.
Świat musi mieć sens Przerwana rozmowa Arcybiskupa Józefa Życińskiego i Aleksandry Klich, Warszawa: Agora, 2012, 150 s.

Переклала Галина Крук

akcent

Єжи Реґульський

ПРО САМОВРЯДУВАННЯ В ПОЛЬЩІ

Нещодавно минуло 22 роки з часу запровадження реформи територіального самоврядування в Польщі. Про те, що таке самоврядування, про роботу над його реформування, а також про те, якими є подальші перспективи його розвитку і в який спосіб воно формує громадянські позиції поляків, розповідає ініціатор і співтворець реформи, проф. Єжи Реґульський. У 1988-1990 роках він був членом Громадського комітету при Лєхові Валенсі, співголовою групи у справах самоврядування під час засідань Круглого столу, у період 1989-1991 рр. – повноважним представником уряду у справах реформи самоврядування. Проф. Реґульський – засновник і голова Фундації розвитку місцевої демократії. Зараз він – громадський радник президента Республіки Польща Броніслава Коморовського у справах самоврядування. Кавалер найвищої польської відзнаки, ордена Білого Орла.

Єжи Реґульський

Що таке самоврядування?

За визначенням Європейської хартії місцевого самоврядування, самоврядування – це право і здатність місцевої громади керувати власними справами в ім'я власних інтересів. Це означає, що устрій мусить давати спільноті можливість приймати рішення у своїх справах і, водночас, спільнота мусить бути спроможна взяти за них відповідальність. Польща провела цю реформу, стартуючи з позицій радянської конституції, що спиралася на принципи централізму й організації держави відповідно до сфер діяльності. Той устрій був збудований за принципом прив'язаності людини до місця праці. За робочим місцем людина отримувала талони на купівлю автомобіля, робила особисту кар'єру, там були партійні організації, там отримували ордери на квартири чи путівки на курорти. Устрій формувався за сферами діяльності, з повним підпорядкуванням місцевих структур окремим відомствам.

Натомість не існувало можливості організації суспільства навколо місця проживання. Адже саме там нам потрібні послуги та впорядкування території, які визначають умови нашого життя, незалежно від нашої професії чи виду діяльності. А формування цих умов і задоволення потреб мешканців – якраз і є завдання місцевого самоврядування.

Реформа, яку ми здійснили в 1989 році, була можлива тому, що ми працювали над нею десять років. Її перші положення я представив у травні 1981 року і наступні вісім років, у ситуації, по суті, безнадійній, відносно невеликою групою осіб ми працювали над створенням концепції відбудови

самоврядування. Для нас було зрозуміло, що тільки силою громадськості можна змінити устрій. Устрій не змінюють еліти. Мусить бути підтримка політичної сили, і такою політичною силою могло бути лише залучення громадськості. Противагою цьому була організована держава з цілим апаратом тиску та контролю, яку треба було реформувати та змінити.

Коли з'явився шанс реалізувати цю програму, вона була готова і дуже швидко реформу було запроваджено. У липні 1989 року, після перших виборів до парламенту, сенат ухвалив законотворчу ініціативу для відродження самоврядування. Потім було сформовано уряд Мазовецького, в якому я отримав посаду повноважного представника Ради Міністрів у справах реформи самоврядування. До березня 1990 року було повністю втілено законодавчі перетворення і змінено близько сотні законів, а якщо бути точним, то 94.

Наша концепція самоврядування полягала в ліквідації п'яти монополій комуністичної держави. Першою була політична монополія. Вибори до органів самоврядування 1990 р. були першими вповні вільними виборами. Було відкинуто монополію партії на висунення кандидатів. По-друге, було ліквідовано монополію центральної влади. За комуністичного ладу органами влади були уряд, парламент і партія, яка стояла за ними. Всі публічні справи були підпорядковані центральним рішенням. Реформа самоврядування запровадила поділ між урядом і його адміністрацією та одиницями самоврядування. Отже, з'явилася сфера публічного життя, виключена з компетенції уряду – було відкинуто ієрархічну залежність. Прем'єр не може давати накази мерові. Авжеж, існує система контролю, але мер залишається автономним у своїх рішеннях. На практиці це означає злам концепції авторитарної держави, що якраз і спирається на централізацію. Тоді ми також запровадили судовий нагляд за автономією місцевих органів влади, що давав мерам право оскаржувати рішення центральної влади в суді, якщо воно порушує сферу його компетенції. Ми мали приклади судових процесів: ґміна X проти держави. Суд вирішував, хто має рацію – ґміна чи уряд. Третьою порушеною монополією була монополія власності. Доти вся публічна власність була державною власністю. Ми наділили власністю ґміни, повіти та воєводства. Тепер вони володіють своєю власністю, якою керують так, як звичайний власник. Ґміна може зробити з нею все, що вважатиме за потрібне. Четвертою справою було порушення монополії фінансів. Ґміни отримали власні гроші. Вони провадять власну фінансову політику і мають власні бюджети, якими вільно розпоряджаються, хоча ці бюджети частково й фінансуються державою. До того часу існував лише державний бюджет, який ґміна могла лише реалізувати. І, врешті-решт, було порушено монополію адміністрації. Колись кожен працівник ґміни був державним службовцем. Тепер ґміна має своїх власних працівників – службовців територіального органу самоврядування. З цього випливають подальші наслідки: той факт, що ґміна стала юридичною особою, що отримала власне майно, гроші, дозволив їй отримати доступ до банківських кредитів. Раніше ґміна, будучи лише відомством державної адміністрації і не маючи ані правового статусу, ані грошей, ані майна, не могла взяти кредит. Це було прерогативою лише міністра фінансів. Виникла цілком нова логіка функціонування. Устрій дав змогу місцевій спільноті приймати рішення на власну відповідальність і від свого імені.

Умови успіху реформи

Для успіху такого роду реформи мусять існувати чотири основні елементи. По-перше, мусить бути політична воля лідерів, які усвідомлюють, що тут ідеться не лише про декларації, а й про справжню зміну державного устрою. Кожна зміна призводить до того, що одні від неї виграють, а інші втрачають. Такого роду реформа завжди отримує величезну кількість противників. Існує ризик політичної поразки – противники можуть перемогти. Тобто цю політичну волю слід застосовувати, усвідомлюючи ризик і спротив, які треба буде подолати. Друга справа – необхідне знання експертів: що і як зробити? Зміни стосуються всіх сфер публічного життя, оскільки діяльність місцевої влади зачіпає різні аспекти суспільного життя – від реєстрації призовників в армію до утримання шкіл, охорони довкілля, комунального будівництва, облаштування простору тощо. Третя справа – громадська підтримка. Для роботи системи недостатньо змінити закони. Йдеться про те, що законодавець створює правові рамки, в яких люди, підприємства й органи самоуправління мають функціонувати. Якщо люди не розуміють суті реформ, закон наповнюється зовсім іншим змістом або взагалі залишається мертвим. Тобто,

величезною проблемою є суспільне розуміння. Ментальність людей змінюється набагато повільніше, ніж право. Право можна змінити впродовж кількох тижнів або місяців, а державні інституції реформувати важко – це триває довше за саму зміну законів. Найдовше тривають зміни людської ментальності та звичок. Це справа багатьох років і навіть поколінь і, як правило, настає пересування в часі певних здатностей. Це само собою становить велику проблему – проблему координації у період зміни права та пристосування його до ментальності людей. Якщо право змінюється занадто повільно, то люди відчувають фрустрацію, бо не можуть діяти. Якщо зміни відбуваються занадто швидко, люди не розуміють сутності права і право не працює. І так кепсько, і так недобре. Ну і, врешті-решт, четверта справа – кадри. Треба мати сотні тисяч людей, які вмітимуть функціонувати в нових умовах.

Розмірковуючи про умови, в яких проводиться реформа, говорячи про те, наскільки важливою є суспільна підтримка й кадри, ми створили незалежну організацію – Фонд розвитку місцевої демократії. Вона виникла з ініціативи п'яти тодішніх парламентарів, яким була близькою ідея реформи. Йшлося про те, що парламент може змінити право, уряд може перебудувати інституції, натомість людську ментальність за допомогою навчання, презентації відповідних практик може змінити лише неурядова організація. Урядова адміністрація неспроможна запроваджувати новації, оскільки адміністрація завжди консервативна, вона відтворює свою власну модель. Варто пам'ятати, що центральна адміністрація ніколи сама не реорганізується. Кожна корпорація виступає проти змін. У зв'язку з цим урядову адміністрацію, державну адміністрацію треба змінювати також за допомогою іншої організації. Тобто, реформаторська діяльність вимагає одночасної роботи в дуже багатьох різних площинах.

Противники реформ

Головним противником була чинна адміністрація. Це були люди з партійної номенклатури, які знали, що в переважній більшості опиняться поза межами системи. Мені закарбувалися у пам'яті різні події з епохи реформ, коли я представляв уряд. Президент Ярузельський прийняв повноваження колишнього Голови Державної Ради, який мав вищу владу над усіма національними радами. Ті псевдо-обрані ради становили також ієрархічну піраміду. Президент Ярузельський щокварталу організовував зустріч із головами воєводських національних рад. Мене як представника уряду запрошували на ці зустрічі. Я пам'ятаю прощальну зустріч перед виборами до органів місцевого самоврядування у 1990 році, коли я розповідав їм, як виглядатиме нова система, якою вона буде доброю і прекрасною. Я бачив в очах цих сорока дев'яти людей таку ненависть, що радів від присутності президентської охорони, бо боявся лінчування. Адже я їх усіх вивів із публічного життя.

Реформі опиралися профспілки. Силою профспілок є те, що вони великі й організовані за певними галузями, а тому зацікавлені в тому, аби якнайбільшу кількість справ можна було вирішити на центральному щаблі в установі під управлінням даного міністра, перед яким вони представляють свої інтереси від імені тисяч членів цієї галузі. Створення місцевої влади обмежує повноваження міністрів, відбувається децентралізація функцій. Через це профспілки в особі міністрів втрачали партнерів, бо міністри втрачали повноваження. Вони мусили децентралізуватись, але децентралізація для профспілки означає втрату її сили.

Противником були, певна річ, усі міністерства, оскільки вони втрачали владу. Якщо навіть міністри декларували готовність до співпраці, то їх блокували директори департаментів.

Впроваджуючи реформу, тоді через цей опір я впорався далеко не з усім. Я представляв інституцію, якої не існувало. А тому не мав жодного політичного тилу, який би підтримував ці ініціативи. За плечима в мене була політична воля прем'єра та його довіра. Попри це я діяв із позиції слабшого, який хоче щось змінити.

Мало хто розумів сутність реформи, відчувався брак зразків і досвіду. Хто знав, що таке самоврядування і в чому воно полягає? Різні групи мали свої власні інтереси. Ми хотіли, аби школи були передані ґмінам, оскільки школа є головним осередком культури в селі, тобто представляє місцеві інтереси. Чулися протести, мовляв, не можна віддавати школу, адже дружина війта вирішуватиме, як навчатимуться діти. Яка в них компетентність? Це ми – вчителі, міністр – можемо навчати. До таких аргументів вдавалися, щоб унеможливити зміни!

Таких груп інтересів, які хотіли би створити власну окрему державу, було дуже багато. У зв'язку з цим реформа посувалася важко, а потім була урізаною. У Польщі, в загальному кажучи, ми постійно маємо конфронтацію між двома моделями організації держави та суспільства. Одна модель – відомча, відповідно до якої керівними є окремі відомства з міністрами та відомчою адміністрацією. Друга модель – територіальна, що спирається на децентралізацію, збільшення відповідальності органів самоврядування, тобто місцевої влади, що об'єднує людей навколо місця проживання, а не місця роботи. У принципових справах, незалежно від того, хто і де працює, яку має професію, потреби в нас однакові. Школа, транспорт, безпека, чисте довкілля – ці елементи нас об'єднують і за них повинна відповідати місцева влада. Але ми в Польщі постійно спостерігаємо зіткнення цих двох антагоністичних моделей. Воно виявляється у творенні окремих служб, що підлягають центральній владі. Немає потреби в тому, щоби, наприклад, санітарна служба становила окрему вертикаль, підпорядковану міністрові. З таким самим успіхом вона може бути підпорядкована повітовому старості чи воєводі. Існує великий тиск у справі створення окремої наглядової вертикалі за будівництвом. Щоб забрати його від місцевої влади та підпорядкувати міністру. Просто кожному хочеться збудувати свою власну імперію.

Громадянське суспільство – умови для його виникнення

У Польщі ідея самоврядування й ототожнення з місцевістю, відчування себе громадянином певної спільноти та, водночас, почуття відповідальності за її розвиток, розвиваються повільно. Самоврядний устрій у різних країнах творився в різному історично-суспільному контексті. Найсильніші самоврядні устрої повстали у країнах, де окрема група людей жила під тиском сильної зовнішньої небезпеки. Так було у Сполучених Штатах, де поселенці для виживання у ворожому оточенні мусили самоорганізуватися. Сполучені Штати творилися немовби знизу, спинаючись угору – від місцевих громад аж до появи Штатів. У Скандинавії люди перед лицем природи, у ситуації, коли по півроку вони були відрізані від світу, мусили самоорганізовуватися заради виживання. Своєю чергою, у Голландії об'єднавчим чинником була боротьба з водою. Тобто це елементи, які творять самоврядування.

У країнах Центральної Європи було навпаки. Там були князівства та королівства, а процес децентралізації відбувався дуже повільно. Передача влади вниз відбувалася зі зміцненням суспільства. Тобто, в нас був зворотній процес. У Польщі місцевих традицій, по суті, не було. Ще гірше те, що період поділів Польщі збігся в часі з утворенням у Європі сучасних держав. Окупаційна країна була чужою, будь-яка влада була чужою. Оця емоційна структура «ми – вони», де «ми» – добрі громадяни, а «вони» – паскудна влада, жива до сьогоднішнього дня. Тому люди не ототожнюють себе із владою. Люди досі не відчувають своєї співвідповідальності за державу, що це моя держава, що це мій президент, мій війт чи мій прем'єр.

Коли ми проводили другий етап реформи, тобто розбудову воєводств і повітів, дехто говорив, що, якщо запровадити автономію для воєводств, держава децентралізується і точно розпадеться, а Польщу розірвуть на шматки. Тоді ми запросили до Польщі італійських експертів (в Італії були дуже сильні відцентрові тенденції). Тамтешні регіони мають довгу історію. У Південному Тіролі мешкає німецькомовна меншина. Тому італійці мали два варіанти: або намагатися централізувати і притлумити силоміць відцентрові рухи, або навпаки – дати повноваження регіонам. Вони пішли другим шляхом. Кожен регіон отримав змогу розв'язувати мовні, культурні, освітні справи на власний розсуд і за власними потребами. Об'єднує ж Італію економіка. Однак такий підхід у нас досі не розуміють.

Проблема полягає в тому, що центральна влада боїться змін, оскільки вважає, що тільки шляхом централізації, тримання всього у своїх руках, можна ефективно керувати й щось змінювати. Місцеві влади хочуть загалом щось робити, але впираються у правову та адміністративну стелю. А суспільство не вельми розуміє, про що йдеться, є пасивним. Відповідно до цього нема політичної сили, щоб насправді щось змінити. Центральна влада мусить зрозуміти, що децентралізація їй не загрожує.

Однак відновлення самоврядування принесло величезну користь для розвитку. Я проводив дослідження інвестиційних ефектів, порівнюючи період десяти років перед і десяти років після запровадження реформи місцевого самоврядування. Наприклад, водогони. Магістральна мережа в тисячі

кілометрів. Приріст у 1980–1990 рр. – 2,2 тис. км. У 1990–1998 рр. – 20 тис. км. Тобто, довжина водогонів збільшилася на 950%. Підведення водогонів до будинків: у 1980–1990 рр. підключено 328 тис. будинків до водогону, у 1990–1998 рр. – 2 млн, тобто вшестеро більше. Це конкретні результати. Чому? Тому що в тій самій країні у той самий період ми мали справу з двома цілком відмінними державними устроями. Місцева влада знає, що потрібно людям, яка існує ієрархія, на чому треба концентрувати увагу.

Черговий приклад – еволюція людських потреб, проаналізована з точки зору місцевих бюджетів. Отже, що людям у Польщі заважало? Передусім, це брак води і брак телефонних комунікацій. Це були основні потреби сільського населення, а також населення малих містечок. Проблему комунікацій розв'язали мобільні телефони і все пішло іншим шляхом. Пріоритетом були саме водогони. Потім із легким запізненням настав час вирішити проблему каналізації, бо каналізація була менш потрібною. Згодом – тротуарів і вуличного освітлення. Тут йшлося не про зручність пересування, а про безпеку дітей, які ходили до школи. А потім руки дійшли до ремонту шкіл, до рівня освіти, спорту та культури. Через 15 років після реформи настав раптовий розвиток аквапарків, басейнів, спортивних майданчиків, будинків культури тощо. Нині цей процес дещо призупинився через економічну кризу. Тим не менш, саме в цих сферах – спорту і культури – спостерігається найвища локальна активність. Кількість ініціатив – вражаюча. У Фонді розвитку місцевої демократії ми маємо щорічну премію за об'єднання громади в справі збереження місцевих традицій та культури. Ми сприймаємо культуру і традицію як інструменти для громадської інтеграції. Можна помітити, що люди дедалі охочіше ототожнюють себе з місцевою культурою і таких ініціатив є дуже багато.

Самоврядування відіграло величезну роль у розвитку Польщі. Завдяки залученню місцевих сил та ініціатив Польща дуже змінилася. Такий розвиток не був би можливим, якби всім керували міністерські чиновники. Завдяки реформам народилося численне й надзвичайно професійне середовище місцевих політиків і адміністраторів, здатних керувати своїми ґмінами та повітами. Завдяки їхній діяльності радикально змінились умови. Існує загальна думка, що відродження самоврядування було однією з найвдаліших реформ у Польщі.

Взаємодія громадян

6-го листопада в канцелярії президента відбулася велика конференція, присвячена громадським консультаціям. Президент вирішив підключитися до справи збільшення участі громади в самоврядуванні й поширення ефективних практик у цій сфері. Відповідно до цього він встановив програму та громадський інтернет-сайт, на якому представлені ефективні практики, що стосуються співпраці місцевих органів самоврядування та місцевих громад. Найцікавіші приклади ефективних практик будуть удостоєні премій. У межах цієї програми будуть відбуватися програмні конференції. Перша конференція буде присвячена громадським консультаціям. Простіше кажучи, справа стосується концепції взаємодії «громадянин – держава». Проблема полягає в тому, які функції мають виконувати громадські консультації в ситуації, коли ми маємо обрану демократичну владу. Вони представляють громаду як цілість і також несуть відповідальність за розвиток окремих місцевостей чи більших територій. Функцією громадських консультацій є створення додаткового каналу інформації, щоб люди могли ділитися своїми концепціями й ідеями не тільки в період виборів, а й також між ними. Участь у консультаціях повинна сильніше пов'язати мешканців зі своєю місцевістю, даючи їм відчуття співучасті та співвідповідальності. Але консультації не можуть перешкоджати в прийнятті рішень чи ефективному управлінні. Адже завжди знайдеться досить багато людей, які заради власних інтересів хочуть щось зіпсувати чи заблокувати. Тому треба розумно організувати консультації – так, аби вони приносили позитивні результати, аби давали мешканцям можливість брати участь у громадському житті і не гальмували рішень. Роль неурядових організацій у цій царині – величезна. Вони організують суспільство й формують громадянські позиції. Бо мусять виробитися відповідні форми співпраці з місцевою владою. Бо громадянське суспільство – це таке суспільство, яке здатне керувати власною державою за допомогою конституційно запровадженої влади.

Записав Аркадіуш Хабєра

Переклав Андрій Бондар

ПОЛЬЩА НАВЧАЄТЬСЯ ПРАВА

З Мареком Саф'яном, професором права, колишнім головою Конституційного суду (1998-2006), суддею Суду Європейського Союзу (з 2009 р.) розмовляє Марцін Міцнер.

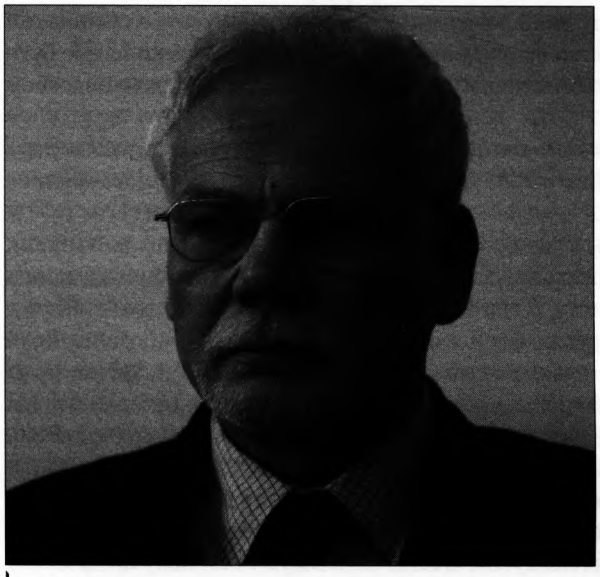

Марек Саф'ян

– Чому ви, пане професоре, погодилися стати суддею Конституційного Суду?

– Я вважав, що для мене як правника це серйозний виклик. Це був великий шанс використати на практиці мої попередні роздуми, пов'язані з функціонуванням права й цілої системи. Я цілком усвідомлював у 1997 році, що Конституційний Суд є на цьому етапі правової трансформації в Польщі абсолютно ключовою інституцією, відповідальною за демократизацію публічного життя та формування конституційних стандартів. Тобто за те, чого там тоді ще дуже бракувало. Польща в ті кілька років після краху комунізму ще не мала усталених демократичних принципів, мала слабкорозвинене громадянське суспільство і слабкорозвинену правову свідомість. Найближчим часом нас чекали європейська інтеграція, подальша глибока трансформація системи, поглиблення механізмів демократизації суспільного життя. Суд у всьому цьому відігравав ключову роль.

– Правову систему будували з нуля. Ви говорите про цей етап у минулому часі. Отже, нам вдалося створити громадянське суспільство, що усвідомлює право та його механізми?

– Я вважаю, що ми зробили величезний поступ. Я ще далекий від того, щоби вважати, що це апогей наших можливостей. Навпаки. Наша демократія ще дуже недосконала. Який у неї недолік? Ми не можемо сьогодні сказати, що цим недоліком є правова система, загалом погана конституція та браковане право. На мою думку, слабкість громадянського суспільства дає найбільше збоїв. Люди й надалі зберігають велику пасивність і нездатні успішно відстоювати свої права та впливати на перетворення публічного життя в Польщі. Їх не цікавить те, що не зачіпає поля їхніх власних інтересів. По-друге, я вважаю, що ми досі не створили на фундаменті цілком непоганої правової системи справжньої демократичної культури. Я маю на увазі практику адміністративного процесу, спосіб розв'язання конфліктів, спосіб поводження чиновників у віконці чи поліцейських, прокурорів, які так і не інакше ведуть процеси. Усе це складає правову й демократичну культуру, випливає з позицій і навичок. На жаль, ми й досі погоджуємося на те, щоби поліція нас зневажала, щоби прокурори вели вкрай політичні процеси, щоби політики припускалися не лише помилок, а й, найделікатніше висловлюючись, недоречностей, за які в нормальній демократичній країні варто просто покинути публічне життя.

– Щойно ви сказали, що ми вже маємо достатню кількість правових інструментів, але виглядає, що права ми маємо дедалі більше. Кодекси доповнені, створюються нові положення. На думку суспільства, це погане право. Ухвалюється чимало безглуздих законів...

– Я не схильний надміру хвалити якість права. Те, про що я сказав, стосувалося, можливо, більшою мірою загальної тези про те, що право в Польщі захищає особистість від зловживань. Їй до рук дають інструменти, за допомогою яких вона може захищатись. Натомість питання якості права в Польщі – це інша тема. І вона, висловлюючись евфемістично, не викликає захвату. Більшу проблему, ніж із якістю права, ми маємо якраз із практикою його застосування і правовою культурою. Навіть дурний і поганий закон можна застосувати мудро. У Польщі навпаки – буває, що навіть розумне право застосовується по-дурному, у безглуздий, формалізований, догматичний спосіб і без уяви. Люди цього не усвідомлюють. На жаль, також і ми, судді, не завдаємо собі клопоту, щоб здійснити тлумачення права відповідно до мети, функції, принципу раціональності та здорового глузду. Ми витягаємо з права висновки відповідно до принципу зведення до абсурду. Людина не повинна бути проти людини. Право повинно бути інструментом, який дозволяє людині функціонувати в суспільстві та гарантує їй свободу. Ми це право досі розуміємо як джерело тиску й обмеження, а воно має бути гарантією нашої свободи та інструментом боротьби з тиском влади. Погляд, мовляв, право є засобом для репресій – залишок по комунізмі.

– У своїй книжці «Польща права» ви висловили тезу, мовляв, судді повинні виконувати роль посередників між правом і громадянином. Це було в 2005 році. Чи з цього постулату щось вдалося втілити в життя?

– Покращення відбувається крок за кроком. Скажу щиро, що очікував би більш динамічних змін. Також і в позиції суддів і правосуддя. Я часто дорікаю суддям саме тим, що в Польщі, попри все, спостерігається низька ефективність діяльності судів. На справедливість чекають довго. Вирок, ухвалений через 10 років – це не правосуддя. З другого боку, я можу сказати дещо оптимістичне. Коли придивитись до позицій молодих суддів, які формувалися вже у Третій Речі Посполитій, які мають за плечима досвід іншого типу, інші університети, іншу перспективу, то видно різницю. Ці молоді люди краще розуміють аксіологію права – і це випливає з мого досвіду роботи у Конституційному Суді. Вони дивляться на право не технічно й догматично, а радше як на ієрархічно збудовану систему, у якій є конституція, є європейська конвенція, є щось іще, крім чистої техніки. Вони пишуть дуже добрі юридичні питання до Конституційного Суду. Вони чудово це розуміють. Це позитивний прояв зміни позицій.

– Проблема поколіннєвих відмінностей. Скільки суддів із ПНР далі ведуть активну професійну діяльність?

– Думаю, цих пеенерівських суддів щонайбільше близько кільканадцяти відсотків. Але я би дивився на них у дещо нюансований спосіб. У своїй книжці Адам Стшембош – суддя, а водночас людина, сильно пов'язана з опозицією – зробив чудове дослідження на тему позицій пеенерівських суддів під час воєнного стану. Він показує, наскільки варшавські судді були неоднорідні у своїх позиціях. Серед них домінувала група суддів, які за будь-яку ціну намагалися допомогти репресованим людям. Вони застосовували декрет про воєнний стан, але тільки для того, аби пом'якшити його наслідки. Стшембош доводить речі, які дуже важко зрозуміти, особливо молодшому поколінню, тобто, що судді значно легше було визнати невинним, ніж виконати складну інтелектуальну роботу і замислитися над тим, як у тому потворному комуністичному праві знайти дірку для порятунку людини. Замість 10 років за поширення листівок призначити їй символічне умовне покарання. І таких суддів було чимало. Пам'ятаймо, що закони в ПНР були страшні та просякнуті духом марксизму. Але приватне право було енклавом. Порівнюючи приватне право в Польщі 70-их і 80-х років із правом у Чехословаччині, Угорщині чи Східній Німеччині, можна дійти висновку, що тільки ми були цивілізованою країною. Ми мали систему цивільного права, досить пристойні цивільні кодекси. Ми пам'ятаємо, що в ПНР працювали торговельний кодекс 1934 року і довоєнний закон про боротьбу з нечесною конкуренцією, існувало, наприклад, вексельне та чекове право, що спиралося на Женевську конвенцію. Ми формувалися на цілком добрих правових традиціях.

Звісна річ, я не хочу захищати ПНР – я завжди був в опозиції. Я ненавидів її і щодня радію, що живу у вільній Польщі. Я намагаюся дивитися на це у більш нюансований спосіб.

– Отже, якщо проблема полягає не в поколіннєвому питанні, то чому судова система, яка спирається на вироки суддів, діє не до кінця? Чому процеси тягнуться так довго?

– Це проблема не так комуністичних пережитків, як радше двох процесів, що відбуваються в Польщі паралельно. Перша з них – це велике розширення судового розгляду. Одразу ж після краху комунізму ми зрозуміли в Польщі, що успішний захист громадянських прав вимагає реального доступу до суду, тому надзвичайно збільшилася кількість справ, які потрапляли до суду. Другий процес є звичним для Польщі. Я вважаю, що не можна суддів, принаймні не лише суддів звинувачувати у низькій ефективності. Передусім ми мусимо покласти провину на польську державу за те, що вона не наважилася на радикальні адміністративні реформи, які змінили б образ правосуддя. Суддів у Польщі повинно бути на сьогоднішній день менше, але вони повинні мати досконалий допоміжний апарат. Вони повинні мати асистентів, комп'ютерні системи, чудові секретаріати. Тоді б вони функціонували по-іншому. Без цього суддя не спроможний бути ефективним і це більшою мірою технічна проблема, ніж філософська чи навіть ідеологічна.

– Проблема політичних втручань...

– Справжньою патологією є намагання політизації правосуддя. Ми маємо справу з нечувано політизованою прокуратурою, яка провадить низку процесів на політичне замовлення. На політичне замовлення справи закриваються й відкриваються. Це небезпечне явище, яке може свідчити про патологічні механізми. Це слід змінити. Ідея розділити функції генерального прокурора та міністра юстиції – вочевидь, добра, хоч і ризикована[1], бо пов'язана з виходом прокуратури з-під цивільного контролю уряду. Ми трохи повертаємося до моделі прокурора Вишинського, хоча, певна річ, живемо в демократичній державі і так, як було колись, уже не буде. Проте такий генеральний прокурор, незалежний від прем'єра, якого призначатиме президент із рекомендацією національної судової ради, матиме величезну владу. Завжди існує небезпека, що така влада може вийти з-під контролю і через це стати небезпечною. Прикладом чинення політичного тиску на суди, формулювання для них певних політичних завдань є відома промова прем'єра Республіки Польща Ярослава Качинського «Верховний Суд не захищає національні інтереси Республіки Польща». Це сталося, коли Верховний Суд ухвалив вирок у справі спору виселеної мешканки Мазур про повернення нерухомості. Суд визнав юридичну правоту цієї жінки. Дуже доброю була тоді відповідь першого голови Верховного Суду: «Судові вироки мають на меті не захист національних інтересів, а захист інтересів закону, стандартів права.» Це була добра і гостра відповідь. Бо так воно і є. Ми не можемо керуватися політичним інтересом у ставленні до права, захищаючи, всупереч йому, якісь уявні національні інтереси.

Наша мета – захист права. Ми не можемо, ухвалюючи вироки, розраховувати на те, що це сподобається громадській думці. Ми мусимо також ухвалювати вироки всупереч громадській думці. Конституційний Суд перебував під впливом надзвичайно сильного тиску і критики уряду та президента. Під час мого головування були постійні нападки на Конституційний Суд. Ми змогли цьому протистояти, однак це не була комфортна ситуація.

– У промові прем'єра Качинського наявний такий підхід, що, мовляв, закон трохи за визначенням несправедливий. Певний час тому я запитав свого знайомого, який вивчає право з цікавості, що він довідався під час навчання на тему справедливості. Він не зрозумів, що я маю на увазі. Що таке справедливість? Яка залежність між нею та національними інтересами, інтересами особистості?

– Слід почати з банального твердження, що не існує людської справедливості, а є лише божа справедливість. Було би наївністю стверджувати, що ми можемо досягнути досконалої справедливості. Ми можемо тільки до неї наближатись, прагнути якоїсь моделі справедливості. Немає одного визначення справедливості. Можливо, вдасться дати коротке визначення, звернувшись до відомої латинської сентенції: «Справедливість – це віддавання кожному того, що йому належить». І, водночас, як повторюють юристи: «найвища відповідність до права веде до найвищої несправедливості». У цьому також є підступ, але юристи це добре розуміють. Право може, навіть усупереч намірам його творців, стати джерелом несправедливості. Існують такі відомі дослідження, зроблені доцентом Ельжбєтою Лойко, що стосуються позиції суддів до права і правників. Суддям поставили питання: «Чи вважаєте ви ухвалені собою рішення справедливими?» І 57% відповіли, що ні.

[1] Раніше у Польщі генеральним прокурором завжди був міністр юстиції.

[2] Польща належить до кола країн з континентальним правом.

– Чи той факт, що так багато суддів вважають ухвалені ними вироки несправедливими, означає, що в нас погане право? Наскільки судді в сучасній Польщі[3], так само, як у США, мають змогу впливати на право і творити його?

– У сучасному світі, у нашому цивілізаційному колі, обидві юридичні системи наближаються одна до одної. Це дуже чітко видно на рівні права ЄС, права спільноти, де, з одного боку, існує континентальне право з його традиціями, а з іншого – англосаксонське право з британським досвідом. Вони змішуються і постає нова якість. Я б не сказав, що англосаксонське право справедливіше від континентального права, бо там існує прецедент, а тут – загальне правило. Ми можемо дуже гнучко застосовувати право з великою поміркованістю, вразливістю та уявою. Однак іноді мені здається, що англосакси в межах *common law* бувають більш пов'язаними з суворістю попередніх прецедентів, аніж ми на ґрунті континентального права. Мені відома низка вироків, які я б не визнав справедливими, а ухвалені вони були на підставі системи *common law.* Справедливість пов'язана з принципом рівного трактування. Це формальний принцип, але точно важливий для розуміння ролі права, порушення рівності точно завжди є ламанням рудиментів справедливості.

– Ви щойно згадали про дослідження, з яких випливало, що в суддів з'являється враження, що їхні вироки несправедливі, і, водночас, ви кажете про те, що в польському праві такий суддя має можливість гнучкого підходу до наявного правового регулювання, саме так, щоби вирок, ухвалений ним, був справедливим. Чому так відбувається?

– Насправді поле маневру судді розширюється завдяки гнучкій інтерпретації, а однак, попри все, ми пов'язані з позитивним правом. Через певні бар'єри нам не перескочити і не замінити законотворців. Ми можемо виправити нерозумне право, але до певної межі. Друга відповідь на ваше питання пов'язана з іманентною колізією інтересу особистість – суспільство. Те, що є справедливим на рівні особистості, може бути несправедливим у суспільному вимірі й навпаки. Ми часто мусимо вибирати і це драматичний вибір. У філософії існує дилема – Гоббс чи Локк. Чи виступаємо ми за суспільство людей, які поводяться щодо самих себе агресивно і яких треба взяти трохи в залізні рукавиці й виконувати репресивну функцію, чи радше повинні довіряти, як у Локка, мовляв, суспільство керуватиметься певними угодами, порозуміннями й добровільністю передачі спільноті певних природних повноважень. Існує дилема, і саме в ній міститься вогнище напруги. Марксистська теза про те, що не існує суперечності між інтересами особистості та суспільства, є, певна річ, потворним лицемірством. Вона була дуже небезпечна й довела до викривлень і патологій.

– Робляться спроби поліпшення правової системи, наприклад, ідея міністра Зьобра[3]. Однак моє питання стосується не цього випадку. Якщо вже покращувати те, що існує, то в який бік ми повинні рушити? Спрощення чи, наприклад, імпортування дедалі більшої кількості елементів європейського права?

– Проблема полягає в тому, що в сучасному глобальному та технократичному світі ми мусимо погодитися з тим, що право буде складним. Напосідаючи на юристів, на парламент, мовляв, він створює цілком незрозумілі положення, я все-таки мушу визнати, що, вочевидь, неможливо положення про податок на додану вартість написати абсолютно прозоро. Постулат, який можна і варто мати, мабуть, також на рівні європейського законодавця, це постулат про те, аби більшою мірою трактувати право як інструмент сприяння щодо інших норм і механізмів суспільної поведінки. Право не мусить усе до кінця, точно і докладно внормовувати. Це небезпечно. Символічне регулювання стосується більшої частини бананів, які можна імпортувати до Європи... *(сміється)* Неможливо це до кінця виправдати цілями спільноти ринку і свободи руху товарів.

З'являються постулати законодавчої стриманості, які щоразу більше спрямовуються до ЄС. Те саме відбувається в нас. Звідси й постулати до нашого законодавця, який дуже часто змінює правила тільки для того, аби щось змінити або виконати якісь поточні політичні цілі, бо якомусь політикові треба виправдати своє існування власним законом. Ми повинні сильніше акцентувати на розумному застосуванні права, а не на створенні нового. Поставмо питання: можливо, положення X не функціонує,

[3] Збігнєв Зьобро – міністр юстиції урядів партії «Право і справедливість» (ПіС) – ініціював у Польщі суди 24 годин.

як слід, не через якість положення, а внаслідок якості практики. Часто створюються правила, які від початку не будуть застосовані. Скажіть, ви їздите 50 км на годину на всіх вулицях Варшави?

(сміється)

Ми всі від початку знали, що ніхто не виконуватиме цього обмеження. Його ухвалили символічно, що є небезпечним явищем, яке може призвести до деморалізації.

– Що далі? Чекати чи діяти?

– Я вважаю, що діяти. Наша демократія все ще досі має недоліки. Ми не змінимо цей світ і нашу країну, якщо будемо відвертатися від реальності. Переважає ескапістська позиція: «Це настільки страшно, публічна сфера така жахлива, викликає огиду, я таким не займаюся». Це надзвичайно нерозумне мислення, мовляв, хтось щось за нас має зробити.

Якщо мова про Польщу, то тут я оптиміст. Щоправда, ми країна ще з багатьма недоліками, у якій ще багато слід зробити, але, певна річ, я із задоволенням помічаю, що поляки – надзвичайно динамічний народ. Польщу взагалі не зачепила криза. Ми – надзвичайно працьовите суспільство, яке енергійно прагне того, щоби виправити свою долю. Мене переповнює повага, коли я бачу людей, які працюють у малому бізнесі. Кілька днів тому я був у Ястшембій Ґурі і бачив людей, що неймовірно тяжко працюють у торговельних кіосках, відкритих від сьомої ранку до дванадцятої ночі. Так не працюють у світі. У Європі крамниці зачиняються о шостій вечора, також є двогодинна перерва між другою та четвертою. Повертаючись до цього головного мотиву, то, певна річ, успіх у публічному житті та реформах держави залежить від того, чи переламаємо ми пасивність суспільства саме стосовно публічного життя. Чи вдасться нам створити справжнє підґрунтя для територіального самоврядування.

Ми так усі тепер переживаємо, що занепав етос польської інтелігенції. Інтелігенція як верства існує, їй непогано ведеться і вона цілком численна. На мою думку, вона тільки відчужена, стоїть на узбіччі і марґіналізована не надто розумними ЗМІ, які задають тон публічним дебатам. Інтелігенти, які мають що сказати, пасивно придивляються до цього. Не розумію, чому стільки середовищ залишаються пасивними щодо різної глупоти, на яку слід би було реагувати. Наприклад, чому університетська інтелігенція не займається діяльністю, яка бодай трохи виходить поза межі її компетенції, поза сферу її інтересів. Наукове середовище дуже завзято протестувало проти люстрації, коли це стосувалося наукового середовища. Ну й добре, але чому тоді воно не висловлювалося на тему стандартів правової держави та демократії. Це загальна проблема, яка нас стосується.

– Що може така собі звичайна сіра людина? Читати конституцію перед сном?

– Поза сумнівом, поляки повинні також розширювати свою правову свідомість. Ми не здатні використати інструменти, які ми маємо, але можемо. Це не вигадка, не віртуальна реальність. Наприклад, відомий Яцек Бомбка, студент, який виграв кілька серйозних справ у Конституційному Суді на підставі конституційної скарги і спонукав до зміни законів. Для цього існують відповідні інструменти – ще й потужні. Ми неуспішні, часто не усвідомлюємо взагалі, що існує така можливість. Ми пишемо скарги до Страсбурґа, в цьому ми майстри. Однак зовсім неефективно, бо нікому не хочеться завдати собі труду для дослідження ефективності скарги, що вона, наприклад, мусить відбути якусь внутрішню процедуру перед тим, як потрапити до Страсбурґа. У нас найбільше відмовлених скарг у Суді з прав людини, бо ми некомпетентні, Ми не здатні ефективно користуватися інструментами, нашими громадянськими правами, ефективно домагатися своїх прав у судах. Ми – досить конфліктне суспільство, але в не надто розумних і серйозних справах. Коли з'являється по-справжньому серйозна проблема, ми пасивні. Ми будемо сваритися з сусідом, який нас образив, але не виступимо зі справою, яка стосується охорони довкілля, будинку культури чи якоїсь важливої події у громадському житті.

– Отже, є надія, що це якось поволі змінюватиметься.

– Це буде змінюватись, я сподіваюся.

– Дякую.

Розмовляв Марцін Міцнер

Переклав Андрій Бондар

Марцін Міцнер

ВАРТО МАТИ ВИБІР

Піла – це маленьке село у Тухольських Борах у Куявсько-Поморському воєводстві. Розташоване в глибині густих лісів, над берегом звивистої річки Брда, воно донедавна приховувало таємницю. Ніхто з власників кількох десятків будинків, збудованих тут після 1989 року, не здогадувався, яке місце вони вибрали для свого життя.

Перші провалля почали з'являтися після щедрих весняних дощів і відлиг. Терміново проведені геологічні дослідження, виявили, що ціле поселення та найближчі околиці подірявлені штольнями і тунелями шахт, які були на цій території на зламі XIX і XX століть. Відомості про це зникли після II світової війни: документи було вивезено або сховано глибоко в архівах. Ніхто й не припускав, що в глибині Тухольських Борів існував комплекс копалень, де видобувалося буре вугілля.

Чергові дослідження виявили, що ставити будинки на цій території було щонайменше безвідповідальним. Керівники ґміни[1], які видавали дозволи на будівництва будинків, умили руки. Жодне рішення не здавалось добрим. Нейтралізація старих штолень коштувала так багато, що ніхто не хотів за це братися. Мешканці Піли опинилися перед дилемою: виселитися зі щойно збудованих будинків чи залишитись і ризикнути. Більшість із них вибрала друге.

На хвилі обурення, викликаного бездіяльністю керівників ґміни, було утворено Асоціацію мешканців і любителів Піли над Брдою «BUKO». Об'єднані спільною проблемою, люди швидко дійшли висновку, що переселення не є добрим рішенням. Почали досліджувати історію копалень, насамперед – аби краще уберегтися від чергових провалів. Поступово з'ясували, що їх історія – не тільки захоплююча, але й повна білих плям, які вони взялися заповнювати.

До роботи асоціації підключилися місцеві історики, регіоналісти, археологи й активісти. Разом вони прийняли рішення, що Піла може виграти від того, що зараз є її найбільшою загрозою. Довкола історії шахти вони створили туристичний проект – так зване «тематичне село». Приїжджі могли познайомитися з історією регіону, спробувати свої сили у ремеслі, оглянути рештки копалень. Завдання реконструювати побут людей, які жили понад сто років тому, було важким ще й тому, що окремі слабо захищені штольні і тунелі зникли, залишивши по собі тільки зсуви та отвори в землі.

Історія асоціації «BUKO» й організованого її членами Шахтарського села – це історія успіху. Незважаючи на труднощі та велику трагедію, пов'язану з ризиком втратити доробок усього життя, мешканці створили щось нове та позитивне. Завдяки проекту вони не лише наново збудували свою ідентичність, їм вдалося також вирішити проблему зайнятості. Це завдання, без сумніву, було б набагато важчим, якби не приналежність Польщі до Європейського Союзу. Вплив ЄС на цю ситуацію був двоякий. По-перше (і найбільш очевидне) – село розквітло завдяки підтримці європейських коштів. Асоціація реалізувала низку проектів – інфраструктурних, економічних і соціальних. Всі вони вплинули не тільки на саму Пілу, а й на увесь повіт. Асоціація перетворила групу розчарованих мешканців у суспільних новаторів, які потягли за собою цілий регіон.

Їхні ідеї та вирішення швидко стали джерелом натхнення для решти навколишніх місцевостей. Діючи спільно та використовуючи євросоюзівські кошти, регіон збагатився новою туристичною інфраструктурою, а також додатковими пропозиціями, акціями і подіями.

Разом з тим ЄС допоміг мешканцям Піли, надавши їм правові механізми. Посилена присутність Польщі в юридичних інституціях ЄС дала їм підставу оскаржити рішення органів місцевої влади у Міжнародному Трибуналі у Страсбурзі. З Трибуналом за плечима їм було набагато легше виборювати свої права на місцевому рівні.

[1] Сільської ради. (*ред.*)

Підтримкою у їхній боротьбі стали також місцеві та загальнопольські ЗМІ, які, завдяки черговим проектам, реалізованим Асоціацією, зацікавилися захоплюючою історією Піли та долею її теперішніх мешканців. Важко переоцінити також дії мережі неурядових організацій, які підтримують подібні громадські ініціативи у воєводстві. Завдяки, серед іншого, Асоціації «TŁOK» з Торуня, «BUKO» отримала юридичну й організаційну підтримку, особливо потрібну на початку її діяльності.

Це – лише один приклад того, яким чином долучення до Європейського Союзу вплинуло на ситуацію неурядових організацій у Польщі. Не кожен досвід, вочевидь, виявився настільки позитивним.

Присутність Польщі у структурах Європейського Союзу діаметрально змінила спосіб функціонування польського суспільства. ЄС – це, врешті-решт, не лише гроші на дороги, мости й залізниці. Це також відмінний від дотеперішнього спосіб мислення та діяння. Зміни, що надійшли після вступу Польщі до Європейського Союзу, вплинули також на формування громадянського суспільства, а у зв'язку з тим і на увесь третій сектор, тобто неурядові організації.

Упродовж кількох останніх років щонайменше кілька разів у спеціалізованих і загальнопольських ЗМІ розгорялися дебати на тему того, як змінилася ситуація польських неурядових організацій. Факт самої зміни ніхто не заперечує, проте розбіжності виникають з приводу того, йде вона у доброму чи поганому напрямку. Домінуюча громадська думка каже, що польські організації зазнали небезпечних і навіть руйнівних змін. Згідно з нею, асоціації та фонди стали субвиконавцями урядових структур, втратили свою природну низову енергію. Завдяки величезним європейським коштам вони «обросли клієнтами», а їхня, колись гнучка, структура стала штивною, бюрократичною і формалізованою. Ці зміни зачепили, передусім, великі міські організації. Фактом є, що вплив на них є вагомий, позаяк саме в містах з'являються помисли та ідеї, що потім поширюються на решту країни.

Меншість говорить про те, що зміни йдуть у доброму напрямку. Додаткові кошти, доступні в рамках різних програм, уможливили розквіт польської глибинки. При такому розумінні теперішні системні патології існували б, незалежно від наявності коштів, а плюсів є більше, ніж мінусів. Великі системні проекти, що охоплюють усю Польщу, призводять до цивілізаційного стрибка, якого самі тільки інфраструктурні інвестиції не забезпечили б. Масово розвиваються «місцеві групи дій» (МГД), а їхні проекти та методи стають професійними. Завдяки цьому покращується якість функціонування не лише III сектора, але й усього суспільства. Приклад «BUKO» показує, що фактично польське громадянське суспільство здатне використовувати підтримку ЄС для свого розвитку.

МГД – це лише один із прикладів того, яким чином Європейський Союз пробує спростити процедури, пов'язані з отриманням коштів на реалізацію проектів за своєю підтримкою. На жаль, ці старання далі не вирішують усіх проблем. Формалізація методів діяльності, на яку виділяються європейські кошти, часто доводить громадських діячів до температури кипіння. Написання конкурсних заявок вимагає специфічних умінь і опанування бюрократичної мови. Проведення проектів – це вже не лише творчі здібності та харизма. Це також уміння давати собі раду з гранично формалізованими звітами, стежити за документацією та звітністю. Це також знання про те, як формувати бюджет, як вести бухгалтерію і як дбати про фінансову ліквідність організації. Всі ці вміння вимагають часу на їх здобування, годин навчання та практики. Деколи це стає нездоланною перешкодою для місцевих діячів. Однак ті, хто із цим справиться, отримують додатковий важіль зміни та впливу.

Більшість сумнівів, породжених впливом ЄС на польські неурядові організації, пов'язані з так званим «ґрантоїдозом». Ця, ще кілька років тому продіагностована, проблема, стосується того, що найважливіше, тобто – пріоритетів окремих неурядових організацій і їхніх членів. У контексті реалізованих ними проектів рідко коли звучить питання про ідеї, що за ними стоять і про те, навіщо взагалі вони реалізовуються. Автори теорії «ґрантоїдозу», вказують на проблему професіоналізації організації. З одного боку, цей процес допомагає краще організувати місію – працівники організації вчаться щораз краще виконувати свої обов'язки, вчаться процедур, набувають цінного досвіду. Однак, з другого боку – потрапляють у рутину, стають де-факто чиновниками, а їхньою головною метою є заробляння на життя.

Питання і сумніви щодо цілей неурядових організації стосуються, отже, насамперед тих, хто відходить від волонтерства та набирає оплачуваний персонал. Доля таких організації починає залежати від того, чи вдасться їм здобути черговий ґрант. Його здобуття вимагає пристосування планованих діянь до актуальних пріоритетів і форм, які декларуються тими, хто впроваджує програми ЄС. Там, де зараз щось «кинуть», там вишиковується черга організацій, для яких кошти з даного пріоритету можуть бути способом виживання і подальшої діяльності. Така ситуація не впливає добре ні на місію організації, що розмивається і пристосовується до трендів і актуальних напрямків політики ЄС, ні на її стабільність. Виграти у конкурсах проектів нелегко, це вимагає вправності, великої праці та, врешті-решт, везіння.

Брак відчуття стабільності у третьому секторі – це домінантне враження. Наслідком цього є проекти, реалізовані ad hoc, значна ротація працівників, організації, які стрімко виникають і швидко зникають. Європейські гроші, на жаль, цього факту не змінюють. Навпаки – підтримують його через докидання величезних сум до коштів, призначених для діяльності неурядових організацій.

Проте, у кінцевому рахунку, Євросоюз дав щось, чого раніше польське суспільство не знало. Незалежно від оцінки того, як витрачаються кошти, вибір того, чи ми з них скористаємо, чи ні – належить до нас. Ніхто не карає за відсутність серед бенефіціаріїв європейських коштів. Відтак, маємо вибір, а це щось, без чого важко говорити про розвиток.

Вибором була для прикордонних органів місцевого самоврядування можливість участі в єврорегіонах. Це механізм, метою якого є розвиток співробітництва між спільнотами-сусідами, які, з огляду на державні кордони, були політично розділені. Механізм, який існував ще до входження Польщі у Європейський Союз, із марґінального став феноменом, що динамічно розвивається. Завдяки йому стала можливою тісна співпраця, серед іншого, у тих місцях, які після адміністративних і політичних змін XX століття, були розділені та знаходилися у стані конфлікту.

Чудовим прикладом дії цього механізму є єврорегіон Сілезія. Діючи на території Шльонська[2], він має на меті вибудовування спільних дій та ідентичності його мешканців. До складу цього єврорегіону входять польські та чеські території. Незважаючи на цей адміністративний кордон, співпраця квітне, і то не лише на формальному, чиновницькому щаблі. У проекти єврорегіону включаються численні організації, інституції чи звичайні громадяни.

Така ситуація є можлива, знову ж, не тільки завдяки фінансовій підтримці ЄС. Те, що надає ЄС, це почуття безпеки та стабілізації, які сприяють відкритості чиновників, політиків і громадян на діалог з тими, хто ще донедавна був чужим і становив менш чи більш реальну загрозу.

Переклав Олег Гірний

[2] Шльонськ – частина Сілезії, що входить до складу Польщі. (*ред.*)

Еліза Вольська

ЕФЕКТИВНИЙ ПРОТЕСТ У МЕРЕЖІ

У Польщі, як і в усьому світі, дедалі частіше суспільство висловлює своє незадоволення, послуговуючись інтернетом. Можна припустити, що саме гостра суспільна реакція, ініційована користувачами інтернету, часто допомагає уникнути впровадження невигідних для громадян рішень. Упродовж останніх років було успішно втілено кілька ініціатив, до яких долучилася велика частина суспільства. Деякі з ініціатив переросли в рухи протесту, з якими довелося рахуватися.

■ АСТА

2010 року на порталі WikiLeaks була опублікована перша частина інформації на тему підготовки угоди АСТА, що стосувалася боротьби з обігом підроблених товарів. Над нею з 2007 року таємно працювали Японія, Канада, Сполучені Штати, Швейцарія та Європейський Союз, а згодом Австралія, Мексика, Марокко, Нова Зеландія, Південна Корея та Сінгапур. Світ розпочав обговорення на тему права на приватність, охорону особистих даних і свободу в інтернеті. У січні 2012 року 22 країни, у тому числі й Польща, підписали в Токіо суперечливу постанову. Європою прокотилася хвиля протестів. Помітну роль у бунті користувачів інтернету відіграли поляки.

Демонстрації проти запровадження угоди АСТА були найбільшим у Польщі після 1989 року поколіннєвим громадянським спротивом. Коли уряд прийняв рішення про підписання угоди, польські користувачі інтернету вирішили протестувати проти цього. У мережі Facebook з'явилися профілі анти-АСТА, до яких долучалися сотні тисяч осіб, хакери атакували урядові сайти, а інформаційні сервіси затемнювали свої сторінки. Тисячі осіб демонстрували свій спротив на вулицях багатьох польських міст. Певна річ, це була не лише суперечка про право інтелектуальної власності. Одним ішлося про повагу до свободи як основоположного принципу, що керує інтернетом, іншим – про свободу скачування файлів чи реформу авторського права. Дії демонстрантів могли мати дуже різну мотивацію, однак масштаб і сила цього спротиву були величезними.

– Завдяки дуже гострим сигналам нам, здається, справді вдалося переорієнтувати своє мислення більшою мірою у напрямку свободи і прав користувачів інтернету, а не тільки захисту власності й інтересів виробників, – сказав прем'єр Дональд Туск перед березневим самітом ЄС у Брюсселі, на якому мала обговорюватися, серед іншого, справа АСТА. Він також додав, що ця точка зору стає загальною. – Певна річ, усі ми трохи розчаровані, бо як держава, ми доклалися до творення цієї торговельної угоди, а рефлексія прийшла пізніше – на щастя, не запізно, – сказав він.

У липні 2012 року Європейський Парламент відхилив угоду, і це означає, що вона не буде втілена в життя.

Після АСТА змінилося ставлення адміністративних органів до інтернету. Уже в серпні 2012 року наважилися, наприклад, на широкі консультації щодо змін у Міжнародному телекомунікаційному регулюванні (ITR), що визначають, у який спосіб і за якими принципами повинні надаватися міжнародні телекомунікаційні послуги. Ці правила полегшують підписання угод між операторами з різних країн. – Ми одна з небагатьох країн, яка публічно викладає цей документ для консультацій. Викладає для того, аби ми одразу могли сказати від імені польського уряду, що ми проти надмірного регулювання інтернету, проти блокування сайтів, проти стеження за користувачами в мережі, – сказав Міхал Боні, міністр управління і оцифрування.

▮ Як Давид боровся із Голіафом

Коли кілька місяців тому постало питання про об'єднання двох платформ супутникового телебачення – телеканалу n (що належав TVN) та його найбільшого конкурента Cyfra+ (власником якого був

Canal+), абоненти не здогадувалися, що це лише початок їхніх проблем. Невдовзі після появи nc+ колишні клієнти обох телеканалів були повідомлені про зміни, що стосувалися як запропонованих програм, так і підписаних раніше угод, а відтак – нових видатків. З'ясувалося, що за пропозицію, наближену до попередньої, абоненти будуть змушені заплатити набагато більше. Їх поставили перед вибором – або вони погоджуються на майже вдвічі вищу оплату, або мусять швидко розірвати угоду. Дезорієнтовані люди не могли додзвонитися на гарячу лінію фірми – єдиний спосіб зв'язку. Атмосфера навколо всієї справи згущувалася з години на годину. На офіційному профілі nc+ негативні відгуки, що стосувалися нової пропозиції, цензурували й видаляли. Швидко з'ясувалося, наскільки поганою була така ідея.

Давид Зєлінський, студент із Познані, у рамках протесту проти політики медійного гіганта відкрив на Facebook профіль Anty NC+. До цього профілю блискавично приєдналося понад 90 тисяч користувачів. В інтернеті та ЗМІ стало гаряче. 22-річний хлопець перетворився на неформального речника невдоволених клієнтів. Він відмовився від запрошення зустрітися з керівником nc+ і від імені Anty NC+ надіслав йому відкритого листа, в якому закидав йому брак доброї волі і ставлення до поляків як до громадян Європейського Союзу другої категорії. Він також поділився ідеями щодо розв'язання ситуації.

Бунт клієнтів виявився ефективним. Справою зацікавилося Управління захисту конкуренції та споживачів (UOKiK). У клієнтів попросили вибачення, тарифи було змінено на користь телеглядачів, і це зупинило процес розірвання угод. Крім того, за порушення колективних інтересів споживачів UOKiK наклав на власника nc+ 11 мільйонів злотих штрафу.

Ельбановські

З вересня 2014 року планується запровадження роками відтерміновуваної освітньої реформи, згідно з якою буде знижено шкільний вік. Країною шириться дискусія про готовність шестирічних дітей розпочати навчання в першому класі. Важливу роль у цій дискусії відіграє подружжя Ельбановських. Кароліна й Томаш – батьки шістьох дітей – ініціювали 2009 року в інтернеті акцію «Рятуй малюків» (створили сайт ratujmaluchy.pl), потім заснували асоціацію «Поборник батьківських прав» і фонд з тією ж назвою. Усе для того, щоб привернути увагу громадськості до планованої реформи освіти і на якнайдовший час відкласти її та змусити уряд провести в цій справі референдум. Йдеться передовсім про скасування шкільного обов'язку для шестирічних, але Ельбановські, підтримувані нині майже мільйоном поляків (стільки підписів їм вдалося зібрати під петицією про референдум, яку подали на розгляд Сейму), хочуть, аби під час референдуму громадян також запитали, чи хочуть вони скасування гімназій і повернення восьмирічної початкової школи й чотирирічної середньої школи (зараз початкова школа триває 6 років + 3 роки гімназії + 3 роки середньої школи), заборони ліквідації шкіл, скасування обов'язкової дошкільної підготовки п'ятирічних і повернення в загальноосвітніх ліцеях повного курсу історії. Про те, чи референдум відбудеться, вирішать депутати.

Досі діяли умови перехідного періоду – батьки могли вирішувати, хочуть вони, щоб їхня шестирічна дитина пішла до першого класу чи до «нулівки». Однак статистика свідчить: щороку тільки близько 20% дітей розпочинають більш раннє навчання.

Річ у тому, що батьки мають сумніви щодо відповідної готовності шкіл до реформи – правової, кадрової й організаційної. Вони також бояться, що їхні діти недостатньо зрілі в емоційному плані, щоб розпочати науку за методами навчання, які застосовуються в польській школі, а вчителі недостатньо готові займатися з шестирічними дітьми. Своєю чергою, творці реформи посилаються на європейські країни, у яких навіть молодші діти ходять до школи. От тільки там навчання малюків більше нагадує навчання, відоме нам з наших дитячих садків – навчання через гру, а не школу з партами, дзвониками, коридорами, повними старших учнів, із поганою позаурочною опікою та переповненими класами. Однак найбільше дратує відсутність конкретної інформації – по суті, невідомо, як виглядатиме майбутнє навчання шестирічних, і що буде з п'ятирічними – залишаться вони в дошкільних «нулівках» чи опиняться у школах (позаяк більшість органів самоврядування ліквідували «нулівки» в дошкільних закладах) тощо. Прем'єр Туск під тиском нещодавно заявив,

що поділить перший рік «примусових» шестирічок навпіл – для того, щоб у наступному році не було нагромадження учнів різних років народження.

Невідомо, чи батьківські протести призведуть до очікуваних наслідків, але проти запропонованих урядом змін виступила, з-поміж інших, національна секція освіти загальнопольської профспілки «Солідарність» (70 тисяч учителів і працівників шкіл), а також Комітет педагогічних наук Польської академії наук. Одне зрозуміло – завдяки широкомасштабній суспільній акції не вдасться замести під килим проблем, спричинених реформою, а викликані до дошки уряд і міністр освіти мусять тепер дуже постаратися, щоби переконати суспільство у своїй правоті. Перші кроки в цьому напрямку вже зроблені – після років замовчувань і відсутності компетентної інформації на нещодавній прес-конференції прем'єр повідомив про створення гарячої лінії для батьків і заснування інтернет-сервісу, присвяченого шестирічним дітям.

Після 1989 року, у дев'яності роки, коли всі мусили знайти своє місце в нової реальності, небагато людей виступало із громадянськими ініціативами «знизу». Певна річ, від імені громадян за їхні інтереси боролися професійні спілки, різноманітні фонди, асоціації та громадські організації, однак осібно громадяни, а особливо – молодь, не особливо поспішали виявляти незадоволення чи доводити своєю правоту.

Нині, аби змінити реальність, зацікавити справою і викликати загальнонаціональну дискусію, уже не треба йти в політику, просити про втручання ЗМІ тощо. Іноді достатньо однієї людини, інтернету і лавини кліків.

Переклав Андрій Бондар

Марцін Войцеховський

ГОРДІЇВ ВУЗОЛ БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОСТІ

Професор Даніель Бовуа – це не лише видатний славіст, людина-інститут, а й надзвичайний щасливець. Бо йому вдалося видати свої праці в усіх країнах, яких вони стосуються. У часи, коли він починав свою кар'єру, це не лише було нереально – про це не можна було навіть мріяти.

Останнім часом дуже модною стає «альтернативна історія». У принципі, це – не наука, а фантазія («що би відбулося, якби не відбулося те, що відбулося»). Відтак, як гриби після дощу, з'являються роботи про можливе майбутнє Європи та світу, якби Гітлер виграв II світову війну. Відомий (на жаль, уже померлий) український письменник Василь Кожелянко кілька років тому написав повість «Парад у Москві», про те, як союзниця III Райху Україна перемогла Сталіна, а тирана особисто застрелили солдати елітарних українських підрозділів, які схопили його у підземеллях Кремля. Польский публіцист Пйотр Зіхович видав недавно книжку, у якій на кількох сотнях сторінок розмірковує, що було б, якби довоєнна Польща разом із Гітлером рушила у 1939 р. на більшовицьку Росію, а не навпаки. Зіхович, ясна річ, вважає, що Польща від цього не програла б, хоча й був сильно критикований у Польщі за свою тезу (на мою думку – цілком слушно).

Нічого дивного, що заняття «альтернативною історією» недалекого минулого часто викликають емоції, суперечки, полеміку. Гадати про часи кількасотрічної давності є значно безпечніше. Однак, у польсько-російсько-українському трикутнику навіть події, що відбулися кілька століть тому, здаються актуальними і свіжими та далі провокують – так, ніби вони відбулися вчора, а очевидці тих подій живуть і досі. Поляків обурює, що росіяни вшановують 4 листопада 1612 р., тобто дату вигнання з Москви польських окупантів. Росіяни не можуть нам вибачити втручання в російські справи у період «Великої смути». Деякі навіть пригадують похід Стефана Баторія углиб Росії та захоплення ним Смоленська.

Із польсько-українською історією є ще гірше. Суперечки навколо оцінки постаті гетьмана Богдана Хмельницького далі різнять істориків із Польщі та України. Багатьох українців дратує тон повісті «Вогнем і мечем» Генрика Сєнкевича, яка для багатьох поляків є синонімом прекрасної патріотичної літератури. Постать Тараса Бульби ділить нас до сьогодні настільки, що [багато хто] почав замислюватися, чи знятий недавно фільм за мотивами повісті Миколи Гоголя не роз'єднає наші нації знову.

Росіяни, у свою чергу, досі не можуть вибачити українцям гетьмана Івана Мазепу та його зраду (виступ проти Росії). Звертання «Ти, Мазепа!» далі залишається однією з образ, хоча використовується рідко.

Не знаю, чи усвідомлював Даніеля Бовуа, у що він влазить, беручись у 70-х роках за аналіз національно-суспільних стосунків на [території] сьогоднішньої України у період кінця XVIII – початку XIX століття. По-перше, він отримав заняття майже на все наукове життя, бо тема ця є такою широкою, що глибоко її вивчити за декілька років – неможливо. По-друге, він увійшов у центр суперечки між поляками, українцями та росіянами, яка віками точить Східну Європу, а в XIX ст. ми спостерігали, як вона вилилась у сучасний вимір, що призвело до появи національної держави.

У Польщі проф. Бовуа відомий, головним чином, як дослідник польсько-українського пограниччя та демістифікатор нашої історії XIX і попередніх століть. Це він перший мав сміливість голосно сказати (та довести це на підставі архівних досліджень), що стосунки між польською шляхтою та українським населенням у XIX столітті, та й раніше – зовсім не були такими рожевими, як досі твердять багато польських істориків, які ідеалізують цей період і феномен співіснування культур у давній Речі Посполитій. Поляки люблять пишатися тим, що давня Річ Посполита була, мовляв, зразком свобод і толерантності (хоча б релігійної) та водночас – колискою демократії, що виражалась у

вільних виборах правителів і шляхетськими сеймиками, на яких найважливіші рішення приймалися за принципом одностайності. Проте водночас польські історики забувають, що толерантність часто була лише на папері, а в шляхетській демократії брало участь заледве 2 відсотки тодішнього суспільства, бо саме настільки оцінюється частка тодішньої шляхти у порівнянні з рештою населення. На додачу шляхетська демократія, зокрема у її пізній версії, була, по суті справи, владою олігархів, а не шляхти, бо це багачі вирішували, як мають голосувати дрібні шляхтичі, які найчастіше не володіли нічим, окрім шляхетського титулу. Бовуа виклав це прямо та документально, за що одні ним захоплюються та поважають, а інші – проклинають і позбавляють віри та поваги.

Пишучи про польську шляхту й український народ у XIX ст., Бовуа неухильно мусив зіткнутися також із [проблемою] російської влади, бо формально Польща тоді входила до складу царської імперії. І тут знову – зовсім неочевидний висновок: польська шляхта, яка часто перебувала в опозиції до російської влади, боролася з нею під час повстань, снувала проти неї змови, та водночас просила її про допомогу у придушенні бунтів українського селянства. Про це не прочитаєш у польських підручниках історії, бо це заперечує тезу про патріотичний опір і небажання поляків співпрацювати з російським окупантом у XIX ст.

Нічого дивного, що Бовуа – француз за походженням і славіст з любові й освіти – знайшов спільну мову із середовищем еміграційного паризького часопису «Культура», що видавався з кінця II світової війни аж до кінця минулого століття. Це саме на шпальтах «Культури» заліковувалися польські комплекси та лунали відречення від великодержавних фантазій, на зразок «повернення до Вільно, Львова чи Гродно». Там навчали поваги до суб'єктності литовців, білорусів та українців, а також віри в те, що колись стануть можливими й нормальні польсько-російські стосунки. Сьогодні мрія «Культури» великою мірою стала фактом, хоча є ще проблеми та люди, а то й цілі середовища, які не хочуть визнати цієї спадщини. Але загалом ми шануємо свою державність, культуру, ідентичність, дозволяємо собі мати іншу візію історії. І навіть, якщо нам щось не подобається, або ми у Східній Європі не погоджуємося одне з одним, то все ж не вбиваємо один одного, як це було прийнято ще зовсім недавно. Після падіння СРСР ми уникли долі Балкан, а кожен, хто знає, як виглядали війни у колишній Югославії, зрозуміє, що це зовсім немало.

Тритомна праця Дануеля Бовуа «Гордіїв вузол Російської імперії: влада, шляхта та народ на Правобережній Україні 1793-1914 рр.», яка врешті вийшла також російською мовою (раніше була видана французькою, польською та українською), пояснює причини ворожості між поляками, українцями та росіянами на прикладі одного з регіонів давньої Речі Посполитої та Російської імперії – України. Показує, що в тодішніх суспільно-політичних умовах важко собі уявити, що історія могла поточитися інакше. Хоча разом із тим, Бовуа деколи також піддається спокусі писати «альтернативну історію». Стверджує, наприклад, що причиною всіх пізніших нещасть Речі Посполитої було те, що в XVII столітті вона не змогла порозумітися з козаками Богдана Хмельницького. Росія ж використала цей шанс і на довгі віки перебрала контроль над Україною. От тільки чи стало українцям від цього краще? Але це вже зовсім інше питання.

З другого боку, чи могла Росія краще укоренитися над Дніпром, якби тоді прихильніше подивилася на розвиток української культури, літератури, мистецтва? Та вона боялася, що надто активний і сильний український елемент перейде на бік поляків, або розпочне зусилля в напрямку створення власної держави. Тому в Російській імперії так нещадно з публічної сфери витіснялася українська мова. Рішенням царя її дозволено було використовувати тільки у літургійних текстах і церковних піснях. Черговий парадокс полягає в тому, що ті, що віками гальмували розвиток української ідентичності – польські шляхтичі – часто ставали українцями за вибором, вивчали українську мову, змінювали свої прізвища на українські, підтримували чи просто творили українську літературу. Те саме, зрештою, було і в Білорусі.

Завдяки паризькій «Культурі» та книжкам проф. Бовуа, які доступні у польському історичному обігу вже понад 20 років, поляки зробили принаймні початки іспиту совісті щодо сусідів зі Сходу. Росія – у тому числі російська історіографія – щойно починає серйозно займатися цими територіями і трактувати їх як щось окреме, а не як частину російського світу. Цікаво, яким шляхом підуть ці

дослідження і чи зможуть вони змінити свідомість росіян – так, як колись проф. Бовуа відкривав голови полякам? Видання російською мовою праці французького історика на згадану дражливу та делікатну тему може бути таким імпульсом, заохотою, інспірацією. Проте російська наука може піти легшим шляхом і визнати, що у всьому були винні поляки, котрі перешкодили русифікації українців, що так добре починалася, та завадили поступовому злиттю їхньої культури й ідентичності з культурою російською.

Отже, зібрана під одною обкладинкою трилогія проф. Бовуа є до певної міри універсальною і водночас особливою. Представники кожної з націй Східної Європи, яких вона стосується - поляки, українці, росіяни, – читають її зі змішаними почуттями. Поляки – із соромом, що якимось чином стали колонізаторами, і то не в Африці, а одразу «за парканом». Та водночас – із гордістю, що колись Польща була державою, здатною притягувати до себе інші нації, адже все-таки методом польського впливу на Сході були не тільки війна та насильство. Українець прочитає трилогію проф. Бовуа з жалем і злістю, що так довго йому не вдавалося створити власну державу, та водночас – із подивом, що навіть у важких умовах його земляки зберегли культуру, мову, ідентичність. Росіянин теж може прочитати працю проф. Бовуа з жалем чи злістю – за втраченою імперією, та навіть обвинувачувати всіх навколо у її занепаді. Але може також задуматися, чи експансія – це правильний і достатній метод побудови своєї ідентичності, особливо в сучасному світі? Зрештою, кожна експансія колись закінчується, і жодна імперія – навіть наймогутніша – не вічна.

Проф. Бовуа вдалося, таким чином, створити незвичайну працю. Вбудовану у конкретний історичний і культурний контекст і при цьому – понадчасову, універсальну для кількох націй, із яких кожна прочитає її по-іншому. Можливо, йому це вдалося тому, що він француз, а неупереджений автор ззовні завжди краще вловить істину, ніж дослідник, який хочеш-не-хочеш занурений у місцевий контекст, власний досвід і життєвий багаж.

Бовуа має подвійне щастя, бо його книжку видано у кожній з країн, про які він пише. У кожній із них він презентував свою працю, зіткнувся з її сприйняттям та різними реакціями – не завжди прихильними. Він сам міг пересвідчитися у тому, що наболіло у читачів нашої країни, і що їм болить до сьогодні. Чи може бути більша мрія та міра успіху для дослідника? На місці проф. Бовуа я написав би ще четвертий том його праці – сучасний. А якщо не сам проф. Бовуа, то може його наступники?

Переклав Олег Гірний

СУПЕРЕЧКА ПРО «КРЕСИ»

Марцін Войцеховський: ***Ваша уже класична праця «Український трикутник»[1] якраз вийшла російською [мовою]. До того вона виходила французькою, польською та українською. Тепер вона доступна мовою третього народу, якого вона стосується. У чому полягає новизна російського видання?***

Проф. Даніель Бовуа[2]: – Російське видання є найширшим з усіх трьох. Я дописав новий розділ. Окрім того, в ньому є багато посилань на найновішу російську літературу, що стосується предмета моїх досліджень, тобто про стик польської, української та російської культур, зокрема у XIX ст. Щиро кажучи, я й не мріяв, що книга буде видана мовами всіх народів, які вона описує. Моя мрія здійснилася.

– Якими є відгуки на російську публікацію книжки?

– Вони якраз тепер до мене доходять. У грудні 2011 року було організовано гарну презентацію книжки в Москві. У ній взяв участь Алєксєй Міллєр – чи не найкращий у Росії спеціаліст на тему України, а також Міхаїл Дмітрієв – декан факультету україністики Московського державного університету. Було багато зацікавлених. Я очікую перших наукових рецензій і звітів про продаж книжки. Мені обіцяли рецензію у науковому журналі «Славяновєдєниє». Бажання щось написати виявив також учений Міхаїл Долбілов, який працює у США. Він займається Білоруссю і, у певному сенсі, доповнює мої зацікавлення Україною. Ми спільно пробуємо описати периферії російської імперії, тобто «околиці». Жартую, що нас об'єднують зацікавлення «околицями».

– У Польщі назва «креси» (околиці) є досить важливою в історіографії. Чи щось подібне є в Росії?

– Росіяни щойно відкривають свої «околиці». Моя книжка, зрештою, вийшла у серії «Окраины Российской Империи». Можна сказати, що з цього погляду російські історики пробують іти услід за польськими.

– Кілька років тому, в інтерв'ю для «Ґазети виборчої», Ви говорили, що, якщо у Польщі з'являється критична рефлексія щодо наших «кресів», то в Росії це трапляється дуже рідко. Чи тут щось змінилося?

– Поступово змінюється, але дуже повільно. Змінюється у середовищі кількох істориків. У Росії «околиці» щойно відкриваються, хоча такої моди на «креси», як у Польщі, ще немає. Зате у розмовах із росіянами видно, що багато з них далі трактує сьогоднішню Україну чи Білорусь як частину «Великої Росії». Це дуже глибоко вросло у ментальність росіян. Серед пересічних людей, а також і серед істориків, сьогодні панує мода на ушляхетнення імперських часів і слави. А між тим, імперія – це період т.зв. «трієдіной Россіі», що складається не лише з Росії, але й з України (званої «Малоросією») та Білорусі. До цього нав'язує політика Владіміра Путіна, незважаючи на існування нових кордонів. Далі говориться про братерські узи України з Росією, не кажучи вже про Білорусь, яка цього навіть не ставить під сумнів. Тому я вважаю, що картина, яка вимальовується у моїй роботі – картина української нації, якій домінування сусідів не доволило розвинутися, – у Росії лише пробиває [собі дорогу].

---

[1] Книжка вийшла російською мовою [під назвою] «Треугольник раздоров: Польша-Россия-Украина» (*ред*).

[2] Проф. Даніель Бовуа – дослідник пограниччя Польщі, України та Росії. Його книжка «Український трикутник. Шляхта, царат і народ на Поділлі, Волині, Київщині 1793-1914 рр.» вийшла під кінець 2011 р. у Росії. Абсольвент русистики та полоністики. Був відзначений Офіцерським Хрестом Ордену за Заслуги РП. У 1969–1972 роках був директором Центру французької культури при Варшавському університеті. З 1973 до 1977 року був науковим співробітником Національного центру наукових досліджень у Парижі. Потім став керівником кафедри полоністики у Ліллі (до 1992 р.) та Центру історії слов'ян у Сорбонні (1993–1998 рр.). (*ред.*)

– У Польщі «креси» присутні, головним чином, як міф. Це не перекладається на жоден політичний план, ніхто не говорить про відбудову імперії, ані про зміну кордонів. А як це виглядає в Росії?

– У Росії не ставлять під питання незалежність України та Білорусі, хоча вважають їх т.зв. «близьким зарубіжжям». Однак, подібно до Польщі, у випадку обидвох цих країн, у Росії панівним є уявний образ, який часто закриває собою дійсний. Кожна нація має свої «уявні батьківщини», як це називає Бенедикт Андерсон. Ідеться про уявну ментальну мапу. Проблема в тому, що стосовно Білорусі чи України ця мапа не змінилася ані в Польщі, ані в Росії, незважаючи на численні політичні зміни. У Польщі навіть серед видатних істориків побутує переконання, що кордони до І поділу – це кордони «польськості». У Росії ж ментальний кордон визначає вершина могутності імперії. Дуже часто на мене нападають за те, що я пишу, що поляки на «кресах» не були у себе [вдома].

– А, може, кількасот років тому на Сході не було чітких етнічних розрізнень? Це був обшар багатокультурний, багатоконфесійний, [взаємо]проникний і кожен має право якоюсь мірою приписувати його собі?

– Мені здається, що образ ідеального співжиття різних націй у давній Речі Посполитій – це грубе перебільшення. Так само, зрештою, як і в Росії. Це значною мірою вигадане. Можливо, трохи була перемішана шляхта, а «польськість» приваблювала, скажімо, українські еліти. Але тим же козакам так ніколи й не було дозволено стати повноцінною частиною шляхти. Це, зрештою, одна з найбільших помилок І Речі Посполитої. А щодо співіснування і толерантності, то я її не дуже помічаю. Постійно доходило до воєн, жорстоких селянських бунтів, а селянство становило тоді все-таки більшість населення. У Білорусі селяни були, можливо, інтегрованіші, бо більшість із них були уніатами, тобто представниками католицької церкви. Однак, на Україні, де козацтво було православне, відмінності були набагато глибші. До бунтів доходило ще до Повстання Хмельницького, у XVIII ст. у нас була жорстока уманська різня, а в XIX ст. доходило до постійних конфліктів між селянством і дворянством. Збереглися навіть пісні збунтованого селянства на Україні, що їх відтворює гурт «Рута» з Варшави. Образ України, що тече молоком і медом, не дуже співпадає з реальною картиною. Конфлікт між дворянством і селянством був дуже напруженим. Можна, вочевидь, задивлятися на багатство дворян, на великий мистецький доробок, на гарні палаци, парки, красу, але це тільки одна сторона медалі. З XVII ст. добре жилося лише магнатам і землевласникам, які володіли кріпаками. Селяни ж, тобто кріпаки – це була зовсім «інша пара калош».

– Але хіба такі, часто жорстокі, стосунки між двором і селянами не домінували у Росії чи центральній Польщі, та навіть у багатьох інших державах тодішньої Європи? Крім того, до XIX століття селянство не мало чіткої національної свідомості. Найчастіше визначали себе, як «тутешні».

– Там, де панувало кріпацтво і панщина, було взагалі важко. В Україні на соціальний конфлікт накладався ще мовний і релігійний. Коли у центральній Польщі землевласник-католик бив чи вбивав селянина-католика, то це породжувало напружень менше, ніж коли він в Україні вбивав селянина-православного, який найчастіше не говорив польською. У цьому криється відмінність і зародки майбутньої ненависті – аж до XX ст. і її кульмінації під час т.зв. «волинської різні». Всупереч видимості, на польських «кресах» бракувало взаємопроникнення культур, «осмос» був дуже поверховий. Співпраці з селянами та проникання культур практично не було.

– Чи культурний натиск Польщі та Росії дійсно так сильно гальмував розвиток української ідентичності? Я нещодавно читав біографію видатного історика Михайла Грушевського. Із неї випливає, що в середині та під кінець XIX століття Київ був містом польсько-російсько-єврейським, а українців у ньому було дуже мало. Найчастіше українцями тоді були поляки, які відкривали в собі українську ідентичність.

– Домінування – це річ негативна для тих, над ким домінують. Українському народові це ускладнило формування ідентичності. Так, насправді українська ідентичність формується на початку XX ст. після революції 1905 р. І це – наслідок двох домінувань: довшого польського та коротшого російського, що тривало упродовж усього XIX століття. Парадокс полягає в тому, що у XIX столітті була дуже тісна російсько-польська співпраця у справі ліквідації українських селянських бунтів. Коли

дворяни не могли справитися з ситуацією, кликали на допомогу царську поліцію й армію, а ті вже наводили порядок. «Осмос» зачіпав радше російсько-польські впливи, а не [взаємо]проникнення з місцевим українським елементом.

– Що змінило цю ситуацію?

– У XIX столітті на Україні доходить до перерозподілу власності, який призводить до того, що щораз більше земель переходить у російські руки. Полякам не можна було купувати землю. До кінця XIX ст. половина земельної власності перейшла в російські руки. Та місцевий селянин залишався таким же пригнобленим, як і раніше. Що цікаво: і росіяни, і поляки однаково вважали місцевий народ «своїм», але це насправді ніяк не впливало на покращення його долі.

– Проте українська ідентичність багато чим завдячує полякам, які за [власним] вибором стали українцями.

– Це правда. То були т.зв. «хлопомани». Їх була ціла плеяда. Вони зробили іспит совісті і під його впливом оголосили себе українцями, прийняли українську форму своїх прізвищ, говорили та писали українською мовою. Це вони були рушіями культури, яка в принципі не мала навіть своєї писемності. Алєксєй Міллєр вважає, що, якби Росія ліквідувала національні меншини за французьким зразком, тобто через централізовано керовану та обов'язкову для всіх систему освіти, то українське населення значно швидше зінтегрувалося б із Росією, ніж із Польщею. Сьогодні не було б української проблеми, а щонайбільше регіональна мова – як у Франції бретонська, яка є єдиним спогадом про велику культуру XV століття.

– У Росії пробували інтегрувати громадян імперії через армію, але це стосувалося переважно чоловіків.

– Це дійсно зближувало. Поляки натомість пробували творити на Україні школи. Перед Листопадовим повстанням ще існував Віленський університет, який інспектував місцеві середні школи. Вони, звичайно, пропагували головно польську культуру. Але це була культура не для народу, а для шляхти. Зате після Листопадового повстання у Великому Князівстві Литовському наступила хвиля русифікації. При цьому творення російських шкіл на Україні було занедбане. Були школи релігійні, якими керували попи, але нечисленні та на низькому рівні. Поляки, у свою чергу, творили школи підпільні, але найчастіше вони тривали рік, максимум два. Перед Січневим повстанням на Україні було багато польських шкіл, але царат блискавично зорієнтувався, наскільки це небезпечно. Після Січневого повстання підпільні спроби прищеплення польської освіти на Україні були вже приречені на невдачу.

– Ви не вважаєте, що XIX-вічні проблеми українців із формуванням ідентичності мають вплив на сьогоднішню ситуацію в Україні?

– Абсолютно так. Це дуже помітно, коли споглядаємо на події між двома війнами, але також і на сьогоднішні. Політика Польщі у міжвоєнний період на Поділлі та Волині великою мірою була продовженням того, що раніше діялося у дворян-землевласників. Уряд керувався переконанням, що українці – «наш народ». Для них було зроблено чимало, але замало, щоб задовільнити їхні очікування. У період II світової війни мало місце переконання, що «креси» є польські. На мою думку, підспудно це переконання існує і дотепер, хоча не завжди озвучується. За [ці] роки не вдалося погодити польські претензії з претензіями народів, які живуть на «кресах».

– Але сьогодні це можливо. Польська еліта після 1989 р. прийняла візію паризької «Культури», тобто визнала суб'єктність цих націй. Жодна з впливових політичних сил упродовж цього часу ніколи не грала на ностальгії за «кресами» і не закликала до зміни «статус кво».

– З політичного боку Ви маєте рацію. Та з боку культури все інакше. Недавно проф. Здзіслав Найдер відкинув мою статтю про «креси», [запропоновану] для книжки про національну пам'ять, яку він упорядковує під патронатом Музею історії Польщі. Я там не написав нічого вражаючого. Я показав те, що є необхідне для пам'яті про «креси». Це – велика сторінка історії Речі Посполитої. Натомість підсолоджувати цей образ не можна. Часто видатні польські історики закидають мені те, що я подаю надто чорний образ «кресів».

У Парижі розмовляв Марцін Войцеховський

Переклав Олег Гірний

ТРАГІЗМ ІСТОРІЇ ЗМІЦНЮЄ НАШУ ПРИСУТНІСТЬ

Розмова з Владиславом Лехом Терлецьким

ВЛАДИСЛАВ ТЕРЛЕЦЬКИЙ: Оскільки я більш-менш знаю, в який бік покотиться наша розмова, хотів би як мотто до неї запропонувати фрагмент коментаря Миколи Берґа до другого видання його «Записок про польські бунти і повстання». Берґ писав так: «На завершення матиме сенс сказати кілька слів про наслідки, спровоковані останнім повстанням, так добре для Росії, як для самих поляків. Мимоволі проситься під перо вірш Грибоєдова: «Пожежа вельми допомогла їй покрасивішати». Жодна з польських революційних пожеж не привела до таких радикальних змін у Польщі і в Росії, у різних напрямках державного і суспільного ладу; жодне повстання не протверезило так росіян і не дало їм пізнати так детально польську історію та географію. Нагадаймо собі лишень, що діялося в Росії до 1880 року? Які були стосунки з Польщею, цим найважливішим прикордонним районом? – Її навіть поверхово не знали! Знали про стосунки міста Сан-Франциско в Каліфорнії, що з'явилося недавно й не мало буквально жодного зв'язку ні з минулим, ні з теперішнім життям Росії, але не вміли порахувати, зі скількох губерній складалося тогочасне Польське Королівство, котре піввіку було в її володінні? Які там міста й ріки, крім Вісли й Варшави? Російські щоденні газети аж до цієї епохи розміщували тільки суху хроніку про аварії за кордоном, второвану на віру за чужими голосами. Про власних кореспондентів жодна газета навіть не думала. Вибух повстання змусив передусім редакції газет в обох столицях уважно замислитися над загальними відносинами періодичної преси. За таких виняткових обставин годі було притримуватися передруковування новин, які приносили закордонні газети. Всі знали, що Паскевичівський тероризм безповоротно минув, що тепер журналістові не грозило запроторення до Цитаделі. Отож, почали просити знайомих, котрі виїжджали в ті сторони, аби вони надсилали безпосередні спостереження і новини, хоч би найкоротші і найзагальніші. Ясна річ, ті перші кореспонденти не могли зайняти в місцевій пресі такого становища, яке отримали їхні колеги по перу в закордонній журналістиці. Декотрі на своєму шляху зустрічали певні перешкоди… У будь-якому разі початок було зроблено. Невибаглива публіка, яка охоче читала все, що їй подавали про Польщу, де п'ять тисяч косинерів боролося зі стотисячною, по-європейськи організованою армією, поволі знайомилася з цим оригінальним і депресивним закутком монархії, який нічим не вдавалося заспокоїти; дізнавалася, що поробляє Варшава; чим живиться духовно і фізично; з яких елементів складається населення, які панують спільноти, кліки. Цікавіші заглянули й до історичного минулого цього краю. Натовпи росіян, котрі згодом заполонили Польщу, коли стало видно перспективи нагород і відзнак за повалення старих порядків і запровадження нових умов, ще більше зблизили Росію з незнаним і мало вивченим досі регіоном. Переїзди між трьома столицями знайомили з відмінними обставинами побуту цієї цікавої прикордонної провінції, ще й набагато детальніше, ніж усі описи кореспондентів. Крім того, новий контингент росіян, які ніколи до цього такою кількістю не заполонювали Польщу, приносив із собою своє російське розуміння потреб і побутових зручностей. Їм треба було будувати доми, оснащені водою, газом, чистими сходами і схожими речами, знаними досі в палацах магнатів, та й то не в усіх. Зведення будинків у Варшаві як украй вигідний промисел небачено розвинулося й досі [1884] не послаблює натуги. Майже на всіх вулицях виростали, як гриби після дощу, величезні кам'яниці з прикрасами і всіляким комфортом. У сімдесяті роки прибувало по 400 будинків щороку, але понизьмо цю цифру бодай до однієї чверті. Наступний розвиток краю прямо залежав від важливих для життя адміністративних змін, здійснених у самій імперії, та вже й те, що досі було зроблено, багато в чому перевищувало стан відносин на територіях, захопленими іншими

державами, не зважаючи на декотрі зовні кращі урядові поліпшення. На двох інших підневільних територіях немає, принаймні не було, такого досконалого театру, такого літературного руху, таких друкарень і видавництв – подекуди у видавничому русі Польща випередила навіть Росію. А скільки ж авторів, що переховуються за кордоном, живиться переважно варшавською пресою! Перший Крашевський, найбільш плідний польський письменник і найшановніший романіст, розповідав авторові, що повелося б йому вельми прикро, якби російський уряд заборонив йому друкувати свої праці у Варшаві. Так казав Крашевський, власник красивої вілли у Дрездені, господар, донедавна, власної друкарні в Познані! А що вже інші?...

ЗБІҐНЄВ БАУЕР: ***Пробачте – але перерву. Звучить воно, звісно, і гарно, й переконливо: ось росіяни принесли цивілізацію, так би мовити, до екзотичної для них «прикордонної провінції». Польський бунт викликав зацікавлення, наблизив до них землю над Віслою і так далі, і так далі... Проте боюся, що Берґ дещо ідеалізує оте «зацікавлення», котре насправді в Росії виявилося хвилею націоналізму. Було б уже навіть банальним нагадати те, що писав і казав тоді Катков, як поводився Достоєвський, як глибоко опустився Некрасов під час славнозвісного інциденту з Муравйовим, як стосунки Росії з Польщею інтерпретували Страхов чи Данилевський. На жаль – навіть кола, які в Росії вважалися «ліберальними», після польського бунту відчули, що вражено їхню гордість. Навіть «Колокол» Ґерцена болісно це відчув. Отож, так – кам'яниці, газети, друкарні і чисті сходи – це один бік медалі. Але якщо глянемо на свідомість, на риси ментальності обох народів, на більш універсальні поняття – результати Січневого повстання постануть перед нами цілком іншими. І навіть якщо ми самі позбудемося власних, типово польських упереджень.***

– То послухайте, будь ласка, що Берґ пише далі: «А тепер кілька слів про поляків. Чи повернув їх до тями, хоч у чомусь, останній, переповнений поразками і страхітливими наслідками, порив? Чи він переконав їх, що Польща не в змозі боротися з Росією? Що в цій боротьбі вона мусить цілком піддатися! Чи розкрилися їм очі на нещирість та оманливість їхніх західних союзників і опікунів? Чи змінилось якось їхнє політичне завзяття, яке з'явилося після поділів [...]? Чи все й залишилося, як було до і під час повстання 1863 року? На жаль – мусимо визнати, що нічого не змінилося [...]»

– Це ще одне підтвердження того, про що я казав: «ми або вони». Берґ ані ілюзії не залишає, ніякого місця для компромісу. Насправді його оцінка також підшита націоналізмом, хоч у рамці політичного реалізму.

– Зауваження Берґа про економічне пожвавлення Королівства, звісно, слушні. Гадаю, що Січневе повстання спричинило міцний трус у досить розділеній суспільній думці Росії. Воно давало якраз гуртуватися навколо трону і навколо, на жаль, найбільш чорносотенних, реакційних імперських програм. Протривало це аж до перших років XX століття, до революційних вибухів 1905 р. і пізніших. Ви маєте рацію, коли кажете про негативний вплив Повстання на ситуацію російських лібералів. Більше: на розвиток тамтешньої конспірації. Ці кола раптово відчули себе відрізаними від суспільної підтримки. Може, це дещо перебільшено, але такий, власне, розвиток подій спровокував ще й еволюцію індивідуального тероризму. У певний момент треба було зрозуміти, що закликання до масового бунту стало цілком неможливе. А ще перед повстанням це не було так очевидно. Адже існували тоді численні конспіративні групи в армії, котрі спромоглися навести контакти з польськими змовниками. Опрацьовувалася начебто спільна політична програма. Треба пам'ятати, що, між іншим, ці групи були з самого початку противниками вибуху повстання саме в такий момент, мотивуючи свою позицію слабкістю змовницької організації.

– Оґарьов, наприклад, у «Колоколі» писав, щоби поляки не виступали передчасно, окремою силою – заслабкою, аби втриматися, віддаляючи таким чином спільне визволення. Схоже вважав сам Ґерцен, і здавалося в якусь мить, що поляки це зрозуміють. Бакунін восени 1862 року буквально благав поляків, щоб ті ще не повставали – для добра своєї вітчизни. Але було вже запізно.

– Бо для них це було таке саме нещастя, як для нас. Звичайно – невідомо, як би далі пішли справи. Однак можна припустити і такий варіант, що дійшло б до певних альянсів між радикальними

угрупованнями і певними дворовими кліками, які намагалися «європеїзувати» Росію. Можливо, постала б модель держави, схожої на конституційні структури західноєвропейських монархій. Або в інший момент дійшло б до вибуху, котрий міг би в Росії потягти за собою ширші маси людей. Тож, якщо починаємо з результатів і наслідків Повстання, то важливо – для польсько-російських справ і для розподілу сил у самій Росії це була епохальна подія.

– Як так сталося, що Ви зацікавилися Січневим повстанням? Перша Ваша книжка на цю тему – «Змова» – з'явилася приблизно в соту річницю цієї події.

– Ну, це почалося трохи раніше. У той час, коли до згаданої річниці готувалися. Тоді не було цілковито ясним, у який спосіб будуть відзначати ці роковини і як окреслити своє ставлення до тих подій. Звідки, однак, моє зацікавлення 1863 роком? Мушу визнати, я вагаюся. Отже, я б не міг дати однозначної відповіді. Я почав цікавитись цією епохою у п'ятдесяті роки. Тобто тоді, коли про 1863 рік взагалі не говорилося, а про історію XIX століття дискутувалося хибно – стараючись такі значні події, як повстання 1830 чи 1863 року просто знецінювати або й не згадувати їх взагалі з огляду на стан тодішньої свідомості. Бо так собі це уявляли люди, відповідальні за історичну освіту. Тому, будучи на той час у Вроцлаві, я займався, щиро кажучи, більш ніж полоністикою – роботою псевдоархівною. «Псевдо», бо ж не мав ніякої фахової підготовки. Знайшов у Оссолінеумі багато матеріалів, які стосувалися цієї епохи і досить багато часу провів, власне, над ними. Не було тоді в мене жодного чіткого плану. Я не уявляв собі, наприклад, що мушу збирати документацію, бо колись писатиму цикл повістей про ті часи. Просто відчував потребу це робити. Десь, мабуть, тому, що те, про що не кажуть, здається цікавішим. Сам по собі хотів отримати певну суму потрібних знань.

– Тоді чому не Листопадове повстання?

– Часто й це себе запитував. Може з огляду хоча б на літературну легенду, яка принесла незвично показний образ цього повстання? Образ, який, скажімо, постійно дає поживу для пам'яті. Література не створила ні схожого образу, ні такого переконливого бачення 1863 року, як та велика романтична поезія. Причин цього було багато. Пізніше, у міру збирання матеріалу, почали розворушуватися конкретніші питання і проблеми, котрі я намагався якось вирішити, а також такі, на які я не знаходив відповіді ні в наукових публікаціях, ні в яких-небудь щоденникових записах. І з цього тла вирізнялися постаті, які мене так сильно інтригували. Найчастіше це були люди, які не знайшли свого місця в легенді повстання. Не захоплював мене, наприклад, Трауґутт, хоч це шалено цікава постать. Особливо коли вийти поза легенду і створений стереотип. Разом з тим, мушу визнати, мене більше притягувала доля, наприклад, Вєльопольського. Вона ніби приховувала більший рівень складності завдяки особливими рішенням, які ця людина приймала. Але Вєльопольський усе-таки був особою відомою й певним чином – назагал негативно – оціненою.

– Хоч не лише: він був покровителем деяких поглядів чи позицій – у ньому вбачали своєрідний приклад політичного реалізму.

– Це правда. Проте крім цих двох і кількох інших осіб, прізвища котрих закріпилися в легенді, з'явилися постаті не менш цікаві. Люди, про яких з різних причин кажуть небагато і про яких начебто все більше й більше забувають. Але ж декотрі з них мали справді вирішальний вплив на долю повстання, надто в його початковій фазі. У легенді, про яку я згадую, не показувалося політичні поділи всередині самої змовницької організації. Виникає враження, що повстанська влада була одностайна, що існував тільки один противник і що насправді поділи на білих і червоних, які тоді так гостро вималювалися, були дрібницею супроти головного завдання. Правда, як ми знаємо, була іншою. Адже це були дуже гострі поділи, вони впливали на сам перебіг повстанських дій. Вони спричиняли формулювання різноманітних суспільних програм. Мені здається, що саме довкола цих поділів поставали в наступні роки дилеми, які знаною мірою не втратили актуальності до нині. Може, тому, що це час, коли вперше на арену історії виходить інтелігенція.

– Перша постать – це Стефан Бобровський. Чому ж тоді у Вашій творчості не з'являються двоє людей, котрі – мені здається – були важливіші за нього: Мєрославський і Ланґєвич, які один одного ненавиділи. Адже поміж ці кліщі пробрався Бобровський і це вони його вбили.

– Я вже пригадував, що мене менше цікавили люди, яких – часом помилково, це інша річ – увічнила легенда. Ця легенда вберегла, наприклад, прізвища Мєрославського і Ланґєвича. Обоє вони, зрештою, функціонують у ній на іншій основі, ніж за життя. Без сумніву, обоє з різних причин можуть бути прекрасними літературними героями. Але я ними не займався. Мені треба було б розширити коло своїх зацікавлень до справ конкретно військових. Тим часом мене цікавило щось, що було ніби «перше»: тобто політичні рішення. Незалежно від пізнішого перебігу військових операцій, особливо в початковій фазі повстання, насправді найважливішою справою залишалася проблема суспільної програми. У моїх книжках бойових сцен дуже небагато, а все, що там діється – діється в тюрмах, салонах і управах. Бо це там вирішуються справи, найважливіші для моїх героїв.

– Ви будуєте бачення історії, яка складається з мікросцен, з епізодів, у яких завше криється зерно таємниці, недомовленості. Тому це бачення історії, яке в першу мить може збудити спротив: ось людьми, які нібито творять історію, завжди маніпулюють якісь приховані механізми чи сили. Я не хочу це називати «змовницькою» версією діяльності, бо в «Лементі» одна з постатей таку інтерпретацію відверто називає дурістю. Попри це, те, що діється у Ваших книжках на поверхні, завжди є ефектом якоїсь маніпуляції. Вибір таких ситуацій в історії, у яких можна знайти сліди маніпуляції, а також вибір неоднозначних, внутрішньо складних героїв – це випадок чи закономірність? Закономірність – в ім'я якогось загального бачення історії як шерегу загадок?

– Це виникає з переконання, що якщо хочеш створити в міру вірогідний образ якогось фрагменту історії, не можна вважати себе кимсь мудрішим від людей, які тоді жили. Ми маємо знання, що виникають з перспективи часу. Одним словом, ми здатні відповісти на багато питань, які люди того часу ставили собі без можливості знайти такі, як наші, пояснення. Маю на увазі, що історія в мить її творення якраз не створює можливості повного зрозуміння причин, які б вирішували хід подій. З цього й виходять прерізні серйозні наслідки. Цим фактом інколи наче пояснюється роль випадку. Просто занурені в історію люди, які часто перебувають у протилежних таборах, володіють завжди тільки частиною правди про дійсність. Решту буває важче осягнути.

– Або решту знають їхні противники.

– Так. Тому рухаючись, власне, такою дійсністю, вони повинні постійно йти на політичний ризик. Наприклад, не можуть стверджувати, як ми сьогодні, через сто років, що слід визнати фальшивим, помилковим з точки зору розвитку історії, а що – слушним. Для нас певні рішення стають цілковито очевидними. Для них вони такими не були. Що, зрештою, абсолютно не схиляло їх до пасивності, бо пасивності не було. Якщо прийняти – а існує багато задокументованих доказів – що, наприклад, Трауґутт під час процесу й екзекуції володів правдоподібним баченням історії та її подальшого бігу (баченням, додаймо, з якого виростала його чудова визначеність, що зумовлювала певність того, що вибір, який він здійснив, був слушний, і це незалежно від жертви, яку здійснив він і тисячі інших людей), то це був би заледве один з багатьох варіантів передбачень нашої долі. Історія, зрештою, цей варіант підтвердила і це збудувало легенду Трауґутта. Проте іншим вірогідним варіантом могло бути бачення Вашковського, котрий у мить остаточного розрахунку з життям вважає, що продовження всілякої діяльності на противагу тогочасній системі – це прогноз остаточної й найтрагічнішої розв'язки «польського питання».

– Позиція Вашковського була більш «типова» – то, може, ще й більш «реалістична»?

– Вона була граничною. Насправді – ближчою до того, що незабаром мали проголосити позитивісти. Ближчою, ніж стан Трауґутта, так глибоко позначеного романтичним баченням історії! Тепер ми знаємо, що історія визнала правим Трауґутта, а не Вашковського, хоч багатьом їхнім сучасникам після поразки це важко було прийняти.

– Ви відповіли на моє запитання тільки частково. А я хотів би почути, чому значна частина дій багатьох Ваших книг відбувається в задушливій атмосфері слідчого управління, у Цитаделі, чому в механізмах, які рухають історію, так часто важливу роль відіграє III Відділ, таємна поліція, жандармерія? Ви показуєте потужну машину царської політичної поліції як нечувано ретельну, досконало підготовлену до завдань більших, ніж миттєве розбиття польської

змови. Багато людей з цього кола у Ваших книжках виявляється – кажучи сучасною мовою – інженерами суспільства, які дуже вправно будують корисні, з їхньої точки зору, ситуації. На цьому тлі що польські відчайдухи, що мисливі, як, наприклад, Вєльопольський, виглядають відверто безпорадними. Адже Вєльопольський також у якийсь момент стає жертвою баталій у Петербурзі й Варшаві, баталій, котрих він не передбачив або котрим не вмів протидіяти. «Польська сторона», незалежно від її кольору, наче спаралізована тією прихованою, та незвичайно закономірною і справною машинерією. Здається, вона має абсолютну владу над польськими можливостями.

– Треба себе в якийсь момент запитати: чому поразка повстання була поразкою такою остаточною? Чи тут відіграв роль нерівномірний розподіл сил, при якому з одного боку бунтує малий народ, а з іншого стоїть народ величезний? Прийняти такий варіант було б, мабуть, занадто спрощено. Адже історія безліч разів створювала й такі ситуації, коли малі народи могли використати сприятливу мить історії та ще й так сильно, що схожий розподіл сил уже не брався до уваги. Тому скажімо ще раз: чому поразка була такою тотальною? Легенда, а надто та, яку увічнила польська література, показувала загарбників карикатурно. Показувала – загалом – дурнів, котрих не треба так сильно боятися. Вона робила це свідомо. Скажімо відверто: не відходячи в багатьох випадках від взірців, що тоді кидались у вічі. Вона робила так, щоб не демонізувати противника, а ослабити його, звести його загрозу до мінімуму. Але це образ нечувано хибний! Політична поліція в Росії – у всьому XX столітті – була дуже вправним апаратом у владних руках. Вона стала – і це сьогодні не приховати – істотним вектором впливу на перебіг подій.

– І то не лише в Росії. Дещо раніше і під впливом іншого досвіду Ґерцен пише: «Все перетворилося на поліцію. Поліція охороняє, рятує Європу, під її опікою і благословенням стоять трони й вівтарі». А одна з постатей Ваших книжок каже: «Такі, як ми, з таємної служби, творимо історію». Поліція – це реальна сила тиску на уряд.

– Звісно! Тож мова про те, що ці політики у придворних сферах Петербургу, які мали найміцніші зв'язки з політичною поліцією, в численних істотних моментах мали ще й вирішальний голос. Усе XIX століття, а особливо його друга половина, а також початок двадцятого, оприявнюють і такий факт: ті люди, які діяли, власне, в такому середовищі політичного розпорядження, мали неймовірно проникливе бачення історії! Адже це вони дуже рано почали вбачати реальні загрози не в індивідуальному тероризмі, який, зрештою, часто самі провокували, а в організованих тоді радикальних суспільних рухах. Там вони і спромоглися провадити свою головну деструктивну діяльність. Там, власне, організовано перші великі поліційні провокації. Це дуже виразно виявилося 1905 року. Були ж і такі моменти, коли великий революційний рух ставав безпорадний перед поліційною провокацією. Оце наше досить поширене уявлення про тупість апарату політичної поліції – безглуздя. Я мав на увазі, що не можна показувати противника як дурня. Бо ж якщо підкорюємося дурням, то й самі про себе робимо відповідне свідчення. На щастя, додаймо, незалежно від того, що можна сказати про певне перебільшення саме цих елементів у моїх книгах, політична поліція не має остаточного впливу на перебіг подій. Поліційна версія історії завжди смішна. У будь-якому разі не треба забувати, що це таки один з чинників, роль якого важко інколи передбачити і який не можна недооцінювати.

– У вісімдесяті роки, після вбивства Олександра III, значна частина впливових, але – як то не парадоксально! – ліберально налаштованих російських аристократів на кшталт графа Шувалова переконала царя, що державна таємна поліція млява, малоздатна і бюрократизована. Тоді з'являється т. зв. Священна дружина, яка, використовуючи провокації наліво і направо, має завдання зміцнювати, з одного боку, помірковано реформістську орієнтацію, з іншого – множити революційні настрої. І над усім цим витає турбота про Августійшу особу. Тож, інтрига була багаторівнева, підступна і давала різноманітні ефекти. А інструкторами Дружини були французькі спеціалісти з таємних служб.

– Такі міжнародні зв'язки різних таємних служб страшенно цікаві. От немає – бо я пробував такі матеріали знайти – поважних монографій про європейські політичні поліції XIX століття. Не думаю, щоби просто не було авторів, які б могли такі твори написати. Адже ця праця могла б пролити

багато світла на офіційну інтерпретацію політичних стосунків у XIX столітті. Тому щось заважає таким творам з'явитися. Ясна річ, це треба пов'язувати з неможливістю охопити всю документацію, а також із тим, що частини документів уже напевно не існує. Може, були такі, які знищувалося сто років тому. Може, існують ще й такі джерела, котрі не відкривають з якихось вагомих причин, хоч це здається цілком неправдоподібним…

Тепер розповім довшу історію. Якось до мене звернулися з пропозицією написати сценарій про польську і російську долю Ярослава Домбровського. Я міг принагідно поїхати до Москви і переглянути вже дуже старанно опрацьовані матеріали архівів царської поліції стосовно діяльності Домбровського до моменту, коли він виїхав з Росії. Це була вражаюче захоплива пригода, часом думаю собі, що варто б написати на цю тему окрему книгу. У ній би йшлося про вельми разючі засідки.

Домбровський, як відомо, потрапив до Цитаделі перед вибухом Повстання внаслідок фатального збігу обставин. Проте матеріалів, які б дозволили швидко організувати йому процес і покарання, не знайшли. Відповідно він чекає у фортеці подальшого розвитку подій. Невдовзі вибухає Повстання. Домбровський підтримує – через наречену – контакт з товаришами, які залишаються на волі. Так він впливає на певні повстанські рішення. Не забуваймо, що він був найважливішою ланкою між польською змовою і змовницькою організацією в царській армії. Не буду оповідати всі деталі планів його чергових втеч, хоч ці епізоди дуже мальовничі і для повістяра захопливі. Проте Повстання починає регресувати. У цей же час досьє «справи Домбровського» росте і можна вже розпочати над ним процес. А багато людей після арешту ламається, багато хто з них починає «здавати». У Цитаделі Домбровський вінчається зі своєю нареченою, котру незабаром засилають. А самому Домбровському оголошено кару смерті. Пізніше вирок йому змінили на довічні роботи в Нерчинську. Етапом у транспортуванні є Москва. Там він і усвідомлює, що це вже остання мить, коли можна спробувати втекти. І, зрештою, втікає за нечувано драматичних обставин. До того ж, дуже авантюрних і мальовничих. Особливо якщо думаєш про кіно. Опікуються ним після втечі з етапного ув'язнення московські студенти. Невдовзі він наводить контакт з кількома друзями – російськими офіцерами в Петербурзі. А вони хочуть його швидко спровадити на Захід. Але Домбровський ставить умову, що виїде з Росії тільки з дружиною. З нею він утримував постійний контакт через листи, слані… з Парижа, що мало змусити владу повірити, що він уже там. Симпатичним чорнилом дописувалася тільки якась правдива інформація. Допомагає дружині Домбровського з виїздом той самий російський офіцер, який і йому самому організував фальшивий паспорт, а потім перевіз, з Москви до Петербурга. Скоро настає щаслива зустріч з дружиною в Петербурзі й обоє, з фальшивими документами, допливають на англійському кораблі до Стокгольма. Звідти вже близький шлях до Парижа. Як бачите – ця історія майже що кіно. Особливо показує вона співпрацю поляків і росіян у дуже драматичний період історії.

– Але – поки що – це не та історія, до яких Ви нас привчили у своїй творчості.

– Дочекайтеся, прошу Вас, кульмінації! Отож – протягом року всі, хто допомагав Домбровському втекти, отримали те, що їм належалось, тобто – вироки суду. За винятком тільки однієї особи: отого опікуна-офіцера. Скоро він з'явився в Парижі, і там уже Домбровський ним заопікувався. Коли я збирав документацію, трапилося щось, що мене страшно розхвилювало. У документах, що нагромадилися в московських архівах, бракувало одного: рапорту губернатора з Нижнього Новгорода, написаного до міністра внутрішніх справ за тиждень після втечі Домбровських. Той документ – про що йшлося в інформації, розміщеній у блоці з московського архіву – зберігається в архіві ленінградському. Щиро кажучи, оскільки сама Домбровська занотувала деталі своєї втечі до щоденника і я їх добре знав, то не хотів їхати до Ленінграда заради того єдиного документу. Але добрий дух наказував таки поїхати. Офіцера, про котрого розповідаю, звали Озєров. У Ленінграді мені показали рапорт губернатора. Це дуже точне повідомлення, яке відтворює втечу Домбровського. На полях адресат зробив дописки, що стосуються конкретних перерахованих у тексті прізвищ. Це були, наприклад, поради щодо вироків, які треба оголосити тим людям за різні недбальства. Кожне, абсолютно кожне прізвище мало таку дописку. Крім одного: Озєрова! Коли я це побачив, задубів. Історичний консультант, дослідник Повстання з великими заслугами перед польською наукою, проф. Дьяков з Москви, також не міг відповісти мені, чому не зацікавилися прізвищем, яке вимовив один з допитуваних.

Тож, повернувшись до Польщі, я почав цікавитися наступною долею Озєрова. У кореспонденції Домбровського є лист, який проливає світло на цю таємницю. Це лист, написаний до Ґєрцена. Додаймо, що Домбровський під час усього слідства і пізніше проявляє просто нечувану спритність. Величезне вміння обходитися зі своїми противниками. Він дуже прониклива і мудра людина. Отож, він пише листа до Ґєрцена, звіряючи йому свого сердечного товариша і визволителя, котрому повністю довіряє.

Той самий Озєров, з'явившись у Парижі, функціонує спершу як поляк! Швець із власним верстатиком, який крутиться, звісно ж, у колах польської еміграції. Домбровський підсилає його за якийсь час до Ґєрцена. Пізніше Озєров з'являється ще раз, під час Комуни і... випаровується. Мені здається, все досить просто. Ярослав Домбровський разом зі своєю дружиною в Петербурзі не становили для царської поліції надто великої небезпеки. Домбровський був просто одним з капітанів, покараних за участь у польській змові. Тому його варто випустити як «живця» – за нинішньою термінологією – і потім підіслати до нього свого агента. Крім того, найважливіше було добратися до головного ворога – до Ґєрцена в Лондоні. І ця операція поліції досконало вдається. А отже, ця історія має в собі все-таки схеми, які я так часто використовую у своїх книжках.

– І що сталося зі сценарієм?

– Я його не написав. З'явився фільм, у якому спинилися на образі Озєрова як героїчного товариша поляків. Схиляюся до думки, що навіть у документах, які стосуються добре знаних постатей, можна сьогодні наткнутися на загадки, що проливають абсолютно неочікуване світло. З'являються інші виміри, інше тло. І саме це в історії мене цікавить найбільше.

При цьому існує певний ризик. Інколи стаєш на порозі таємниці, розв'язання якої не можна знайти. Тоді залишаються припущення, передбачення і пошук схожих, споріднених варіантів... Якщо вже йшлося про легенду – те, що я завжди хотів робити, було свідомою спробою протистояти легенді. Спроба ревізії. Я думаю не стільки про наукові дослідження, скільки особливо про літературний образ. Це не значить, що я б нехтував фактами. Мені, навпаки, здається, що якщо часом кажуть, що мої книжки додають певного деструктивного тону, що послаблюють – я справді зустрічав такі закиди! – національну витривалість, то це твердження випливає з незнання традиції. Мої книги насправді не відбігають так далеко від того, що на тему Січневого повстання сказала польська література. Адже це завжди образ поразки. Ми, що живемо у XX столітті, маємо історичну перспективу. Ми вже знаємо, що це не була поразка остаточна, що це був підупад тільки одного пориву, котрий проте мав свої продовження. Ми можемо дивитися на ці факти через порівняння чергових повстань. Тож цю тотальність поразки, котру переживають мої герої, послаблює все те, що історія принесла пізніше і що у свідомості мого читача все-таки постійно функціонує.

– Мабуть, найбільш пронизливим документом поразки є Ваша остання книжка – «Лемент». Вона стосується факту загалом мало відомого, але який конкретно завершує діяльність варшавської організації змови: скликання фіктивного, утримуваного і контрольованого політичною поліцією повстанського уряду. Це дуже проникливе вивчення потворної, цинічної пастки. Цю книгу прошиває дух фаталізму: шляхи людей, майже чужих між собою, невідворотно перетнуться, повинні перетнутися всередині пастки. Ми від початку знаємо, що це все фікція, капкан. Залишається тільки питання часу – мисливець спокійно, холодно дивиться, як звірина прямує до сильця. Він мусить тільки зберігати терпеливість. У самій конструкції цього твору видно слід поразки. Ми відчуваємо, що вся справа по-дитячому проста, але ті конспіратори, що діють у Парижі, не допускають ані на мить, що стають жертвою провокації. Тим часом – підозрюють одне одного, їх точить «рак недовіри». А коли їх починає засмоктувати справжня пастка – та уважність їм зраджує. Як таке могло статися? То ж у Парижі діяло безліч агентів, не раз добре впізнаваних – хоча б той відомий Балашевич, настільки підприємливий, наскільки дурний...

– Жили ж люди, які знали справжнього Потоцького, за котрого себе видавав Балашевич...

– Отож! Чому тоді те паризьке середовище, яке залишалось поза примусами, під якими не раз діяли конспіратори в країні, не передчувало таку можливість, що емісари можуть бути тільки приманкою? Постійно намагаюся відтворити собі ментальність польського змовника того періоду...

– Це походить з глибоко закоріненої потреби мати надію. Пошук чогось, що заперечує відчуття поразки. Тому якщо з'являється схожий шанс – раптово перестають діяти фактори обачності. Це з психологічної точки зору. Таким же істотним елементом, котрий полегшує схожі провокації, є використання стану напруги і поділів усередині еміграції. Це всім агентам – у тому числі Балашевичеві – давало можливість маневрувати. Якщо агент розпочинав зв'язки з певним відгалуженням еміграції, недовіра йому ставала б одночасно засудженням його актуальних союзників. І тут же наставала спроба оборонитися, яка завше полягала в поясненні, що це ліквідація політичного противника за допомогою підступних методів, не гідних людей честі. Важливо: якщо досліджуємо життя нашої еміграції – не тільки, зрештою, після 1863 року – то видно, яка вона податлива на такі діяння.

– Отже, фінал Повстання був менш героїчний, ніж його звикли подавати.

– Легенда, як ми знаємо, закінчує Повстання покаранням Трауґутта. У «Двох головах птаха» мені здавалося, що таким остаточним завершенням історії 1863 року є все-таки страта Вашковського. Пізніше я вирішив, що й це не остаточний кінець, і що таким справді остаточним моментом є аж спроба створення у Варшаві поліційного уряду. Ця спроба, врешті, має за мету щось більше, ніж стягнення кількох людей з паризької еміграції. Цього разу йдеться про зганьблення символу! Незалежно від того, що тоді люди знали про поділи всередині повстанської організації, незалежно від їхньої оцінки влади Повстання, треба визнати, що печатка Національного Уряду завжди була символом єднання. Тому показування відозв, написаних поліцейськими, друкування якихось прокламацій поліції, скріплених печаткою того таки Національного Уряду, було наміром знищити символ, аби створити враження, що Повстання не було цілковито придушено. Що польський бунт ще тліє. Тому можна було надалі розраховувати на ще якісь підвищення й ордени. Репресивна машина могла діяти. Треба було тільки збуджувати відчуття загрози порядку, не допускати до якоїсь стабілізації життя і творити постійне переконання, що система гострих репресій обов'язково повинна тривати. Всі ці обставини схилили людей, відповідальних за поліційні операції у Варшаві, до скликання «уряду». Це глибоко трагічна справа, хоч сам епізод, здавалося б, уже не грає великої ролі. Що там – якісь ледве дві жертви... Але психологічні наслідки бувають набагато глибшими. Чи це справді фатальний і остаточний кінець?

Я шукав у цій історії слабенький промінчик надії. Один з героїв в останню мить викриває цю операцію, певною мірою перекреслюючи її успіх для поліції. Це, звісно, вже вимисел, бо портрети, які я там показую, вигадані. Хоч і цього разу йду від автентичної події. Проте все, що її підкріплює, створено в моїй уяві. Я й сам за це понесу відповідальність.

– Думаю, що цей образ тим більше трагічний, що у провокації беруть участь колишні повстанці, люди, вірні його ідеї. Таке, врешті, дуже часто трапляється. Думаю про Авейде, про Роґінського... Авейде у якусь мить відчув себе істориком Повстання, але Роґінський зробив те, що зробив, м'яко кажучи, через наївність.

– Ви визнаєте, що його версія історії погоджується з тим, що я старався показати. Пишучи свої теперішні книжки, я не був знайомий з його свідченнями. Вони вийшли вже після завершення всіх моїх повістей про Повстання. Це, гадаю, певний доказ вірогідності перипетій, які я описав.

– Чи хотіли Ви через особу Яна з «Лементу» подати якийсь символ продовження певних вартостей – продовження, хоч уже тільки в трагічному вимірі?

– Немає до кінця досконалих операцій у поліції. Завжди існує ланка, яка раптом виламується і пошкоджує всю справу.

– Але занадто, може, й не перешкоджає?

– Звичайно, перешкоджає. Вона ж унеможливлює наступні операції. Зрештою, це, на жаль, не така проста справа. Тих двох, притягнутих з Парижа, не повішали, хоч – у першій фазі слідства – на такий вирок чекали. Хтось із сім'ї одного з в'язнів добрався до високо поставленої особи у дворі з інформацією про провокацію поліції, яка трапилась у Варшаві. Потім цю новину передали цареві. Вона викликала вибух люті. Цар заборонив продовжувати. Обоє в'язнів отримали досить лагідні вироки, їх засуджено на заслання в російську глибинку.

– Хто сконструював цю машину? Намісник Берґ?

– Це все можна було і в Петербурзі придумати. За таких провокацій, що загрожували поважними наслідками і міжнародними санкціями, оминути центр було надто ризиковано. Не думаю, щоб високий урядовець у Варшаві ішов сам на такий крок. Звісно – цар про це не знав.

– Що проливає певне світло на позицію апарату політичної поліції. Повертаємось, звідки прийшли: польські справи постійно помагали впливовим колам у Росії розігрувати власні партії.

– Вони завжди були однією з карт. Тією, яка іноді володіла пробивною силою у грі. Ціле XIX століття так було. Може, варто ще й про те пам'ятати, що оті карти намагалися використати не тільки противники. Що ними користувалися також люди, які прагнули допровадити до іншого розвитку подій. Прямуючи, наприклад, до створення більших шансів автономії і послаблення певних рамок. Врешті-решт, додаймо, що цю карту брали до рук рішучі противники режиму. Вони не могли уявити собі битви з царатом без справедливого розв'язання польського питання.

У моїх книжках з'являються злочинці й вороги. Але не тільки. Історія все-таки постачає багато інформації про анонімних, цілком невідомих осіб, котрі солідаризувалися з нами так, як уміли. Таких, як отой урядовець російського телеграфу, котрий на одній станції змінює текст депеші від царя до намісника, в котрій присутній наказ «*якнайсуворішого трактування бунту в Варшаві*». Ця людина змінює текст на «*якнайлагідніше трактування*». Безперечно – він дорого заплатив за цю солідарність з поляками. Про них варто пам'ятати.

Я згадав прізвище проф. Дьякова, котрий поруч зі Стефаном Кенєвичем має таки недооцінені заслуги у вивченні російсько-польських стосунків. Пише про цих людей і він. Це цінні для польської науки публікації.

– Перейдімо тепер на «інший бік» тієї точки, якою було Повстання, до тієї частини Вашої творчості, котра концентрується навколо 1905 року і його наслідків, навколо часів напередодні вибуху I Світової війни. Але я маю на увазі не тільки дати, факти, явища. Мені здається, що з цих книг виринає образ польського суспільства, яке точили дуже складні й глибокі хворобливі процеси, загрозливі для його самосвідомості. Так виглядає, що це образ суспільства, яке не витримало ні психологічного тиску поразки, ні її політичних наслідків. Ніби не вистачило якоїсь керівної, всіма підтримуваної Ідеї, якоїсь у міру одностайної ієрархії цінностей. Це суспільство роздерте. Починають з'являтися постаті людей, загублених у суперечностях, досі їм не відомих у такому екстенсивному розвитку.

– Звернуся до досвіду Марії Домбровської. До того, що вона писала про спадщину поколінь і її власне покоління, яке входить у політичне життя серед таких драматичних дилем. Отже, про тих, котрі починали боротьбу за незалежність. Оцінки були нечувано критичні. Домбровська також сигналізувала про небезпеку розпаду. Покоління, до якого вона належала, таки вибороло незалежність. А починало з дуже сильним відчуттям опозиції до всього, що воно застало, що отримало від минулого у спадок.

Роки й ситуації на зламі віків, які я показую, ще не обіцяють розвитку тієї формації, про яку ми говоримо. Я не показую, хто врешті виборов незалежність і хто брав на себе обов'язок будувати державу.

– У Вашій творчості позитивістський епізод – хоч це і не «епізод», а добрих кільканадцять років домінування цієї програми – займає небагато місця. Позитивізм – це повністю дитя польського XIX століття, попри його новітність. У ньому зосереджені також мрії про незалежність, хоч подані іншою мовою. Якщо б аналізувати тільки політичний шар цієї програми, можливо, ми б опинилися серед ідей, які були близькі, наприклад, Вєльопольському? А проте це не були ідеї, здатні потягнути за собою маси. Втім, це була програма не для мас, а для еліт.

– Коли найвиразніше вимальовується анахронізм цієї позиції? Якщо її можна довести необхідністю, що виникає з поразки, про яку ми говорили, то вже в цю мить – маю на увазі 1905 рік – вона стає сумнівною позицією. Люди, які намагаються творити нові суспільні програми, повинні їх будувати в опозиції до тієї концепції. Особливо смішно нині виглядають спроби відтворити оту позицію. Просто дійсність наша інша, реалії інші. Якщо нині кажуть, що ми маємо повертатися до позитивістських концепцій – це абсолютна маячня! Сьогодні наша держава не поділена між чужими. Немає навколо трьох ворогів, котрі хочуть, аби

ми виродилися. Ми розпоряджаємось іншими суспільними структурами, інституціями, технікою. Те, що було ліками від поразки 1863 року, не може бути жодною протидією сучасним проблемам. Теперішні «позитивісти» викликають тільки справжнє відчуття забави. Але вони не тільки забавляються!

– А нинішні поборники т. зв. політичного реалізму охоче б мали собі за патрона Вєльопольського. Я ж думаю, що людині на кшталт маркграфа було б замало позитивістських програм, вона б їх відкинула. Гадаю, в умовах другої половини XIX століття росіяни також не терпіли б такої політичної особи, як він. Вони терпіли Вокульських, тільки не проникливих, мудрих польських політиків.

– Тут два питання. Перше: стосунок позитивістів до Вєльопольського. А друге – це стосунок росіян до цієї постаті. Якщо йдеться про позитивістів, то хоч дуже багато елементів їхньої програми міститься в концепціях Вєльопольського, вони не відважилися його прямо визнати патроном. Це була людина, яка отримала орден за приборкання польського повстання! Видимість зради було надто виразне, надто болісне. Натомість якщо йдеться про росіян – Ви маєте рацію, що поборники російського імперіалізму і деспотизму в XIX столітті також не могли його терпіти. Це був політик твердої руки. Аристократ, позбавлений романтичних фантазій. Ті, з ким він підписував пакти й угоди в Петербурзі, вважали його за мудрого партнера. Їхнє бачення російської держави відбігало далеко від того бачення, яке потім реалізувала історія. Тому насправді місця для позиції, яку визнавав Вєльопольський, не знайшлося. Припустімо, що сам Вєльопольський міг би десь пізніше реалізувати свої концепції, передусім зав'язав би відносини з польським суспільством у якійсь системі федеральної держави – то такий політик у Росії заслуговував би, можливо, на довіру. Тогочасні «реформісти» при оцінці Вєльопольського керувалися, очевидно, саме такими умовиводами. Натомість для прибічників реакційного курсу він не був ніяким партнером. Він просто не бажав ставати агентом! Це була, вважаю, людина глибоко трагічна. Не тільки через нерозуміння його намагань у Варшаві, а й через слабкі політичні системи й альянси. Мав же рацію Бісмарк, вбачаючи в ньому найнебезпечнішого противника. Він завжди згадував про Вєльопольського з повним визнанням і з добрим знанням цієї особи. Словом – це, мабуть, єдиний політик такого штибу в XIX столітті. Ні раніше, ні пізніше ми не мали політика схожої величини. Те, що він отримав поразку, дуже симптоматично для нашої історії.

– Повернімося в нашій розмові трохи назад, – тобто до розпаду ієрархії цінностей, який настає після поразки. Чи можна це пов'язувати хоча б з нездатністю поляків прийняти ідею індивідуального терору?

– Це завжди було чужим для нашого мислення.

– Тобто все-таки якась ієрархія цінностей, отих найосновніших, уціліла? Вона зосереджена довкола релігійних понять? Так?

– Дуже загально. Від середини XIX століття релігійна перевага починає набувати трохи іншого значення. Надалі існує ієрархія універсальних цінностей. Але починає створюватися певна система вартостей, характерна тільки для цього народу і тільки в певних ситуаціях: саме в мить загрози. Одним словом, це особливий варіант Декалогу, характерний тільки для нас і здійснений тільки в наших умовах. Його творить XIX і початок XX століття.

– Це цінності виключно з оборонною функцією?

– У моменти, коли ми маємо справу з поразкою – так. Але з тим застереженням, що це той спосіб оцінки дійсності і ті спроби її формування, які можна в мить вигідної політичної кон'юнктури перетворити на програму наступальну. Можна вбачати в цьому процесі певний оптимізм. Власне, наша історія всупереч трагічній долі укладається таким чином, що продовжує існування цього народу. Ніби збагачує його. А не нищить і не дезорганізовує.

– Повість «Відпочинь після бігу» – це психологічне вивчення двох осіб – монаха-вбивці і російського слідчого судді, який його допитує. В іншому плані, вважаю, ця книжка – це спроба визначити пункти драматичного зіткнення двох типів культури, двох традицій, інших систем цінностей, шкал добра і зла, котрі, власне, по-різному конструюють римський католицизм і православ'я (хоч росіянин, який допитує Сикста, декларує атеїзм). Коли я читав, мені здавалося – може, помилково – що Сикст є сильною особистістю, цікавою, повною доти, доки взиває Бога.

А коли шукає шанс на покуту – цю його дію Ви описуєте в «Писаці» – він уже тільки жалюгідний. А для росіянина він уже перестає бути партнером, носієм загадки, котрим був у «Відпочинь після бігу».

– Не згодився б повністю з такою інтерпретацією. Це повість про випадок поразки двох одиниць. Одну терпить Сикст, у друга належить судді. Адже той другий – це людина, якій здається, що, володіючи новітнім світоглядом, такою філософією, котра відкидає певні навики, створені історією, можна зрозуміти іншу людину. Якщо ще додати добру волю при оцінці її поведінки. Такий, як мені здавалося, характерний представник ліберальної російської інтелігенції, стикаючись з дійсністю, яку його держава створила на той час у Польщі – програє. Він є призвідцем смерті – як той, котрого він хоче судити. Невинна людина через нього чинить самогубство. Можна сказати простіше, що це конфронтація раціоналістичної позиції з метафізичною. Якщо прихильником цього другого світогляду має бути Сикст, то суддя робить спробу раціоналістичної оцінки власної і оцінки психологічної ситуації монаха. Виявляється, що той засіб, котрим він намагається користуватися, все-таки мало дієвий. Дійсність, у якій вони обоє опинилися, так далеко відходить від уявлень і одного, й іншого, що їхні позиції стають анахронічні. Ще таке: я мав на увазі також свідчення того, що жоден представник ліберальної російської інтелігенції не міг собі уявити справедливого налагодження польсько-російських стосунків у системі поневолення.

Відходжу від справи Сикста. Якби протягнути далі дії того судді, котрий у якусь мить починає так сильно захоплюватися польською справою, то він мав би колись відповісти і на таке питання. Якщо відповість – має тільки дві можливості: або відкидає свій ліберальний погляд і визнає необхідність автократичної системи управління, випробовуючи те, що царська Росія створила в державній структурі, або прийме тезу про те, що Польща повинна почати існувати як самостійна держава. Як перша, так і друга відповідь на той час постає перед ним як поразка. Пізніші роки підтвердили, що тільки той другий шанс не загрожує обом державам прикрими наслідками.

– Це, без сумніву, одна з Ваших найскладніших, найбільш заплутаних внутрішньо книжок.

– Силою обставин вона в деяких читачів асоціювалася зі спробою бачення світу, яку презентував Достоєвський. Як здогадуєтеся, це само по собі приголомшливе порівняння. Але не тільки це було джерелом моїх лютощів. Гнів виникає й через те, що цю повість я намагався писати в опозиції до Достоєвського. Той, хто шукає безпосередні аналогії, керується надто простими, вважаю, залежностями. Повторюю: я не «учень», навіть не шанувальник Достоєвського, хоч ціную його величину. Те, що я писав, ставало в глибоку опозицію до нього. Відчуття прокляття долі, яке він так знаменито проілюстрував у своїх книжках, це щось глибоко чуже нашій свідомості й нашому способу бачення людини.

– Хоча, здавалося б, етичні категорії, принаймні поняття «волі» всюди однаково важливі.

– Але інше відчуття фатальності. Словом: мені здається, що бунт героїв Достоєвського інший, ніж бунт, котрий ми внесли до історії. Може, це й спричиняло чужість і ворожість Достоєвського польській справі? Я хотів створити – мені здавалося: правдоподібний – тип мислячого росіянина, котрий відбігає від цього стереотипу. Я мав певні реакції від російських читачів, яким надавав чималої ваги. Вони дозволяли мені якраз перевірити цю правдоподібність. Стверджували, що це справді тип, який може характеризувати певні верстви ліберальної російської інтелігенції. Звісно – аби підкреслити цю його відмінність, я мав його зробити контрастним до Сикста, котрому цей тип філософії та вразливості взагалі чужі.

– Ця книжка – це обернення стереотипних зразків і стереотипних «парадигматів» мислення й відчуття?

– Такі стереотипи, розтиражовані літературою, за якийсь час стають фальшиві. Те бачення німця чи росіянина, яке ми маємо і яке історія часто помагає нам верифікувати, інколи буває фальшиве в ситуаціях, коли ми самі намагаємось оцінювати не тільки історію, а й сучасну дійсність. А ламання таких стереотипів полегшує бачення майбутнього. Тоді – якщо повернемося ще до початку розмови – визнаючи велич легенди, я вважав, що вона стає нині, хоч, можливо, ставала й раніше, анахронічною. Можливо, не варто її ламати, бо це історичний досвід, але треба її верифікувати. Постійно по-новому її інтерпретувати.

Щоправда, я не роблю цього у своїх книжках повністю, бо не хочу подавати замкнений образ історії. Те, що роблю, зводиться, власне, до повідомлення певних питань. Навіть якщо це не питання, сформульовані прямо. До змалювання, відповідно, історичних заворушень, які гарячать сучасну людину. Або котрі повинні гарячити. Не тільки щоби верифікувати легенди, а ще й унаочнювати собі передусім сучасну долю.

– Ви також дослідник певних загальних механізмів, які діяли в різні моменти історії. У Ваших книгах видно постійно повторювані ситуації, системи, конфігурації. Можна будувати різноманітні паралелі – хоч би «справи Бжозовського» і «справи Бобровського». Реалії, деталі і тло – різні, але схожий механізм. В обох випадках рушійною силою є якась трагічна ірраціональність, якісь раптово зрушені з місця абсолютно анахронічні системи цінностей.

– З точки зору людей, котрих вважалося носіями поступу, ці системи насправді треба відкидати. Але й відкидання їх – наприклад, у «справі Бобровського» відкидання кодексу честі й обов'язкового поєдинку – віддало б їх на поталу моральному винищенню. Якби припустити, що Повстання могло розвиватися далі, а Бобровський не наважився б на поєдинок – він був би покараний цивільною смертю! Тому ніколи більше вже б не був кимось вартим довіри. Те, що виглядає абсурдно для сьогоднішньої людини – сто з лишнім років тому було дилемою направду трагічною.

– Проте, думаю, і тоді були люди, які відчували абсурдність поєдинку чи «громадського суду». Особливо в контексті справ незрівнянно більшої ваги!

– Їхній трагізм полягав у тому, що вони не могли відкинути абсурд! Повинні були йому піддатися, щоб не померти цивільною смертю. Історія створює такі пастки. Вплутує людей у системи, автентичність яких підточують вони самі. В обох згаданих випадках ці люди безпорадні. Зверніть, будь ласка, увагу, що в літературній традиції таких прикладів наче нема. Або ж їх досить небагато. Польська література, змушена будувати легенди, оминає такі, хоч і дуже значущі для розвитку історії, епізоди й таких постатей.

Мені здається, що настав уже час, аби зрозуміти ці обставини й пізнати ці площини, що досі залишалися поза сферою проникнення. Також мені здається, що перспектива історичної повісті чи есеїстики на тему XIX століття фактично повинна схилятися саме до такого типу пошуків. А не до творення нових легенд, які, наприклад, пов'язуються з сенкевичівською традицією. А багатьом це непросто побачити. Навпаки: вважається, що сьогоднішній момент повинен схиляти радше до створення нових легенд. Що слід знову творити картини, які показують «єдність» та «одностайність». Це небезпечне бачення загрожує багатьма поганими наслідками. Вважаю, що роз'ятрюючи різниці, відмінності, цілу складність світу, можна створити зразок минулого. Та принаймні шукати дороги до майбутнього.

У мене багато опонентів. Проте якщо хочеш будувати щось таке, що не є легендою, то апологетів не шукаєш. Швидше тих, кого можна спровокувати, в кому варто збудити спротив. Або тих, котрі визнають, що ця точка виходу – це один з можливих варіантів історії.

– Дякую Вам з розмову.

Коморув, у грудні 1984 р.

Переклав Остап Ножак

ZDANIE

Владислав Лех Терлецький (1933-1999), письменник, автор повістей і радіоп'єс. Автор таких книг, як: «Дві голови птаха» (1970), «Повернення з Царського Села», «Відпочинь після бігу» (1975), «Писака» (1984). Займався історичною прозою, серйозно опираючись на історичні знання, чималу працю в архівах. Його повісті особливо в сімдесяті роки мали величезний вплив на польські судження про історію і польсько-російські стосунки.

Зиґмунт Новаковський

ПОДАЙ ЖЕ РУКУ КОЗАКОВІ...

Сьогодні ми пригадуємо дуже важливу статтю, опубліковану у «Вядомосці літерацкє» у 1936 році. Її автор, фейлетоніст і прозаїк Зиґмунт Новаковський (1891–1963), був ще й актором, режисером і автором театральних п'єс. Письменницьку та журналістську діяльність він продовжував і після 1939 року, коли опинився на еміграції. Величезною популярністю користувалися його фейлетони, що звучали на хвилях радіостанції «Вільна Європа».

Справа, про яку йдеться у поданій нижче статті, розглядалася у польському суді, а обвинуваченими були українці, виконавці замаху на міністра внутрішніх справ Броніслава Пєрацького. Ярослав Карпинець, член Організації українських націоналістів, сконструював бомбу, яка була тоді використана для замаху.

Ред.

Дивним чином мені спав на думку процитований у назві історичний вірш Шевченка: «Подай же руку козакові...». Гм, суд критикувати не можна, і напевно тому про варшавський процес написано так мало. Спробую, тим не менш, докинути кілька слів про епізод, який трапився після судового засідання. Сподіваюся, що обійдеться без штрафу.

Йдеться про характерну сцену, яка розігралася нещодавно: прокурор подав руку обвинуваченому п. Карпинцеві – тому самому обвинуваченому, для якого вимагав смертної кари, мотивуючи свою вимогу наступним чином: «Згідно зі статтею 225 Карного Кодексу, вину Карпинця доведено». А саме: Карпинець виготовив бомбу, знаючи, що вона призначена для вбивства людини. Молодий і надзвичайно обдарований прокурор почав обвинувачення словами: «Не можна обійтися без сильніших і гостріших акцентів». Таких акцентів у його цікавій, добре сконструйованій промові справді було багато, та перед Святвечором він подав руку обвинуваченому.

Потиску рук прокурора і п. Карпинця передувало те, що обвинувачених привітав чудовий артист п. Зельверович[1]. Відомий актор бажав їм «миру та заспокоєння». Жест п. Зельверовича – це шляхетна, найвищого ґатунку людська реакція, при цьому дуже індивідуальна та, на щастя, відособлена. Тут мені пригадується історія, яку я почув від одного педагога: якось він задав учням таке домашнє завдання: «Написати та пояснити, хто з персонажів роману «Вогнем і мечем» найсимпатичніший». Так-от, і в жіночій, і в чоловічій гімназії відповіли майже в унісон – «Богун».

Так і цей жест прокурора є надзвичайно людським, проте водночас дещо ризикованим, я б навіть сказав, – небезпечним. Омину тут те, що при застосуванні якихось тонших механізмів аналізу у цьому епізоді можна було б зауважити певну частку мелодраматизму. Звичайно, такі «*scènes aux mouchoirs*»[2] траплялися, зокрема, у паризькому бульварному репертуарі. Однак головний акцент я б хотів зробити на ризику. Я не був свідком цієї сцени, тому не знаю, чи прокурор, наближаючись до підсудного після закінчення засідання, зняв мантію, ланцюг, берет і т.д. Та навіть якби він і зняв цей костюм та вийшов із виконуваної ролі, однак він не став би особою «цивільною» на всі сто відсотків. У нашому розумінні, прокуророві є незмірно важко змінити ставлення до підсудного: навіть без своєї мантії він залишається прокурором. Тому, читаючи повідомлення, я трохи занервував від думки, як відреагує підсудний – розумна людина, яка усвідомлює, що відбувається. Адже він запросто міг відступити на крок, міг сховати руку до кишені, міг сказати якесь дошкульне слово. Міг навіть прореагувати без слів. І що тоді? Чи прокурор у такому випадку залишається під захистом суду? Чи

[1] Олександр Зельверович (1877–1955) – видатний театральний актор і режисер. *(Тут і далі примітки перекладача.)*
[2] Зворушливі (дослівно «голубині») сцени (*франц.*)

головуючий міг би покарати п. Карпинця карцером чи голодом, або (як адвоката Шлапака) штрафом у 300 злотих? Напевно, ні. І як би тоді виглядав сам прокурор, як виглядав би суд, як виглядала б держава? Тому, поки я дійшов до кінця повідомлення, якийсь внутрішній голос наспівував у мені пересторогу прокуророві: «Ой,не ходи, Грицю!»...

Слава Богу, все скінчилося добре, епізод цей дрібний і ним не варто було б займатися, якби оте роздвоєння психіки на прокурора і цивільну особу не було таке характерне для взаємних польсько-українських стосунків і нашої хронічної непослідовності. Загалом, польські й українські руки доволі рідко зустрічаються у потиску, частіше ж (може, через страх наразитися на образу) ховаються у кишенях штанів. Трапляється також, що в одній із тих пар штанів часом знаходиться ніж, револьвер чи бомба.

Найгірше те, що ми про них нічого не знаємо. Хтось недобрий скаже, що й вони про себе самих знають небагато, якщо ще п'ять років тому гіпотеза проф.[Мирона] Кордуби, яка пересунула появу українського народу в XIV – XV ст., викликала таку пристрасну дискусію у їхньому власному таборі. Та це справи не стосується. Важливішим є наше власне неуцтво, наше цілковите незнання людей, з якими ми на одній землі живемо та будемо жити. Що, наприклад, пересічний польський інтелігент знає про їхній розвиток, культуру, літературу, про наші взаємостосунки? Нічого. Чи знає,скажімо, перший-ліпший краків'янин, що саме в Кракові живе й пише свої твори найвидатніший український прозаїк Богдан Лепкий[3]? Ще донедавна, бажаючи сяк-так зорієнтуватися у польсько-українських взаєминах, ми могли послуговуватися власне тільки Фельдманом[4] і лише останнім часом, коли у Варшаві з'явився Український науковий інститут, справа зрушила з мертвої точки, в основному завдяки працям Леона Василевського[5]. Ми ставимося до них майже так, як світлої пам'яті Заґлоба. Називаємо їх «Дмитро», «Гриць», «Микола», вважаємо їх щонайбільше якимись напівінтелігентами-поповичами. Мені здається, що це – принципова помилка. Ми не помічаємо еволюції. Маю на увазі цього розумного хіміка, пана Карпинця, бо не вперше зустрічаюся саме з цим прізвищем на ґрунті польсько-українських взаємин. Мені невідомо, з якої родини походить п.Карпинець, та гадаю, що з селянської. Можливо, його предком по батьківській лінії був перший руський депутат Карпинець, вибраний у 1861 р. до державної ради у Відні. Цей депутат, разом з іншими неписьменними, намагався всіляко відмовитись від депутатського мандату, мотивуючи своє прохання так: «Я теж до Відня не могу іти, я дома на господарстві, мого сина кличуть (призивають) до війська; прошу мене також увільнити від того обов'язку»...

Діялося це у 1861 році. Сьогодні маємо рік 1936. Молодий освічений студент, який сидить на лаві підсудних, можливо, є внуком чи правнуком того самого (сімдесятип'ятирічної давності) Карпинця. На процесі виступав також син одного із львівських суддів. Батько є польським суддею, а син вороже ставиться до польської держави. Які контрасти! І цим разом вже не мелодрама, а конфлікт справді драматичний – навіть трагічний!

Чи руки можуть зустрітися? Читаю неймовірно цікаву працю Хлендовського «З нашої та чужої минувшини» (розділ «Боротьба з централізмом») і, читаючи, не можу надивуватися із розвитку цих стосунків. Візьмімо, наприклад, таке питання, як львівський університет. Року Божого 1861-го невтомний шляхетний речник згоди обох народів, кн. Єжи Любомирський, домагається витіснення з Львівського університету німецької мови та заміни її польською та руською мовами «в належній пропорції». Що він мав на увазі, вживаючи прикметник «належна»?

Знаменно теж, що в той же час одностайно ухвалено пропозицію інших аристократів, князя Леона Сапєги і графів Людвіка Водзіцького та Миколая Зиблікевича, щоб у школах, в адміністрації та судочинстві, замість німецької, була мова польська та руська. Сьогоднішнє засідання відбувається, з огляду на місце, польською. Правильно. Обвинувачені досконало володіють польською, але не хочуть нею говорити, а прокурор Рудницький заявляє, що розуміє цей демонстративний акт. Знову правильно.

[3] Богдан Лепкий (1872–1941) – український письменник, сенатор Речі Посполитої, професор Ягеллонського університету у Кракові.

[4] Вільгельм Фельдман (1868–1919) – відомий польський публіцист, соціолог та літературний критик, автор, з-поміж інших, праці «Політичні програми й течії у Галичині 1846—1906 рр.», присвяченої українському питанню в Галичині.

[5] Леон Василевський (1870–1936) – діяч Польської соціалістичної партії, політик, історик.

Однак на процесі виступає свідок, водій із Бєльська, який свідчить… німецькою. І тут мусить прийти перекладач. Суд критикувати не можна, та можна хіба що знизати плечима.

Під час читання Хлендовського на кожному кроці нас огортає здивування, подекуди навіть зворушення. Ось перший галицький сейм! Встає русин, о. Могильницький, і, звертаючись до своїх, закликає: «Покажіт, же сте браття, же сте други, покажіт, що в року 1848 милость, єдность і вольность не були слова, но чини, а тогда всіх обивателей облобезаєм – чи лях, чи русин!».

Справді предивні часи! І, здається, безповоротні. Під краківським маґістратом стоїть пам'ятник мерові Зиблікевичу, який був греко-католиком.Чи спало б комусь на думку поставити під сумнів польськість Зиблікевича? А співредактором краківського «Часу» був Зиґмунт Савчинський – теж «русин». Зрештою, навіщо сягати аж таких далеких часів? Хіба не був «*gente Ruthenus, natione Polonus*»[6] один із найвидатніших польських публіцистів останньої доби, св.пам'яті Константин Сроковський? Я сам у восьмому гімназійному [класі] мав колегу, який перед уроком релігії виходив із класу, бо був греко-католиком. Потім він вступив до легіонів, а сьогодні він – видатний генерал дійсної служби. Крім того, хіба контрасти в родині Шептицьких не ілюструють якнайкраще цих можливостей?

Мені здається, що перешкодою в сякому-такому налагодженні взаємних стосунків була відсутність будь-якої послідовності з нашого боку. Бо інша сторона є аж надто послідовною. Ось орган, наближений до уряду, пише кілька днів тому: «...участь найбільшої організації українського суспільства у парламентських виборах була … першою спробою розпочатої політики довіри». Скільки ж у цій репліці оптимізму! Та ще більше легковажності. Бо в той же час віцемаршалок Мудрий[7] кидає репліку, що, мовляв, це ні до чого не зобов'язує і «має чисто дискусійний характер»... Навіть не дуже чуйне вухо зауважить у цьому двоголоссі певний дисонанс.

У той час, як українське суспільство уже кілька років як почало консолідуватися, творячи досконало організовані та керовані інтелігентами кооперативи, стан нашої власності у Східній Малопольщі зменшується з дня на день. Бо про якусь податкову політику, про реальну допомогу, про надання пільг польським землевласникам і землеробам на цій теренах країни ніхто не подумав. Читаємо лише про аукціони та про перехід різного роду земельної власності в українські руки.

Коли переглядаю два величезні та неймовірно цікаві томи праці «Оборона Львова, 1–22 листопада 1919 р.», бачу, що навіть у такий героїчний момент ми не змогли консолідуватися, а сили наші ослаблювала боротьба за владу, за командування та різні політичні інтриги. І так є дотепер. Мені здається, що кожен воєвода застосовує на сході іншу тактику. Був навіть такий, який за рахунок польського театру мусив підтримувати театр український. І саме через це фігурував у списку кандидатів на той світ.

Навіть більше: ніби замало зла принесла пацифікація Східної Малопольщі, то невдовзі після цього взялися послідовно ще й до пацифікації...Львова, намагаючись очистити це прекрасне місто від найважливіших бастіонів і центрів польськості.

Ми звикли окреслювати таку роботу запозиченим із руської мови терміном «безголов'я»...

Людям, яких від виду гідри шовінізму охоплює сумнів, рекомендую для заспокоєння почитати гарну книжку Стефана Цвейґа про першого свідомого європейця, тобто про Еразма з Роттердаму. Цей великий гуманіст і водночас невиліковний романтик вірив, що всі сутички між індивідами та націями «можна було б залагодити без використання насильства, шляхом взаємної поблажливості, бо всі вони містяться у сфері людських почуттів»...

Еразм із Роттердаму був оптимістом. І цей оптимізм є також джерелом його невмирущої слави...

WIADOMOSCI LITERACKIE *1936, № 4*

Переклав Олег Гірний

[6] Походження руського – нації польської (*лат.*)

[7] Василь Мудрий (1893–1966) – журналіст, депутат сейму, деякий час – віцемаршалок сейму РП.

НАВКОЛО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

З Ґжеґожем Мотикою розмовляє Аркадіуш Хабєра

ВІД РЕДАКЦІЇ

Коли ми планували наприкінці минулого року цей номер «Нової Польщі», то вирішили не оминати проблему конфлікту пам'яті, яка непокоїть і поляків, і українців. Зокрема, з огляду на те, що багато в цій справі змінилося на краще – завдяки роботі істориків, а також позиції інтелектуальних еліт в обох державах.

Можна припустити, що ця розмова не на часі, проте ми хочемо вірити, що загрози, які нависли тепер над Україною, буде небавом подолано, й запанує мир. Тоді ми наведемо лад у нашій пам'яті – без жодного втручання ззовні. Це не означає, що ми станемо однодумцями, адже не про це йдеться. Кільканадцять років тому Ян Новак-Єзьоранський, колишній директор радіо «Вільна Європа», висловив дуже важливу думку: українці й поляки мусять «погодитися на незгоду» стосовно певних історичних питань, щоб мати змогу діяти разом у інших справах.

Пйотр Міцнер

Аркадіуш Хабєра: ***Торік було перекладено українською Вашу книжку «Від волинської різанини до операції «Вісла». Які проблеми зринають у дебатах навколо складної польсько-українською історії XX століття?***

Ґжеґож Мотика: Історичні питання – на щастя, Польща не розглядала їх після 1989 року як політичну проблему – не відіграють у польсько-українських взаєминах ключової ролі. Як на мене, поляки 1989 року і українці 1991 року входили в незалежність своїх держав із великим незнанням про сусідів. Це виявилося і в історичних суперечках, які зосереджувалися довкола трьох проблем. По-перше, навколо польсько-української війни 1918 – 1919 рр. і її наслідків, зокрема невдалої національної політики II Речі Посполитої. Найочевиднішим проявом цієї суперечки був конфлікт, пов'язаний із Цвинтарем львівських орлят, який упродовж тривалого часу привертав увагу громадськості. По-друге, запальні дискусії спричинило питання волинсько-галицької різанини, а саме – т. зв. антипольська акція Української повстанської армії 1943-1945 рр. І нарешті, по-третє, неабиякі емоції збурювали спроби оцінити операцію «Вісла» й долю української меншини, переселеної та приреченої комуністичною владою Польщі на національну асиміляцію (тобто на полонізацію). З цих та інших суперечливих питань сьогодні й надалі збурює емоції хіба що справа волинсько-галицької різанини. Я спостерігав це також в українських відгуках на мою книжку: інформація про те, що бандерівська фракція ОУН-УПА відповідальна за вбивства близько 100 тисяч цивільних поляків, викликала недовіру та спротив. Я здавна повторюю, що поляків і українців розділяють просто-таки фундаментальні розбіжності в оцінці волинсько-галицького злочину.

– Що є причиною цього конфлікту? Термінологія, тобто суперечка про те, як означити тодішні події?

– Термінологія – тобто процес визначення, чи мали тогочасні злочини характер геноциду, – це лише найбільш зовнішнє відображення наявних розбіжностей. Насправді йдеться про цілком відмінне бачення того, що тоді сталося. З українського боку найпоширенішим є представлений експертними середовищами погляд, що тоді дійшло до польсько-української війни, під час якої обидві сторони чинили подібні воєнні злочини. Тим часом польські історики доволі одностайно оцінюють це інакше (і, я гадаю, значно ближче до історичної правди): як організовану антипольську етнічну чистку геноцидного характеру, що її жодним чином не можна ні виправдати, ані зрівноважити. Мова про те, щоб назвати зло злом, натомість чимало осіб з українського боку, зокрема й істориків, насправді не наважуються сформувати свою думку про це.

– Можливо, в основі такого підходу лежить той факт, що Україна є молодою державою з дуже трагічною історією, і з цього виникає потреба в героїчній нарації, яка показує боротьбу за існування держави та її незалежність? Може, українські історики саме тому обирають таку нарацію?

– Почасти, мабуть, так. Те, що ви сказали, стосується швидше суперечки про Українську повстанську армію. Натомість частина польських публіцистів намагається помилково поставити знак рівності між дискусією про УПА і полемікою навколо волинської різні. Отож, можна жити в Україні й бути якнайгіршої думки про УПА, але водночас вважати, що поляки не мають рації, коли говорять про ситуацію на Волині та у Східній Галичині 1943–1945 рр. Інша річ (і тут Ви, звичайно, маєте рацію), що в історії УПА була й героїчна сторінка. Після того, як Червона Армія загарбала в 1944 р. Західну Україну, повстанці розпочали майже відкриту боротьбу зі совєтським режимом і продовжували її аж до середини 50-их років. Останню боївку було знищено 1960 року. Кількість жертв у цій партизанській війні на Волині та в Східній Галичині вражає: західні українці втратили понад 150 тис. убитими, понад 300 тис. було депортовано й арештовано. Тобто репресій зазнав кожен десятий житель Західної України! Ті події мусили мати – й мали – велетенський вплив на формування західноукраїнської ідентичності. У цьому контексті стає зрозуміло, чому в 90-ті роки, одразу після здобуття Україною незалежності, у західних регіонах демонтували пам'ятники Леніну й насипали могили на честь партизанів УПА, тобто місцевих сільських хлопців, які загинули в боях з НКВД. Ось тільки культивування цієї частини історії як героїчної страшенно ускладнює визнання, що ті, кому споруджують пам'ятники, відповідальні водночас за масові вбивства цивільного населення.

– Якщо ми вже заговорили про міфи та пам'ятники, то хочу запитати Вас про Степана Бандеру. Яким чином він став аж такою важливою постаттю для української łäĺíňč÷íîńňł, принаймні для ідентичності жителів Західної України?

– Мабуть, тому – і ми не можемо заперечити цього, – що Степан Бандера був людиною, котра багато років провела в ув'язненні за виборювання української незалежності і, врешті-решт, загинула від руки агента КҐБ. Однак це не змінює того факту, що Степан Бандера, вдаючись до сучасної мови, був терористом і водночас послідовником крайньої версії інтегрального націоналізму. Він відповідав за організацію замахів на представників польської влади, і то не якихось там україножерів, а на людей, котрі прагнули польсько-українського порозуміння. Програма фракції ОУН, яку він очолював, уже 1941 року передбачала проведення етнічних чисток. Уряд Ярослава Стецька, скликаний за його ініціативою, укладав перші такі плани щодо єврейського та польського населення. Хоча Бандера в 1941– 1944 рр. справді перебував у концтаборі Заксенгаузен, однак саме від його імені скоєно масові вбивства поляків. Бандера жодного разу не відмежувався й навіть не дистанціювався від волинсько-галицької різанини. Я дуже сумніваюся, що він вважав її чимось поганим. Принаймні жодного доказу цього немає.

– А може, в Україні слово «націоналізм» розуміють якось інакше, ніж у Польщі?

– Нещодавно вийшла чудова книжка Олександра Зайцева на тему ідеології українського націоналізму. Ідеологія, що її сповідували члени ОУН упродовж міжвоєнного двадцятиліття, належала до європейської родини інтегральних націоналізмів, які можуть викликати хіба жах і спротив. Оці навіювання, мовляв, усі проблеми виникають тільки через різне розуміння терміну «націоналізм», є насправді спробою сказати, що погляд на Організацію українських націоналістів потребує ревізії. Принагідно варто згадати ще одну річ. Я з великою цікавістю та хвилюванням спостерігаю за тим, що відбувається тепер в Україні. Захоплива й гідна поваги позиція тисяч людей, які впродовж багатьох місяців протестували мирним шляхом проти зловживань влади, вимагаючи поваги до своїх основоположних прав. І тому мене непокоять спроби декотрих польських публіцистів й аналітиків перебільшити участь націоналістів у Майдані або й прямо ототожнити цей протест із партією «Свобода» чи з «Правим сектором». Сьогодні на Майдані є, звичайно, й націоналісти, які борються за базові права людини, а останнім часом ще й за збереження територіальної цілісності України, позаяк їй загрожує іноземна інтервенція. У цьому сенсі вони заслуговують на частку розуміння. Проте, з другого боку, я не згоден і з тими людьми, котрі стверджують, що в Україні взагалі немає проявів націоналізму.

Без сумніву, «Свобода» та «Правий сектор» є крайньо націоналістичними угрупованнями, які охоче плекають антипольські упередження, навіть якщо самі тепер заперечують це. Допіру за якийсь час ми побачимо, чи справді члени цих організацій відречуться від своєї ворожості до поляків. Парадоксально, але саме тоді знову повернеться питання переоцінки контроверсійних подій минулого.

– Окрім Степана Бандери, в України є інші герої, котрі не мали нічого спільного з націоналізмом. Чи ведуться в Україні дебати з приводу історичних осіб, які визначали б її національну ідентичність, проте не були б причетні до націоналістичної ідеології?

– Україна є державою з надзвичайно багатою історією, тож можна назвати цілу низку таких визначних історичних осіб. Якщо узяти козацьку добу, то це, наприклад, гетьмани Сагайдачний і Богдан Хмельницький (хоч останнього поляки навряд чи можуть любити). З-поміж політиків і громадських діячів XX століття можна назвати Михайла Грушевського, Симона Петлюру та греко-католицького митрополита Андрея Шептицького, якого часто несправедливо критикують певні польські кола. Варто згадати Тараса Бульбу-Боровця, керманича так званої першої Української повстанської армії, який відмовився брати участь у знищенні поляків. Треба назвати й діячів опозиції часів СРСР, передусім В'ячеслава Чорновола.

– Спостерігаючи теперішню реакцію поляків на те, що відбувається в Україні, можна ствердити, що ми стали набагато ближчі одні до одних. Зрештою, ситуація виглядала подібно під час Помаранчевої революції. Чи можна назвати події або осіб, завдяки яким діалог між нашими народами мав розвиток?

– Сьогодні справді виникає таке враження. Поляки цілком природно вболівають і дивляться зі співчуттям і захватом на людей, які з величезною рішучістю борються за свої права. Поляки дорого заплатили за те, щоб жити у вільній країні. У кожній польські родині, у моїй також, були люди, що поклали життя за незалежну Польщу. Тому зазвичай ми дивимося з симпатією на кожен народ, який виборює свою свободу.

Одним із найважливіших і найрозсудливіших рішень, до якого польські еліти дійшли на початку 90-их під впливом Єжи Ґедройця, було відділення в контактах з Україною суто політичних справ від історичних порахунків. Ці справи намагалися повністю розділити. Цього принципу польські уряди непохитно дотримуються вже впродовж 20 років, і саме завдяки цьому стала можливою організація Євро-2012. Попри це, я застерігав би від ілюзії, яку вже примічав після Помаранчевої революції, коли чимало людей на хвилі тодішнього ентузіазму визнало, що між українцями й поляками вже немає жодних суттєвих спірних історичних питань. Коли відразу по тому, як до влади прийшов президент Ющенко, я повернувся до питання волинсько-галицької різанини й зауважував, що польські та українські позиції у цій справі радикально відмінні, то багато хто заявляв, що я перебільшую. І тільки подальші дискусії 2008-2009 рр. чи 2013 р. переконали їх, що проблема таки існує. На жаль, чимало людей і з українського, і з польського боку цілком хибно оцінюють суперечку навколо оцінки волинсько-галицького злочину. Вони дуже охоче зводять її до існування певних радикальних середовищ на пограниччі, які розбурхують неприязнь до українців, поширюючи давнішні стереотипи. Тим часом основна проблема не в тих чи інших жителях пограниччя, а у відсутності належної оцінки великого злочину, жертвою якого стали поляки. Внаслідок етнічної чистки на Волині й у Східній Галичині загинуло близько 100 тис. поляків, а це засвідчує, що там було скоєно один із найбільших злочинів, яких зазнав польський народ у XX столітті. І тому поляки, зрозуміло, не можуть забути про нього, бо це означало б фактично зректися частини нашої ідентичності. Як на мене, єдиний можливий розв'язок проблеми – це чесно назвати речі своїми іменами й засудити злочин, заподіяний УПА.

– Отже, чи є ми сьогодні свідками того, як українські історики змінюють підхід до оцінки трагічних сторінок нашої спільної історії?

– Це занадто далекосяжна оцінка. Упродовж останніх двадцяти років польські та українські історики справді багато зробили для очищення взаємної історичної пам'яті. На початку цього шляху часто говорилося, що поляків та українців розділяє виключно історія. Сьогодні це твердження належить уточнити: у 2014 р. нас роз'єднує уже не вся історія, а тільки суперечка щодо оцінки волинсько-галицького злочину.

– На жаль, II Річ Посполита трактувала українців як громадян другої категорії і цей факт важко прийняти певним польським колам.

– Це правда, але мова про суто маргінальні кола, тоді як в Україні маємо справу з панівним напрямком. Звичайно, поодинокі дослідники не виправдовують у своїх дослідженнях злочини УПА (можна назвати, наприклад, професорів Ярослава Грицака та Ігоря Ілюшина) і відкрито співчувають жертвам. Важливою подією була минулорічна спільна відозва греко-католицької та римо-католицької церков щодо Волинської різні. Це, безперечно, важливий крок до знешкодження історичної міни, яку закладено під польсько-українським порозумінням. Проблема в тому, що в Україні найпопулярніша, провідна візія цього великого фрагменту історії серед українських еліт (і не тільки еліт) є цілком іншою. Концепція, яка свідчить про польсько-українську війну чи селянський бунт, часто абсолютно відірвана від фактографії і слугує тільки тому, щоб поставити знак рівності між масовими вбивствами, вчиненими УПА, та значно рідкіснішими випадками невиправданої чи просто злочинної польської помсти. Така візія анітрохи не зважає на жертви з польського боку.

– Тобто ми як суспільство маємо менше проблем з історією?

– В Україні, щонайменше від 1991 року, тривають спроби створити спільну національну ідентичність. Дискусія навколо ролі, яку УПА відіграла під час Другої світової війни, є водночас суперечкою про те, яке місце вона мусить посісти в українському державному пантеоні. Тому люди, що прагнуть, аби УПА здобула визнання в усій Україні, з неприязню сприймають польські заклики до виявлення «чорних плям» в історії. Вони побоюються, що це унеможливить повну реабілітацію учасників українського підпілля.

Тим часом поляки перебувають у значно кращій ситуації, адже становлять «завдяки» Другій світовій війні однорідну етнічно та за своєю ідентичністю спільноту. Ми можемо сваритися через те, чи мало сенс Варшавське повстання, але ніхто при здоровому глузді не скаже, що вояки Армії Крайової, які його організували, мали лихі наміри. У Польщі найбільші емоції збурюють дискусії з приводу подій, у яких самі поляки були причетними до злочинів. Дуже повчальною під цим кутом зору була суперечка навколо Єдвабного, містечка, в якому група цивільних поляків у 1941 р. винищила євреїв. Триває також полеміка щодо оцінки ПНР, а також польського націоналістичного підпілля під егідою Національних збройних сил. Я з тривогою спостерігаю за спробами поширити заслужену повагу до Армії Крайової на прибічників груп і формувань, які мали суто політичний характер. Пригадаймо, що Армія Крайова була понадполітичною та загальнонаціональною армією, сила якої полягала в тому, що в її лавах були як прихильники націоналістичних поглядів, так і соціалістичних чи ліберальних.

– Мені здається усе ж таки, що деякі дослідники намагаються акцентувати на демонстрації наших історичних провин. Наведу такий приклад: одна молода спеціалістка з історії водила екскурсантів у Варшаві шляхом «шмальцівників»[1]. Звичайно, «шмальцівники» діяли у Варшаві. Проте така форма навчання історії грішить однобокістю. Чи вдаються в Україні до подібних методів?

– Гадаю, Ви перебільшуєте масштабність цього явища. Я згоден, часом трапляються заяви як мінімум недоречні. До таких я зарахував би спробу звести дружбу між героями «Сірих Шеренг» «Зоською» та «Рудим» до гомосексуальних стосунків. Звичайно, у цьому не було б нічого поганого, якби «Зоська» та «Рудий» справді мали гомосексуальну орієнтацію, проте жодних доказів цього немає. Тому виникає враження, що авторці швидше йшлося про провокування й шокування громадськості. «Педагогіка» такого штибу викликає в мене відразу, однак її застосовують радше одиниці. Куди частіше ми стикаємося з намаганнями приховати «темні плями» в польській історії. Узяти хоча б пацифікацію українського села Верховина, де загін Національних збройних сил знищив у червні 1945 року близько 200 цивільних мешканців. Попри вагомі докази, які підтверджують причетність НЗС до цього злочину, з'явилося багато текстів, що заперечують ці факти.

Щодо України, то не бачу там осіб, які б, виходячи з лівих переконань, безкомпромісно дошукувались би в історії свого народу «темних плям». Щоправда, розвивається українська «Політична

[1] «Шмальцівники» – люди, що шантажували євреїв під час гітлерівської окупації, або виказували їх окупантам за винагороду.

критика», але я принаймні не помічав, щоб її співробітники приділяли серйозну увагу справам минувшини. Натомість можна виокремити групу науковців, які сповідують посткомуністичну або пострадянську традицію. Вони вельми ревно простежують історичні провини, коли справа стосується саме націоналістів. Але увесь їхній дослідницький запал випаровується миттю, щойно з'являється тема злочинів, скоєних комуністами.

– Чи існує якась різниця в оцінці української історії істориками із Заходу та Сходу країни?

– Це залежить від того, про який саме фрагмент історії ми говоримо. Якщо про гетьмана Хмельницького та Козаччину, то, мабуть, великої різниці немає. Якщо ж про період Другої світової війни, то такі відмінності виявити нескладно. Це помітно навіть у шкільних підручниках. Цікаво, що в Україні держава забезпечує усіх учнів безплатними підручниками. Їх допускають до шкіл за згодою Міністерства освіти, причім у кожній області саме обласний відділ освіти вирішує, який підручник із рекомендованого списку слід використовувати в навчальному процесі. Легко здогадатися, що підручник з Харкова чи Донецька виглядає трохи інакше, ніж львівський. У першому випадку в темі, присвяченій совєтській окупації 1939–1941 рр., основну увагу приділено тим аспектам анексії, які можна оцінити як позитивні для українського населення, і тільки наприкінці матеріалу подано завуальовану інформацію про репресії. Натомість у львівському підручнику спершу оповідається про совєтські репресії (арешти та депортацію), і тільки наостанку – про формальну українізацію, доступність безкоштовної медицини й т. ін.

– Насамкінець хочу запитати, чого можна побажати Вам і Вашим українським колегам, які досліджують новітню історію польсько-українських взаємин?

– Я хотів би, щоб наша праця стала цікавою лише для вузького кола науковців і симпатиків, адже це означатиме, що проблеми минулого (а як я вже наголошував, їх не аж так багато) перестали бути спірними питаннями для цілих суспільств. Я хотів би, щоб ці дискусії та супутні їм емоції остаточно відійшли у минуле.

– Дякую Вам за розмову.

Переклала Лариса Андрієвська

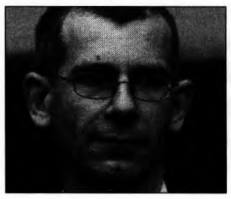

Ґжеґож Мотика (нар. 1967) – історик, професор Інституту політичних досліджень при Польській академії наук, викладач Яґеллонського університету в Кракові, член Ради Інституту національної пам'яті, спеціалізується на новітній історії польсько-українських взаємин. Автор книжок «Український партизанський рух: 1942 – 1960 рр.», «Від Волинської різанини до операції «Вісла»: Польсько-український конфлікт 1943 – 1947 рр.», «Тінь Клима Савура: Польсько-український конфлікт пам'яті».

Барбара Торуньчик

КРИВАВІ ЗЕМЛІ*

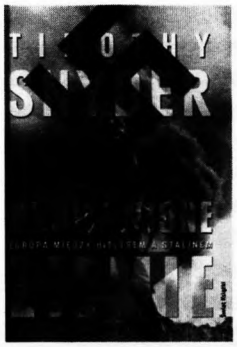

Книжка Алєксандра Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» зібрала воєдино й задокументувала злочинну природу одного режиму. Переконливість наведених у ній фактів змінила думку про совєтський режим мільйонів людей на Сході й Заході поділеного світу. Книжка Снайдера – це точно схоплений процес творення в СРСР і в Третьому Рейху політики масових злочинів і запровадження її на захоплених обома диктатурами територіях. Приголомшують уже самі тільки кількісні порівняння, зроблені автором: обидва режими знищили за 12 років, від 1933 до 1945 рр., за час правління Сталіна й Гітлера, 14 млн. людей. Ця цифра включає у себе тільки жертв смертоносної політики, а зовсім не воєнних дій, і переважно це були жінки, діти, люди похилого віку – усі без винятку беззахисні люди.

Промовистими є всілякі часткові уточнення: антисемітизм Гітлера народився в країні, де кількість єврейської меншини становила всього 1% населення, а на момент початку Другої світової війни вже тільки 0,25%. У тридцяті роки СРСР був єдиною європейською державою, у якій здійснювалися масові вбивства. До вересня 1939 року Гітлер убив усього 10 тисяч людей, у той же час Сталін мав на своєму рахунку мільйони замордованих, із яких півмільйона розстріляв, а інших виморив голодом. Більшість жертв обох режимів помирала за межами своїх батьківщин, найгірша доля спіткала Україну й Білорусь, населення яких почергово депортували, морили голодом до смерті, розстрілювали, труїли газом і знову морили голодом, і розстрілювали, а розпалювана окупантом партизанська війна тільки призводила до ескалації репресій.

Мова йде про особливу закономірність, яка характеризує землі, що потрапляють з однієї окупації під іншу – подвійний колабораціонізм, спричинений загрозою власної смерті чи смерті близьких. Сталінська процедура масових убивств стала наслідком поразки колективізації сільського господарства; гітлерівська програма «остаточного розв'язання» єврейського питання з'явилася під час загарбання СРСР, що в результаті мало призвести до перетворення Третього Рейху в колоніальну імперію.

Кров усіх цих 14 мільйонів жертв поглинула завойована Гітлером і СРСР земля, що простяглася на схід і захід від лінії кордону, визначеної у підписаному пакті Молотова – Ріббентропа: вона сягала від центральної Польщі до західної Росії через Україну, Білорусь і балтійські країни.

Автор відтворює історію смертоносної політики: започаткувала її зорганізована в совєтській Україні трагедія Голодомору, яка поглинула приблизно 3 мільйони людей, після неї в СРСР почалися роки великого терору (1937–1938). Тоді за наказом Сталіна було розстріляно близько 700 тисяч людей, переважно селян і представників національних меншин. У 1939–1941 рр. Сталін і Гітлер спільно знищили Польщу та її освічену еліту (200 тис. осіб). Потім нацисти напали на СРСР, довівши до голодної смерті військовополонених і мешканців обложеного Ленінграда (4 млн. осіб). Свою окрему історію має Голокост: створюються ґетто й концентраційні табори, виноситься рішення про «остаточне розв'язання», народжується (нібито випадково!) процедура втілення масового знищення: виморювання голодом, вантажівки-газові камери (так звані «душогубки»), розстріли над ярами, крематорії у таборах смерті (кількісно поглинули найменше жертв).

Сталін діяв за попередньо розробленим планом: наприклад, він міг запобігти трагедії Голодомору, але не зробив для цього нічого (тут автор виявляє себе як справжній знавець таємниць сільського господарства). Тактику вичікування до повного знесилення ворога Сталін випрацював задовго до

* Timothy Snyder, Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem, Warszawa: Świat Książki, 2011.

Варшавського повстання, ще в СРСР, адже, на відміну від Гітлера, знищував підпорядкованих йому людей у власній імперії. Із 14 мільйонів цілеспрямовано вбитих людей на закривавлених землях третину слід записати на рахунок Сталіна. Він продемонстрував величезний діалектичний талант, який полягав у підтягуванні теорії до нових витків розкручуваної спіралі злочинів: у 1930 році, одразу ж після початку Великої депресії та краху американських ринків, Сталін оголосив про початок перетворення СРСР із країни аграрної у промислову, яка мала відбутися шляхом колективізації сільського господарства. Колективізація набуває форми звірячої колонізації власних земель, зокрема України. «У ті роки, коли при владі були одночасно Сталін і Гітлер, в Україні загинуло більше людей, ніж десь інде на закривавлених землях». Разом із оголошенням колективізації сільського господарства, індустріалізації та п'ятирічного плану створюється апарат терору, призначений для ліквідації куркулів як класу: на основі вироків «трійок» за перші чотири місяці цієї акції було страчено 30 тис. громадян і вивезено понад 113 тис. Загалом із України депортовано 1,7 мільйона осіб – на Сибір, у Казахстан і в європейську частину Росії. Перший табір примусової, тобто невільницької праці на користь держави, функціонує з 1929 р. на Соловках, створюються наступні спецпоселення і концтабори; у 1931 р. їх об'єднано в єдину керовану систему – виникає ГУЛАГ. Його в'язнями були 18 млн. людей, із них 1,5–3 млн. не дожили до звільнення.

Колективізація сільського господарства завершилася катастрофою: трагедія Голодомору на Україні винищила 3,3 млн. людей. Сталін вирішив вдатися до ескалації терору – оголосив теорію про загострення класової боротьби по мірі будівництва комунізму. Це відлунювало й у міжнародній політиці: у Німеччині комуністам заборонили входити в коаліції із соціал-демократами як найбільшими ворогами; унаслідок цього на виборах канцлера в березні 1933 р. і до Рейхстагу перемогу отримали нацисти. Заднім числом Сталін використав прихід Гітлера до влади, оголосивши СРСР оплотом цивілізації й «батьківщиною антифашизму», частково припиняє обмеження в сільському господарстві й оголошує перемогу «другої революції», яка полягала у ліквідації шляхом класової боротьби куркулів. Із 1934 р. у міжнародній політиці Сталін проголошує лозунг Єдиного фронту, втіленням якого є заклик: «Хто не з нами, той проти нас». Іспанія стає полігоном для обох диктатур, їхньою першою воєнною конфронтацією; у Барселоні НКВД реалізує політику Єдиного фронту у вигляді терору, спрямованого проти троцькістів.

Взаємовплив диктатур одна на одну, їхнє тісне «зчеплення» – це відкриття, патент на яке належить історику Снайдеру.

Своє місце в цій книжці мають і поляки; вслід за автором подаю його твердження: в СРСР їх морили голодом у Казахстані й у совєтській Україні, розстрілювали в часи Великого терору, в тридцятих роках вони постраждали більше, ніж будь-яка інша європейська національна меншина. У 1940-му році на території окупованих східних теренах Польщі НКВД заарештувало більше людей, ніж на решті території СРСР. У 1939 р. у Варшаві загинуло стільки людей, як під час нальотів на Дрезден у 1945 році, а для поляків це був тільки початок кривавої війни, під час якої німці вбили мільйони польських громадян. Під час повстання 1944 р. число жертв у Варшаві перевищило кількість японців, вбитих унаслідок атомного бомбардування Хіросіми й Нагасакі. За час Другої світової війни загинуло 4,8 млн. польських громадян, із яких близько мільйона вбили німці, близько ста тисяч – совєти. Ще один мільйон загинув унаслідок війни. Із загальної кількості в 4,8 млн. жертв євреї становлять 3 млн.

Повертаючи політиці масових злочинів її історію, автор спростовує багато поширених стереотипів: наприклад, що Аушвіц та інші концентраційні табори, в тому числі ГУЛАГ, помилково вважалися основними в політиці жорстокого вбивства. Насправді табір був альтернативою негайній екзекуції шляхом отруєння газом чи розстрілу, винятком були гітлерівські табори для совєтських військовополонених, де їх зумисно доводили до смерті.

Лише з'ясувавши історію вбивчої політики, можна порівнювати між собою дві системи, які вдалися до неї. Автор робить це, вказуючи на багато подібних рис державного устрою: це були режими, які підпорядковували індивідуальне життя політичним цілям і цінностям, дискредитували парламентську демократію й лібералізм, опиралися на вождистську однопартійну систему. Ганна Арендт першою порівняла два режими, окресливши їх спільним терміном «тоталітарні». Вона дійшла

до висновку, що масові індустріальні суспільства роблять людей «зайвими», а це запускає політику їхнього знищення. Снайдер ставить під сумнів необхідність збільшення числа теорій, які пояснюють принципи функціонування індустрії смерті. Він констатує, що доступні на цей момент знання про історію масових винищень швидше спростовують ці конструкти, примушуючи звернути пильнішу увагу на роль взаємних впливів обох названих режимів, їх устремлінь та влади в воєнний час. Тим не менше, автор переконаний, що саме застосування практики масових убивств вирізняє ці два режими в історії Європи. У читача не виникає сумнівів, що Снайдер визнає їх апогеєм негативного досвіду нашої цивілізації. Як гуманіст він вимагає повернути людяність жертвам цього масового злочину; як історик бачить таку можливість у відході від мови цифр до індивідуалізації усіх його учасників: жертв, виконавців, тих, що віддавали накази, вождів. Він приймає цей виклик і хоче не лише «пояснити злочини, але й показати людську природу всіх, хто був із ними пов'язаний». Нацистський і совєтський режими перетворили людей на цифри. «Як науковці ми повинні окреслити чіткіше ці цифри і вписати їх у відповідний контекст. Як гуманісти мусимо повернути їм людський вимір. Якщо вирішити таке завдання не вийде, це означатиме, що Гітлер і Сталін змінили не тільки наш світ, а й нашу людяність».

Багато разів на сторінках своєї книжки автор повертає людський вимір нелюдським стражданням, нелюдській політиці вбивання, нелюдській жорстокості. Тимоті Снайдер звертає увагу на те, що механіка вбивства передбачала – знову ж наперекір стереотипам – особистий контакт жертви й виконавця злочину, описує процедури й механізми, які керували життям і смертю, а також власністю людей на теренах, підпорядкованих політиці вбивання. Зауважує, що ці методи не були настільки сучасними, щоб їм можна було приписати анонімність; фізичний контакт жертви, свідка й виконавця злочину був неминучим. Особистими рисами був наділений і сам Сталін, характер і особистість якого прозирає з-за описаних у книжці злодіянь. Майже кожне згадане масове вбивство супроводжується кількістю жертв, але й майже у кожному з наведених випадків є і свій герой – викликана із небуття статистики постать, яка переказує нам особисте свідчення того злочину. Снайдер додає його опис, зроблений кимось із дивом уцілілих, звертає увагу на останні переказані свідком жести жертв, фіксує останній погляд, раптово перервані слова останнього листа, прощальний напис, видряпаний на стіні синагоги, призначеної до спалення разом із вірянами всередині, нотатки у щоденнику. Ці написи хтось знайшов, ці листи збереглися, ті сцени хтось запам'ятав і передав у своїй розповіді. За кожною цифрою ховається чийсь страх, чиєсь обличчя. Історик іде їхніми слідами. «Лише історія масового вбивства може поєднати в одне ціле цифри й спогади», – пише Тимоті Снайдер.

Книжку перекладено двадцятьма мовами. Її обов'язково мусить прочитати кожен, хто замислюється над тим, чим є «людяність» і що означає підтримувати «людяну» політику в XXI столітті. За «Архіпелаг ГУЛАГ» Солженіцин отримав Нобелівську премію. Снайдер, який фаху історика повертає гідність гуманіста, заслужив для себе найвищого визнання.

ZESZYTY LITERACKIE

Переклав Андрій Любка

Алєксандр Ґоґун С-Пб
Олександр Вовк Київ

ЄВРЕЇ У БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНУ УКРАЇНУ

«20.VI [1943] розбито німців у Бережцях. Один німець перейшов на сторону відділу. Він заявив, що партія й уряд провадять Німеччину до згуби й тому він вважає їх за своїх ворогів. Хоче боротися проти них. Казав, що у краю партія і гештапо [sic!] так само, як тут українців, трактує його родину й сірих німецьких громадян. Він власноруч кидав гранати крізь вікно до мешкання ляндвірта»[1].

Зі звіту про діяльність відділу під командуванням «Крука» групи УПА «Богун» за період від 11.06 до 10.07.1943 р.

Розглядаючи питання про українсько-єврейські взаємини в двадцятому столітті, кожен дослідник натрапляє на таку проблему, як євреї та національно-визвольний рух українців. Зазвичай уявлення про це формуються на підставі стереотипів, підтримуваних радянською пропагандою: погроми, українські націоналісти-юдофоби, участь українських поліцаїв у Голокості тощо.

Однак об'єктивний дослідник не може не зауважити недостовірності таких уявлень про українсько-єврейські взаємини в переломні моменти історії Східної Європи. Однією з таких маловідомих тем є участь євреїв у національно-визвольному русі 1940-х років – Українській повстанській армії (УПА).

Від самого початку в ідеології Організації українських націоналістів (бандерівців) був присутній антисемітизм, який, утім, істотно поступався їх русо- і полонофобії, а також антикомунізмові. У рішеннях Другого великого збору ОУН (б) 1941 року зазначено: «Жиди* в СССР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіялізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-большевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва – це головний ворог»[2].

У 1999 році український дослідник Іван Патриляк у своїй роботі «Легіони українських націоналістів» опублікував документ, який свідчить, що військовослужбовці українського батальйону Вермахту «Нахтіґаль» («Соловей»), очолюваного майбутнім головнокомандувачем УПА Романом Шухевичем, з антисемітських мотивів перестріляли усіх євреїв, яких зустріли у невеликому селі під Вінницею[3].

Зафіксовані й інші випадки участі бандерівців у антисемітських акціях – не такі криваві. Однак загалом йдеться про окремі інциденти, а не про планомірну участь у геноциді – у 1954 році в конгресі США відбулися відповідні слухання, які зняли з ОУН звинувачення в причетності до Голокосту[4].

Стосовне рішення ОУН (б) прийняла в 1942 році, щоправда, з вельми специфічним формулюванням: «Незважаючи на негативне відношення до жидів як до знаряддя московсько-більшовицького імперіялізму, вважаємо за недоцільне в сучасний момент міжнародної ситуації брати участь в протижидівських акціях, щоб не стати сліпим знаряддям у чужих руках і не відвернути уваги мас від головних ворогів»[5]. Тобто, червоної Москви, коричневого Берліна і біло-червоної Варшави.

Життя змусило бандерівців відмовитися від найбільш радикальних ідей тоталітарного націоналізму та змінити гасло «Україна для українців» на інше – «Воля народам! Воля людині!»

---

[1] Тут і далі в цитатах вживається слово «жид», яке не мало жодних негативних конотацій у мовному дискурсі поза межами колишньої Російської імперії. У Росії, починаючи з кінця XVIII ст., в офіційних документах вживали слово «еврей», етнонім «жид» залишався у простонародному вжитку, а відтак став у російській мові ознакою дискурсу правих радикалів. В українській мові, як і в сучасній польській, етнонім «жид» зберігав повну нейтральність до середини XX ст. – *Прим. перекл.*

У лютому-березні 1943 року націоналісти на території православної Волині створили УПА. Повстанська армія прийняла в свої лави кілька тисяч українців і представників інших національностей – татарів, грузинів, азербайджанців, вірменів, узбеків, росіян. Станом на кінець 1943 року до УПА входили 15 тис. повстанців, які спиралися на розгалужену структуру бандерівського підпілля та широку народну підтримку.

Прихід у Повстанську армію значних мас селян, брак певних фахових кадрів вимагали від командування хуткого вирішення цих проблем. І саме на цьому збройному етапі українського визвольного руху документально фіксується участь у ньому євреїв. Тут, очевидно, можна припускати, що діяльність українських повстанців була не чужа євреям-уродженцям України, для яких українська мова нерідко була другою, а подекуди й першою рідною мовою.

В УПА давався взнаки гострий брак лікарів, передусім хірургів. Чимало лікарів-українців німці забрали на початку війни із західних регіонів України для своїх потреб. Поранені в боях вояки новостворюваної УПА потребували термінової допомоги, і вона була незабаром організована.

Ось як описує участь євреїв в українському Опорі в.о. керівника ОУН (б) в 1941-1943 роках Микола Лебідь: «Більшість лікарів УПА становили жиди, яких УПА врятувала перед нищівними гітлерівськими акціями. Лікарів-жидів трактовано як рівноправних громадян України та старшин української армії. На цьому місці треба підкреслити, що всі вони чесно виконували свій важкий обов'язок, несли поміч не тільки стрільцям, але й всьому населенню, об'їздили терени, організували польові та місцеві лікарні. Не покидали бойових рядів у важких ситуаціях, навіть тоді, коли мали нагоду перейти до червоних. Багато з них згинуло вояцькою смертю в обороні тих ідеалів, за які боровся ввесь український народ»[6].

Може, з пропагандистською метою Лебідь дещо прикрасив українсько-єврейську співпрацю, але участь євреїв в УПА – безсумнівний історичний факт.

Наприклад, у радіограмі в Центр 30 жовтня 1943 року керівники одного з комуністичних партизанських загонів Бегма і Тимофєєв повідомляли: «Націоналісти в Домбровиці мобілізували всіх кравців для виготовлення теплого одягу на зиму. За останнім розпорядженням штабу націоналісти зараз приймають до себе всіх, крім поляків. У даний час [серед] націоналістів багато євреїв, особливо лікарів»[7].

Відзначали участь євреїв в УПА і радянські репресивно-каральні органи. Спеціальна доповідна записка начальника управління контррозвідки «Смерш» 1-го Українського фронту генерал-майора Осетрова секретарю ЦК КП(б)У Микиті Хрущову оповідає про затримання 1 лютого 1944 р. «активного члена ОУН, єврея» Лейби Йосиповича Домбровського (псевдонім «Валерій»). З документу дізнаємося, що він уродженець села Ольшаниця Рокитнянського району Київської області, 1910 року народження, від 1929 до 1941 року перебував у ВКП(б). Закінчив юрфак Київського університету. На початку радянсько-німецької війни був призваний у Червону армію і, беручи участь у боях, в 1941 році був поранений і потрапив у німецький полон. Змінивши прізвище, ім'я, по батькові та національність на українця Леоніда Панфіловича Дубровського, він зумів вирватися з нацистської неволі. Поселившись у місті Рівному, він наприкінці 1941 року встановив зв'язок із Організацією українських націоналістів, а коли та почала збройну боротьбу, в 1943 році став співробітником політичного відділу Української повстанської армії[8]. Тут слід підкреслити, що йдеться про найвищу політичну структуру УПА.

Працюючи в політвідділі, Лейба Домбровський написав низку «контрреволюційних націоналістичних листівок, брошур і закликів», у яких він «ганьбив Радянський Союз», заявляючи, «що Москва пригнічує народи неросійської національності», закликав пригноблені народи «до збройної боротьби з радянською державою». Серед підготовлених ним матеріалів, – заклики до узбецького, таджицького, вірменського та інших народів. У серпні 1943 року обвинувачений написав брошуру «Як московський царизм підкорював народи». На жаль, у документі не йдеться про долю Л. Домбровського, але неважко припустити, що його або розстріляли, або дали 25 років концтаборів – до «учасників антирадянських збройних формувань» застосовували, як правило, саме ці два заходи «соціального захисту».

Цікаво, що, згідно з цим документом, не націоналісти втягнули його до ОУН, а він сам « встановив зв'язок» із бандерівцями (під примусом навряд чи вийде писати полум'яні заклики та брошури). До речі, про подібні ініціативи інших євреїв свідчить уривок зі звіту одного з керівників запілля військової округи УПА «Заграва», де описана ситуація поблизу міста Костопіль у Рівненській області УРСР у серпні 1943 року: «Національних меншостей у цих трьох районах немає, за винятком кількох жидів, що в останньому часі зголосилися до нас добровільно до праці...»[9].

На жаль, повстанські мемуари не донесли до нас повних цифр, імен і псевдонімів більшості лікарів-євреїв, які перебували в УПА. Тут можна навести тільки деякі з них.

Одним із найкращих лікарів у загоні УПА імені Івана Богуна, який базувався в південній частині Волинської області, був амбулаторний лікар Шая Давидович Варма («Скрипаль»). Із протоколу допиту після арешту в серпні 1944 року органами НКВС можна виснувати, що він народився у Варшаві в 1909 році[10]. Рік навчався у Франції, у 1937 році закінчив Варшавський медичний інститут, дружину його звали Броніславою. До 1939 року працював у єврейському шпиталі в Варшаві. Відтак, під час німецько-польської війни, рятуючись від гітлерівців, виїхав до містечка Володимир-Волинський на Західній Україні, де працював лікарем-епідеміологом, а пізніше став лікарем сільської амбулаторії, де й трудився в роки німецької окупації. Був мобілізований до УПА в травні 1943 року, перебував там до серпня 1944 року, вилікувавши за цей час, згідно з його власними свідченнями на допиті, 200 українських повстанців. До нас дійшли спогади про Шаю Варму колишньої розвідниці УПА Галини Островецької («Коханської»): «Варма був добрим лікарем, який у бункерних умовах робив складні операції, він чудово грав на скрипці, з якою ніколи не розлучався. Йому і псевдонім дали «Скрипаль». Коли випадала вільна хвилина, повстанці збиралися на галявині лісу, запрошували Варму, який грав для них. Його всі любили і берегли»[11]. За свідченням Галини Островецької, Шаю Варму за діяльність в УПА засудили до двадцяти років концтаборів – і це попри те, що бандерівцями він був мобілізований, а не прийшов добровільно, і що займався серед повстанців суто мирною діяльністю.

За спогадами сотенного УПА В. Ніновского («Грабенка»), який діяв у північній лісовій частині Рівненської області, лікарем у його батальйоні був єврей з міста Рівного під псевдонімом «Чорний». За словами автора, коли було багато поранених, доктор «Чорний », окрім УПА, постійно бував на санітарних пунктах, щоб надавати допомогу селянам, адже інших лікарів у тих околицях не було[12].

За спогадами офіцера УПА В. Новака («Крилатий»), який діяв у північній лісовій частині Волинської області, в тому регіоні було три госпіталі. У них працювали українські та єврейські лікарі. Останніх «вирвали з німецьких пазурів, де вони були приречені на смерть». Автор називає лікаря-єврея «Білого», який перебував в УПА разом зі своєю дружиною. За словами В. Новака, доктор був одним з найкращих лікарів військової округи УПА «Турів»[13].

Заслуговують спеціального цитування слова про одного з найвідоміших лікарів УПА, справжнє ім'я котрого, на жаль, поки що криється під псевдонімом «Кум». За деякими даними він походив із міста Стрий Львівської області. Спогади про цю людину залишив у 1949 році один із помітних командирів УПА в Карпатському краї сотник Володимир Фединяк («Хміль»). Сам автор загинув у 1951 році, а його спогади донедавна припадали пилом у архіві СБУ.

Оповідач веде мову про значні облави військ НКВС на території Калуської округи взимку 1946 року. У тій гористо-лісовій місцевості знаходився госпіталь під керівництвом доктора «Кума». І далі: «Доктор «Кум» – знана фігура в УПА. Його знали тисячі повстанців. Він в УПА від заснування У[країнської] Н[аціональної] С[амооборони]-у [так спершу називалися загони УПА в Галичині – *А.Г.*]. Наперед був лікарем сотні «Сіроманців», потім в курені «Гайдамаків», в старшинській школі «Олені» (оба турнуси), накінець завідуючим надрайонної шпитальки в Марині. Доктор «Кум» по національности жид, до нас був щиро прив'язаний і хоч Організація [ОУН] дозволила йому по приході большевиків відійти на легальщину, він волів ділити долю і недолю з нами дальше, а в потребі чесно загинути. Який хрустальний характер. Я мав нагоду з ним часто стрічатися і говорити. Доктор «Кум» був оптимістом, вірив у нашу перемогу. Один разу вже за большевицької дійсності я з ним стрінувся в Марині та запитав, чому він не відійшов разом із доктором «Максимовичем» [ще один лікар-єврей, який у 1943 році працював у старшинській школі УПА «Олені»[14] – А.Г.] на легальщину? Він мені так

відповів: «Знаєте, пане поручнику, що мене заболіла та відомість, що ви мене хочете збутися. Я належу до категорії тих людей, що добре довго пам'ятають. Під час німецької окупації Організація [ОУН] виратувала мене від смерти, то чому я маю бути їй не вдячний і не помагати повстанцям будувати Україну? Я вірю, що себе не посоромлю, а вам можу не раз стати в пригоді»[15]. 23 січня 1946 до шпиталю наблизилася спецгрупа військ НКВС. Стійковий попередив усіх у госпіталі. Легкопоранені почали відступати, а здорові заходилися виносити тяжкопоранених із бункера. За цією роботою застали їх перші постріли. Тоді загинув доктор «Кум», поручник «Клименко» і 12 осіб медперсоналу і поранених. Дев'ятьом відступаючим вдалося врятуватися. «Доктор «Кум» – за словами автора спогадів – додержав слова. Він не посоромив ні себе, ні УПА».

Наведемо ще одне свідчення, іншого ґатунку, яке стосується участі євреїв в УПА. Його автор – уродженець Вільнюса єврей Еліаху Йонес, який провів у Східній Галичині весь період окупації. Сам він перебував у групі єврейського Опору, яка пізніше приєдналася до червоних партизанів, і ось яку історію він розповідає у своїх мемуарах: «Під час втечі до лісу і знищення табору Куровиці деякі «вільні» євреї встановили зв'язок із українським підпіллям, бандерівцями, і почали з ними співпрацювати. Ця ініціатива була підтримана бандерівцями, котрі були зацікавлені в єврейських фахівцях. Багатьом лікарям і технікам табору Куровиці бандерівці пропонували допомогти звільнитися.

Доктор Старопольский і доктор Кальфус погодилися і пішли до бандерівців. Старопольский, чесна та наївна людина, вірив представникам українських націоналістів, що вони йому не заподіють шкоди. Він був тривалий час при них і надавав пораненим і хворим медичну допомогу.

До доктора Старопольського і доктора Кальфуса українські націоналісти додали також одного стоматолога. Йому вдалося втекти в день великого російського наступу – 22 червня 1944 року. Він пішов у поля, і коли наблизився загін росіян, вийшов зі свого укриття з піднятими руками і встав перед ними. Він розповів нам згодом, що українські націоналісти ще до приходу росіян убили доктора Старопольського і доктора Кальфуса, позаяк ті останні занадто багато знали»[16].

Так чи інакше, можна констатувати факт участі євреїв у національно-визвольному русі українського народу в 1940-х роках XX століття. В принципі, нічого незвичайного в цьому немає: у всіх великих військово-політичних формуваннях тих років брали участь євреї чи службовці єврейського походження – у польської Армії Крайовій, у Власовській армії, у партизанських комуністичних загонах, у Червоній армії, у Вермахті, а також у колабораціоністській єврейській поліції – була й така. Не стала винятком і УПА, яка воювала за незалежну Україну – проти Гітлера і Сталіна.

Переклав Андрій Павлишин

---

[1] Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944. Документи і матеріали / Упор. О. Вовк, І. Павленко. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Київ – Торонто, 1999. – С. 340-341.

[2] Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів-Київ: «Піраміда», 2001. – С. 11.

[3] *Патриляк І. К.* Легіони Українських Націоналістів (1941-1942): історія виникнення та діяльності. – Київ: Знання, 1999. – С. 26.

[4] *Соколов Б.В.* Оккупация. Правда и мифы. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. – С. 15-16.

[5] Ідея і чин: орган проводу ОУН, 1942-1946. Літопис УПА. Т. 24. Торонто – Львів: «Літопис УПА», 1995. – С. 52.

[6] *Лебедь М.* Українська Повстанська Армія, її ґенеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1. Німецька окупація України. (Репринтне видання) – Дрогобич, 1993. – С. 69.

[7] Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга перша: 1943-1945. Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Київ -Торонто: «Літопис УПА», 2002. – С. 107.

[8] ЦДАГОУ, Ф. 1, оп. 23, спр.930, арк. 115-116.

[9] Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944. Документи і матеріали / Упор. О. Вовк, І. Павленко. Літопис УПА. Нова серія. Том 2. – Київ – Торонто, 1999. – С. 245.

[10] Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Т. 1 – Львів: Просвіта, 1993,. – С. 413-416.

[13] Там само. – С. 82.
[14] *Ткаченко С.Н.* Повстанческая армия (Тактика борьбы) / Под общ. ред. А.Е. Тараса / Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – С. 41.
[15] ДА СБУ, спр. 376, т. 66, арк. 500-501.
[16] *Yones, Eliyahu*, Die Strasse nach Lemberg: Zwangsarbeit und Widerstand in Ostgalizien 1941-1944 / Bearbeitet von Susanne Heim. Aus dam Hebräischen übersetzt im Auftrag der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Verfolgung der NS-Verbrechen, Ludwigsburg. – Frankfurt/Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1999. – S. 111-112.

Євген Соболь

СУЧАСНІ СВЯТІ І МУЧЕНИКИ

Про книгу Людвіґа Мельгорна «Відкидаючи брехню. З історії опору і антитоталітарної опозиції в XX столітті»

Книга Людвіга Мельгорна «Відкидаючи брехню. З історії опору і антитоталітарної опозиції в XX столітті» може викликати здивування у читача. Наприклад, переглядаючи поміщені в ній фотографії, він наткнеться на людей у гітлерівській формі (це учасники невдалого замаху на фюрера), а потім побачить фотографії опозиціонерів з країн соціалістичного табору, одягнених у светри і табірні ватники. Що їх поєднує?

Ця історична книга має свою, на жаль, трагічну, історію. Людвіґ Мельгорн, противник режиму з НДР, брав активну участь у процесі польсько-німецького примирення, а після падіння Берлінської стіни був одним з ініціаторів створення в Кшижовій (населений пункт поблизу Свидниці, раніше Крейзау) Міжнародного центру молодіжних зустрічей. Вибір цього місця був невипадковим. Тут зустрічалися члени антигітлерівської групи «Гурток Крейзау», а пізніше, у 1989 р., була відслужена польсько-німецька літургія примирення за участі канцлера Гельмута Коля і прем'єр-міністра Польщі Тадеуша Мазовецького. Мельгорн підготував у Кшижовій виставку, яка, розповідаючи про учасників антигітлерівського руху й опозиціонерів з соціалістичного блоку, мала на меті служити не тільки польсько-німецькому примиренню, а й зближенню Західної та Східної Європи. На жаль, під час роботи над книгою, що супроводжувала виставку, автор помер. Але цю працю завершили його співробітники.

Розуміючи, що зіставлення опозиції, яка намагалася повалити диктатуру Гітлера, та демократів із соціалістичного табору, може викликати суперечливі почуття, автор виділив деякі риси, що, на його думку, об'єднують ці середовища. У першу чергу, це була віра і традиція. Книга «Відкидаючи брехню» показує конфлікт між істинною вірою в Бога і фальшивим поклонінням ідолам тоталітаризму, що втілилися в особах Гітлера і Сталіна. Навіть у роздумах секуляризованих діячів із Чехословаччини з'являється есхатологічна перспектива. У вступних текстах «Нацизм» і «Комунізм» (оскільки виставка й книга передусім мають на меті промовляти до молоді) автор підкреслює, що обидві системи претендували на роль нової релігії XX століття. Кожний опозиціонер доходив до висновку, що тоталітаризм – абсолютне зло і його не вдасться повалити, ставлячи перед собою тільки політичні завдання. Необхідно знайти істину, тобто засудити його з етичних позицій. Це повертає до віри в Бога. Опозиційна діяльність фактично була актом віри. Тому в книзі знайдеться чимало людей, пов'язаних із Церквою – отець Ян Зея, середовище «Тиґодніка Повшехного», видавці «Хроніки Литовської Католицької Церкви».

Читаючи книгу, можна запитати, чому автор не присвятив окремого тексту найвідомішому російському дисиденту Андрію Сахарову або українському – Левкові Лук'яненку, хоча помістив їх фотографії та декілька цитат. Ім'я найвідомішого в'язня ГУЛАГу Олександра Солженіцина з'являється у книзі лише раз. Але мені здається, що автор передусім намагався показати зв'язок між групами опозиціонерів – польськими Комітетом захисту робітників та «Солідарністю», чеською «Хартією-77», Гельсінськими групами, – та охарактеризувати опозиційну діяльність загалом, як духовну спільноту дисидентів. Тоді їхній вибір зроблений на етико-релігійній основі і вписується у контекст одвічної боротьби добра зі злом.

Антигітлерівська група фон Вартенбурга «Гурток Крейзау» була створена в 1943 р. з ініціативи Гельмута фон Мольтке і Петера Йорка. З часом вона поповнилась новими людьми – представниками соціал-демократичних і церковних середовищ. Члени групи, що походили переважно з консервативної

пруської аристократії, отримали освіту в дусі європейського гуманізму. Тому після приходу Гітлера до влади вони дуже швидко зрозуміли, що нацизм є запереченням фундаментальних принципів, на яких протягом століть будувалася Європа. Ці видатні мислителі й теоретики вважали, що післявоєнна Німеччина повинна базуватися на таких цінностях, як особиста свобода, свобода совісті й терпимість. Їхній зв'язок з гуманістичною традицією заслуговує на увагу хоча б тому, що позбавлені цього дисиденти в СРСР були змушені шукати свій шлях до істини, блукаючи у пітьмі. Як, наприклад, Петро Григоренко, який згадував, що його виступ проти Хрущова відбувався на межі між сном і дійсністю і був стогоном пригнобленої совісті. Автор книги описав також трагічну долю інших учасників «Гуртка Крейзау»: Теодора Штельцера, Тео Гаубаха, Адольфа Райхвайна, Адама фон Трота, Альфреда Дельпа і Гаральда Пельхау. Після невдалої спроби повалення диктатури Гітлера більшість із них була заарештована. Очікуючи виконання вироку смерті, вони знайшли духовну опору в особі Пельхау, тюремного пастора, приналежність якого до групи не була викрита нацистами. Він до останньої хвилини підтримував в'язнів на дусі, організував обмін листами між ними та сім'ями. Фрагменти цієї кореспонденції, сповненої віри й любові, є найбільш хвилюючими в книзі. Пастор вважав, що всі в'язні прийняли смерть, як перші християни.

Представляючи постаті польських опозиціонерів, Мельгорн підкреслює, що їхня боротьба з комуністичним режимом виникала з традиції Другої Речі Посполитої. Тут можна згадати про Владислава Бартошевського і Яна Юзефа Липського, що народилися перед другою світовою війною, у біографіях яких сконцентрувався трагізм польської історії XX століття. Бартошевський був в'язнем Освєнціма, а потім, за часів ПНР, сидів у в'язниці за звинуваченням у «шпигунстві». Вони були солдатами Армії Крайової та билися в її лавах під час Варшавського повстання. Збагачені цим досвідом, вони мали значний вплив на формування молодого покоління польської демократичної опозиції у дусі християнської етики, примирення та любові до ближнього. Не можна не згадати про вплив на польську опозицію отця Яна Зеї – харизматичного священика, який у 1920 р. брав участь у польсько-радянській війні як військовий капелан і на полі битви дійшов до переконання, що в боротьбі зі злом не можна вдаватися до насильства.

У проповіді, виголошеній у 1974 р , у 35-ту річницю вторгнення СРСР до Польщі, він закликав до примирення: «Сподіваюся, що коли-небудь зустрінуться правомочні представники польського народу з такими ж правомочними представниками народу російського – і обидва народи знайдуть примирення в істині». Що ж, цей заклик залишається актуальним і донині.

Автор описує шлях засновників КОР – Адама Міхніка і Яцека Куроня: від марксистського ревізіонізму до обґрунтованої морально опозиційної діяльности. Куронь власне визнав, що боротьба з тоталітаризмом – це акт віри. Цей життєвий вибір підтверджується трансцендентним моральним законом, якого джерелом є Бог. Розуміючи, що комунізм вдасться повалити лише спільними зусиллями всіх поневолених народів, КОР встановив контакти з опозицією із сусідніх держав. Мельгорн описує перебіг польсько-чеської зустрічі (поляків із представниками «Хартії-77»), яка відбулася у 1978 р. на горі Снєжці, а також розповідає про зустрічі Збігнєва Ромашевського з Андрієм Сахаровим у Москві.

Опис дисидентського середовища в СРСР автор вирішив почати з генерала Петра Григоренка. Свій вибір він обґрунтовував тим, що побачив у його протесті схожість із антитоталітарною діяльністю фон Мольтке з Крейзау. Обидва належали до верхівки своїх країн, а їхній протест став увільненням совісті від натиску брехні. Починаючи з виступу на партійній конференції 1961 р. у Москві з різкою критикою Хрущова, Григоренко зробився непримиренним противником комуністичного режиму. Він писав відозви на підтримку кримських татар і «празької весни», випускав самвидавні брошури. Автор підкреслює, що Григоренко був першим «інакомислячим», якого було вирішено «вилікувати» в психіатричній лікарні. Наступна постать у пантеоні непокірних – Тетяна Вєліканова. Після арешту в 1969 р. Наталії Горбаневської саме вона керувала виданням «Хроніки поточних подій», що інформувало про політичні переслідування в СРСР. За цим зразком пізніше була заснована «Хроніка Литовської Католицької Церкви», де описувалися релігійні переслідування. Її розповсюдженням займалася, зокрема, Нійоле Садунайте, про яку також розповідається в книзі.

Підписуючи в 1975 р. Гельсінські угоди, радянська влада фактично створила правове поле для дисидентської діяльності. Опозиціоністи почали апелювати до західної громадськості й інформувати про масові порушення цієї угоди в СРСР. Автор розповідає про діяльність Московської Гельсінської групи і подібних груп в Литві і в Україні. Він описав трагічну долю поета Василя Стуса, який помер у таборах у 1985 році. Цей факт викликав шок у німецьких учасників проекту в Кшижовій, які повірили в гасла «перебудови» і «гласності» Ґорбачова, однак не припускали, що тоді в СРСР відбувалися жорстокі політичні репресії. Автор також приділив увагу співробітництву між групами дисидентів у СРСР, щоб схарактеризувати цей рух у цілому. Завершується книга описом утворення «Солідарності», що допровадило до розпаду соціалістичного блоку.

Книга Людвіґа Мельгорна вводить в обіг невідомі досі матеріали: звернення, заяви, стенограми, листи та спогади. Вона стане постійним джерелом цитування для багатьох наукових досліджень. Однак сучасність ще дописує до неї епілог, який важко назвати оптимістичним. Незважаючи на падіння комуністичного режиму, так і не відбулася інтеграція Східної та Західної Європи. У пострадянських республіках існують авторитарні режими. Зло комунізму уникло правосуддя, а його злочини проти людяності не були засуджені жодним міжнародним трибуналом. Тому перемога опозиціонерів і дисидентів, чию долю ми можемо простежити в книзі, виявилася лише частковою. Нашим дітям та онукам ми залишаємо світ відносних цінностей, у якому так і не відбулося остаточної перемоги добра над злом. Цей релятивізм ще довго буде отруювати життя в країнах колишнього соціалістичного блоку. Використовуючи ці розмити цінності, посткомуністична номенклатура методами з часів СРСР підпорядкувала власним інтересам багато ділянок політичного та економічного простору. Анна Політковська, Георгій Ґонґадзе, ув'язнені білоруські опозиціоністи – всі вони могли б статися героями наступної частини цієї книги, оскільки, за словами Вацлава Гавела, «хотіли жити в правді».

Ludwig Mehlhorn (współpr. Fritz Delp, Annemarie Franke, Katarzyna Madoń - Mitzner). ***Odrzucając kłamstwo. Z historii oporu i opozycji antytotalitarnej w XX wieku.***
Książka towarzysząca wystawie. Tłum. Joanna Barełkowska i zespół. Krzyżowa: Fundacja Krzyżowa dla Porozumienia Europejskiego i Kreisau - Initiative e. V., 2012.

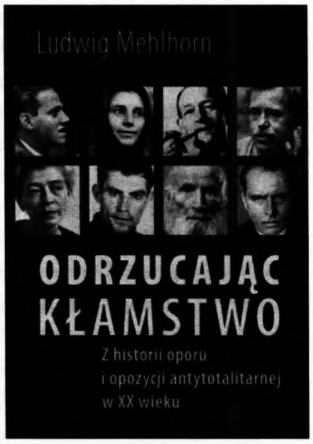

Анджей Фрішке

СКЛАДНИЙ РОМАН ІЗ ПОЛЬЩЕЮ

Це незвичайна книга, якщо брати до уваги її тему, автора, форму й людей, свідчення яких у ній зібрано. Про Росію та росіян у Польщі частіше говорять або погане, або нічого. Тут ми знаходимо підтвердження значення Польщі та її культури для непокірної російської інтелігенції, а, крім того, часом вражаючі точки зору на Польщу.

Татьяна Косінова – журналістка, репортер, із 1988 р. працює в «Меморіалі». У 1991 р. вона почала брати інтерв'ю у радянських дисидентів на тему сприйняття ними Польщі та контактів з Польщею. Можливо, не тільки у дисидентів, а ширше – в інтелігентів, відкритих для культури та ліберально-демократичної системи цінностей, які не піддалися радянській індоктринації. За багато років вона зібрала більше ста інтерв'ю. Крім того, вона переклала кілька бесід із польськими опозиціонерами, які цікавились Росією. Народилась книга, на сторінках якої непокірні громадяни колишнього СРСР розповідають про свої зустрічі з Польщею та поляками. Іноді ці оповіді стосуються воєнних років або часу відразу після війни, наприклад, зустрічей із поляками в таборах. Однак головною точкою, з якої починається систематична рефлексія, став 1956 рік, час «польського жовтня» та радянської десталінізації. З того часу для радянської інтелігенції «Польща дійсно слугувала певним мостом у Європу та європейську культуру, аж до культури політичної, починаючи з найабстрактнішої культури ідей. Так вийшло, що філософські, театральні та ідеї кіно – все приходило до нас із Європи здебільшого через Польщу. Те, що було заборонене або не допускалося з Європи напряму, зі світу думки та мистецтва, зі світу політики XX століття, з 1955–1956 років доходило до нас через Польщу. Думаю, тяжко знайти когось, хто вичитував би все це по-угорськи. Хоча в Угорщині щось друкувалося, безперечно. А ось польська – все ж слов'янська мова, більш-менш доступна. І тому я знаю, що це доходило до мене у Москві так само, як доходило до когось і в Литві. Я знаю цих людей. Це доходило через польські книжки, через польські журнали, через польські газети, через польське кіно, через польський театр. І про це не можна забувати. Доходило, безперечно, польською мовою, із польськими акцентами, з польськими нюансами. Багато що з європейської культури, що ввійшло, здавалось би, міцно в обіг певного російського інтелектуального середовища, йшло через Польщу. Так склалося. А склалось недарма. Склалось тому, що поляки цього домоглися. Або тому, що в Польщі навіть за комуністичного, проте не відверто сталінського, режиму просто неможливо було зберегти у царині культури той режим, який панував у цій нещасній країні. Це з приводу «мосту»», – говорить Вадим Козовий.

1956 рік приніс безпосередні політичні контакти між групою радянських ревізіоністів та групою тижневика «По просту» («Po prostu»). Це один з найбільш вражаючих для історика і досі не описаних фрагментів тодішніх подій. Восени 1956 р. у Московському університеті кілька молодих істориків створили підпільну групу, «…розраховували на те, що врешті-решт почнеться що-небудь подібне до того, що я бачив у Польщі» (говорить учасник групи історик Ніколай Обушенков). Лідером був Лєв Краснопєвцев. Весною 1957 р. вони таємно зустрічалися в гуртожитку з редакторами «По просту», які приїхали в Москву. Зустріч стала можливою, оскільки Лія та Ернст Скальські, які тоді вчилися в Москві, дружили як із людьми з групи Краснопєвцева, так і з редактором «По просту» Елігіушем Лясотою. Він згадує (інтерв'ю з ним подане в книзі), що гості з Варшави були обережні, закликали до поміркованості. Росіяни були досить радикальними. У червні група Краснопєвцева поширила близько 300 листівок із закликами до страйків, відкритих виступів на партійних зборах та створення робочих рад. (Зокрема ці два завдання можна вважати взятими з польського досвіду 1956 року). Ми дізнаємось і про те, що вони перекладали статті з «По просту» та обговорювали їх. У кінці серпня – на початку вересня 1957 р. почались арешти, а в лютому наступного року дев'ятьом членам групи були винесені вироки від 6 до 10 років таборів. Вони згадують, що на слідстві з'ясувались подробиці

контактів із тижневиком «По просту». Невідомо, чи вплинуло це на прийняття рішення про закриття польського видання.

Про радянські реалії того часу інформують розміщені в додатку до книги документи ЦК КПРС, у яких навіть зовсім безневинні книги та журнали, що виходили в Польщі, розцінювались як антирадянські та ревізіоністські. У чорний список серед інших потрапили: «Штандар млодих», «Свят», «Мисль філозофічна», «Нова культура» та «Вармія та Мазури». Їх провина полягала в... критиці сталінізму чи наслідуванні «буржуазних» зразків. Із польськими взірцями боролися, радикально зменшуючи їх продаж, наприклад, «Шпильок» з 1100 до 10-ти, а «Доокола свята» з 960 до 50 екземплярів.

По суті, безпосередніх контактів та співробітництва між колами непокірної польської та радянської інтелігенції не було, не рахуючи окремого випадку Булата Окуджави. Однак найбільш значним був культурний вплив, захоплення польською пожовтневою культурою. Про це явище говорять, здається, всі співрозмовники Татьяни Косінової, і цей сюжет може вразити багатьох польських читачів. Багато хто вчив польську мову, щоб читати журнали, які так чи інакше доходили до СРСР: «Політику», а також і «Пшекруй» або «Кобєту і жицє», популярні у той час щотижневики з неполітичною тематикою. Для читача в СРСР вони були тоді одкровенням завдяки іншому стилю журналістики, мові, вільній від нав'язливої ідеології, та відкритості до Заходу, до його культури, у тому числі й масової. Купувались польські книги, користувалась популярністю польська поезія. Книги відомих західних авторів, наприклад Гемінґвея, Кафки, Беккета, Камю, що виходили в Польщі, були недоступні російською мовою, тому їх купували в польських виданнях. Захоплювалися польською школою кінематографії: багато співрозмовників Косінової згадують «Канал» та «Попіл та алмаз» Вайди, а також фільми Кавалєровіча, Зануссі або навіть Форда. Вони говорять, що польське кіно можна було порівнювати з італійським неореалізмом, але польське було більш доступне. Їх зачаровувала романтична аура польської культури. Один з оповідачів навіть висуває тезу, що без Вайди не було б Андрія Тарковського. Вони захоплювалися польською графікою, фотографією та плакатом. Таким чином, Польща була вікном на Захід, але діяла і через власні теми, що розвивалися на берегах Вісли. «...Якщо говорити про литовський вплив, то це, скоріше, такі неокласичні мотиви, що діяли більше на Бродського, скажімо, через Томаса Венцлову, який, у свою чергу, прекрасно знав польську поезію. Ну і те, скажімо, як Бродський перекладав Галчинського – він його робив ніби більш класицистичним, ніж він є», – говорить Віктор Крівулін.

Якщо вже вимовлено ім'я Бродського, треба заохотити до читання цієї книги всіх, хто цікавиться його творчістю та життям. Тут зібрано багато спостережень та описів його долі, зв'язків, захоплень. Особливо цікаві в цьому аспекті спогади Інеси Завадської, між іншим, колишньої ув'язненої та судимої в Польщі в 1968 р. за контакти з підпільною організацією ВСХСОН. Спогади Завадської – це ще й рідкісний порівняльний опис слідства в Польщі, нехай і в пізній період правління Ґомулки, з аналогічним слідством у СРСР.

Незвичні й свідчення Булата Окуджави, для якого польські контакти були надзвичайно важливими. Його пригода з Польщею розпочалась в 1961 р. зі знайомства з Наталею Модзелевською, матір'ю Кароля. Він привернув її увагу в тбіліському ресторанчику, коли відмовився підняти тост за Сталіна. Так вони познайомились. Наталя Модзелевська привезла тоді плівки з записами його пісень. «Плівка була просто – ах! І не тільки для мене. Тут Окуджаву напам'ять знали, співали, як вміли, але співали всі, не тільки дисиденти», – згадує Кароль Модзелевський. У 1964 р. під час поїздки до Польщі Окуджава зустрівся в Закопане із Каролем Модзелевським та Яцеком Куронем і довго розмовляв із ними. Їхній арешт у 1965 р. міг мати наслідки для радянського громадянина, а тим більше в 1967 р. Окуджава зустрівся на квартирі в Куроня зі щойно умовно звільненим Яцеком та колом його молодих друзів (звичайно, до КГБ та ЦК КПРС було спрямовано донос, його можна прочитати в додатку). Пісні Окуджави тоді були вже дуже відомі в Польщі, багато хто вчив їх напам'ять, їх наспівували біля вогнища, виходили й платівки, а візит до Польщі в 1967 р. був пов'язаний, зокрема, із концертом у «Стодолі». У Радянському Союзі Окуджава створював владі проблеми не тільки через свої негідні польські знайомства, а й через гуманістичний акцент у творчості. Чим приваблювала його Польща?

«Почуття власної гідності… Яке прикривається, може, іноді гонором, але воно дуже глибоке. І мені це подобається. І це не так часто зустрічається. Тому цінне… І, на відміну від нас, усвідомлення своєї свободи. Знайомство зі свободою. Кровне. Тому що ми не знаємо, що таке свобода. Ми знаємо, що таке воля. А у поляків це є. (…) У поляків є повага до закону, вміння розуміти закон. А ми цього не знаємо. Повага до особистості, чого у нас ніколи не було. Державу ми поважали, а особистість – ні. І це справа багатьох років, багатьох поколінь. І це має бути в крові…». Напевно, Окуджава оцінював Польщу через досвід спілкування з найкращими з нас, напевно, він дивився на Польщу в довгостроковій перспективі. «…на відміну від Росії, у Польщі було відмінене кріпосне право задовго до нас. І це відіграло велику роль. А у нас залишались рабами», – говорив він Косіновій, додаючи, - «[Росія] погано знає свою історію. Вона завжди виховувалася на перемогах і ніколи – на поразках. А поразки – це найкращі вчителі».

Таких рефлексій з приводу відносин або порівнянь між Польщею та Росією немало. І вони різнорідні, часто дуже цікаві. «Прості радянські люди завжди лаяли владу за все, що вони мають безпосередньо, що можна помацати. По відношенню до зовнішньої політики – цілком ортодоксальна реакція. Хоча всі розуміли, що все це суцільна брехня, шахрайство, грабіж, обман, але завжди підтримували все, що зовні», – говорить Алєксандр Лавут. «Імперський синдром, який дуже сильно сидить у свідомості значної частини нашого населення, не тільки малоосвіченої, і який плекається офіційною пропагандою (зараз вона знову заповнює телевізійні канали), є достатньо потужним фактором, що впливає на свідомість людей. Ви подивіться опитування, яке проводить Левада-Центр: Польща, поляки не користуються в широких колах населення тою повагою, на яку вони заслуговують», – вважає Віктор Шейніс.

Ці спостереження опубліковані в розділі, присвяченому сприйняттю «Солідарності». Напевно, всі співрозмовники Косінової були зачаровані «Солідарністю», бачили в ній великий рух проти системи, незвичність настільки масової активності, що створила союз робітників та інтелігенції. І всі вони, видно, не вірили в довговічність польської революції, у її перемогу, очікуючи жорстокої інтервенції, можливо, кривавої. З цієї перспективи введення Ярузельським воєнного стану більшість оцінює як тимчасову перестановку руху, тимчасове та поправиме зло, оскільки лишались живими люди, зв'язки між ними, основи структур. Одночасно військовий путч проти суспільства скомпрометував ленінську ідеологію, що мало своє значення. «Польський робочий клас виразно показав усьому світу, що польська держава оголосила війну йому та всьому польському народові. Воно називалось наче пролетарським, і головна польська партія наче теж пролетарська. Але держава оголосила воєнний стан проти кого? – Проти робочого класу, проти народу. І це оголило всю сутність комуністичної держави», – говорить Василь Овсієнко.

До більшої активності, яка була б спробою піти схожим шляхом, вони готові не були. Дисидентське середовище складалося переважно з інтелігентів. «У нас все ж були кухні та вузьке коло людей, які всі одне одного знали. Людей багато, люди прекрасні, але всі одне одного знають. І все-таки якась стіна, не скажу, що від народу, але від основної маси населення. Стіна нерозуміння була», – вважає Єлєна Саннікова. До того ж слід пам'ятати, що після великих репресій другої половини сімдесятих, після численної еміграції дисидентський рух був серйозно ослаблений. Ніхто не згадує про контрабанду польської преси, про переклади статей із польських газет, як це робилося в 1956 році. Щоправда, з осені 1980 р. польську пресу в СРСР не допускали, але показова відсутність згадок про спроби якось її добувати. Тим не менш, слід згадати Олєґа Орлова, який у 1981 р. надрукував та розповсюдив кілька сотень листівок, що більшою мірою стосувались Афганістану, але й були виразом симпатії до «Солідарності» – із засудженням можливої інтервенції. У багатьох бесідах виникає питання, чому рух типу «Солідарності» був неможливий у СРСР. Відповіді звучать переконливо: роз'єднаність та низький рівень свідомості робочого класу, відсутність зв'язків між робітниками та інтелігенцією, відсутність незалежної церкви, оскільки російська церква підкорялася владі. Крім того, багатонаціональний характер СРСР. «Мені здається, тільки Андрій Дмитрович [Сахаров] уявляв собі такий шлях для Росії, який був в Польщі», – говорить Лариса Богораз.

Спробою упорядкувати сюжети, систематизувати відмінності між Польщею та Росією, польською та російською інтелігенцією стали бесіди з російськими соціологами, які мали контакти з соціологами польськими: Юрієм Лєвадою, Владіміром Ядовим, Борісом Фірсовим, Борісом Дубіним.

В останній розділ «Замість закінчення» Татьяна Косінова включила три інтерв'ю з поляками, для яких російська культура була та залишається важливою, а радянські дисиденти стали натхненням та надією – Адамом Міхніком (польський переклад надрукований в «Зешитах літерацьких» № 117), Анджеєм Дравічем та Каролем Модзелевським. Ці інтерв'ю слугують доповненням до більш ранніх, зосереджених на певних періодах та подіях, як-от оповідання Збіґнєва Ромашевського про зустріч із Сахаровим у 1979 році. Розповідь Модзелевського виходить за межі окресленої теми Польщі, торкається російських мотивів на тлі історії його власного незвичайного життя, коріння якого в Москві. Це хвилююча автобіографічна оповідь, ніде досі не представлена з такою глибиною.

Непокоїть те, що інтерес до Польщі і її культури, здається, пішов у минуле, подібно до того, як у Польщі заледве жменька людей цікавиться культурою та історією Росії. Здається, ці шляхи почали розходитись у сімдесятих, а особливо в вісімдесятих роках. Не тільки через непрохідні бар'єри, встановлені для того, щоб за Буг не потрапляли ідеї та приклади непокірності. Послаблення дисидентського руху, у тому числі інтелектуальне, призвело до того, що в ключові для Польщі роки відродження, пов'язані з історією КОС-КОР та «Солідарності», відповідного партнера не виявилось. Так відбулося ще й тому, що дисидентський рух був сконцентрований на правах людини, свободі слова, свободі культури, але не наважувався спробувати сконструювати програми політичних змін. Польський опозиційний рух виходив із подібних цінностей, але достатньо швидко надав їм форми програм боротьби за перетворення суспільного життя. А вони були пов'язані з конкретною польською ситуацією та станом суспільства. Коли настала «перебудова» та «гласність», мало хто з поляків, серед яких особливо Міхнік, сприймав це як справжні зміни та уважно стежив за подіями в СРСР. Вони, однак, мали свій специфічний характер, достатньо далекий від того, чим були захоплені поляки. Так воно і залишилось. Польща досі болісно реагує на довгі роки радянської пропаганди, «дні радянської культури», примусове вивчення російської мови, жертвами якого стають, до речі, великі імена та твори російської культури. Ми намагаємось підкреслити зв'язки з Заходом, беручи звідти приклади, особливо з англосаксонської сфери. Інші шукають їх у традиції, особливо в антиросійській. Поляки в своїй більшості звертаються до сучасних продуктів поп-культури, агресивність якої маргіналізує вплив культури справжньої. Небагато знаходиться бажаючих читати складні книги, і не тільки російських письменників. Однак – спробувати варто.

Насамкінець є сенс дати слово автору книги: «Мало хто мав про Польщу та поляків емпіричне, а не абстрактне уявлення. При тому любили та співчували, не сподіваючись на взаємність. У чомусь ту любов за мірою марності й безнадійності можна порівняти з любов'ю поляків до Франції. Із тою різницею, що в любові радянських дисидентів було менше претензій: у більшості своїй люди освічені, вони знали історію та здавали собі справу з того, що у них немає і не може бути жодних підстав до взаємності».

Tatiana Kosinowa. ***Polski mit. Polska w oczach dysydentów.***
Kraków-Warszawa: Instytut Książki – „Nowaja Polsza", 2012

Переклала Катерина Білик

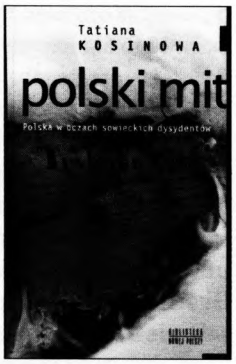

Яцек Ґлажевський

ПІДКІРКОВІ ЦЕНТРИ КУЛЬТУРИ

Нотатки на полях книжки Татьяни Косінової «Польський міф»

В одному з есеїв, нещодавно перевиданих часописом «Zeszyty literackie», Чеслав Мілош визнавав: «Нема сенсу зображати винятковість та приховувати манію, властиву всім полякам. Навпаки, слід зізнатися у ній та намагатися досліджувати її в самому собі якомога безпристрасніше. Поляки та росіяни не люблять один одного або, точніше, відчувають один до одного усілякі недружні відчуття, від презирства та неприязні до ненависті, що не виключає неясної взаємної притягальності, але завжди позначеної недовірою». Вказана Мілошем раціонально непояснювальна взаємність цієї маґнетичної привабливості здається тривкішою, ніж усі польські та російські манії. У цій галузі аргументом може слугувати все: загальна історія, досвід комунізму, літературні захоплення, відчуття зверхності, злочин у Катині, енергетична політика, троцькізм, сталінізм, ревізіонізм, поезія Бродського, проза Солженіцина тощо. Зрештою, Росія – це незмінна точка відліку для польської дійсності, а часто ще й пробний камінь стану духу та розуму. Досить хоча б проглянути поточну публіцистику або пропозиції видавництв, які спеціалізуються на так званій літературі факту – «російське питання» присутнє там не стільки як реакція на політичні рішення, скільки як інтегральний елемент специфічного погляду на світ. Світ, який якщо і відкритий, то виключно для положень, які підтверджують його ресентименти, а ще частіше є вульгаризованою версією більш ранніх упереджень. Світ, який вірить у всілякі теорії змови та схильний до проявів перманентної інтелектуальної еквілібристики, лишень би врешті-решт виявилося, що «система» не ілюзорна і діє надзвичайно ефективно. Чи не про такі політичні погляди писав у другій половині XIX ст. класик анархічної думки? «Новітня держава за своєю сутністю і метою є обов'язково військовою державою, а військова держава з тією самою необхідністю стає державою завойовницькою; якщо ж вона не завойовує сама, то вона буде завойована з тієї самої простої причини, що де є сила, там неодмінно повинен бути її вияв або її дія. З цього всього, знову ж таки, витікає, що новітня держава неодмінно повинна бути величезною та могутньою державою; це є неодмінною умовою її збереження» (Бакунін. Державність та анархія).

Прихильники атавістичних норм функціонування світу закидають своїм життєвим та інтелектуальним опонентам політичну наївність, короткозорість та історичну сліпоту. Справа, однак, не в психофізичному стані жерців, блазнів чи «корисних ідіотів», а в тому факті, що однобічний погляд на будь-яке явище в якомусь сенсі посилює або навіть формує тоталітарні сторони людської ментальності. У такому випадку закритий розум поглиблює своє поневолення та прирікає себе на вічне прокляття підпілля та конспірації. У той же час будь-яка порядна конспірація повинна з надією очікувати свого кінця, а після можливого тріумфу змови – відкинути звички підпільника. І відкрити для себе новий, складний та різноманітний світ, у якому здатність до розумної диференціації буде прямо пропорційна відчуттю свободи. Як згадував Адам Міхнік: «В інтерв'ю емігрантській російській газеті я сказав, що я справжній антирадянський русофіл. У цьому сутність мого ставлення до Росії. Я люблю російську культуру, літературу, люблю росіян. Я завжди добре почувався серед них, у мене завжди було багато друзів в Росії, більш, ніж у Польщі. Однак я терпіти не можу Радянський Союз як політичну формацію та певне цивілізаційно-культурне ціле.»

Книга Татьяни Косінової* – це свідчення як польсько-російської притягальності, а, можливо, навіть взаємної спокуси, так і згаданої вище відкритості. Свідчення в обох значеннях – документ дисидентського минулого російських інтелігентів та позиція спротиву нинішній політичній ситуації, трохи всупереч правилам ідеологічної коректності. Як підкреслює автор: «Осердям цієї книги став подив (…). Біографічні інтерв'ю з політв'язнями післясталінського періоду (…) показали значну присутність польських реалій у пам'яті та усних розповідях моїх співрозмовників. Раптом виявилося, що події в Польщі часто ставали для них головними ґенераційними переживаннями, а явища польської культури

*Книга стала першою публікацією із серії «Бібліотека «Нової Польщі», яка видається Інститутом книги разом із журналом «Нова Польща».

та польська преса слугували не тільки джерелом та каналом інформації про Польщу та Захід у цілому, а й формували тренди, стратегії та репертуар практик».

Можна було б припустити, що така точка зору, своєрідна апологія польського впливу, здатна призвести тільки до плачевних наслідків, у першу чергу – до нашого реваншистського відчуття культурної та моральної переваги. Graecia capta ferum victorem cepit* … Однак, на щастя, відбувається інакше. Співрозмовники Татьяни Косінової, видатні особистості російської опозиційної сцени, дійсно розповідають про місце польської культури в процесі формування їхньої дисидентської індивідуальності, але все ж це «уривчасті розповіді». Випадковість вибору часом просто вражаюча. Його феномен урівноважує між собою інтелектуальний статус окремих джерел натхнення: викрійки з журналу «Kobieta i życie» тут так само важливі, як публіцистика з тижневика «Przekrój», тому що неможливо символічно перекласти тугу за вільним життям на мову роману або, скажімо, громадської дискусії. Російська інтелігенція могла, завдяки нашому посередництву і своєму знанню мови, читати польські переклади західноєвропейської та американської белетристики, а також наукових праць у галузі соціології, філософії, психології, проте не дуже звертала увагу на явища, які сьогодні в Польщі заслужили б найвищої оцінки. Більше того, зацікавлення «польським шляхом» було процесом непостійним. Частотність натхнення залежала від політичних, соціальних і культурних наслідків наступних «польських місяців».

Ставлення росіян до проявів інтелектуального життя на берегах Вісли можна було би пропустити через фільтр типології впливу Гарольда Блума. Формулу цього співвідношення визначали би тессера, кенозис, апофрадес, але навряд чи вони змогли б охопити сутність даного явища. Так що «Польський міф» здається книжкою, яка виросла з духу меланхолії, що тягнеться до втраченого раз і назавжди і плекає надію, яка знає про неможливість здійснення. Початкова мотивація, яка випливає з визначеного таким чином письменницького задуму, реалізується, безсумнівно, в енциклопедичному знанні теми історії дисидентського руху в СРСР – ще й з цієї точки зору читання книги дає повне задоволення. Більш того, завдяки їй можна повністю усвідомити відмінність між польським і російським опозиційним досвідом, а в контексті цієї відмінності – сталість «героїчного етосу» непокірної думки. Історичність даного заходу полягає тут скоріше в боротьбі з розчаруванням, яке випливає з невикористаних можливостей та втрачених шансів. Історичність, яка розуміється не тільки як історичний перебіг певної події, але, перш за все, як занурення у потік часу, який охоплює разом з героями оповідки й самого автора, а з ним і читачів. Ще й тому найвлучніше визначення феномену «польського міфу» сформулював Віктор Борисович Кривулін, філолог, поет, есеїст, редактор незалежних журналів «Північна пошта» і «37», зазначаючи: «Ось Польща. Польськість як бекґраунд. Як ґрунт, такий собі підкірковий центр культури».

Влучність визначення тут не тільки в його стислості, а й в розумових наслідках метафоризації. Адже підкірковий центр контролює первинні реакції організму, водночас забезпечуючи саморегуляцію внутрішніх процесів. Звернення до польської літератури, преси, польського кіно ставало для російського інтелігента в часи комунізму засобом природної захисної реакції. Дух польської свободи був подібний до імунного бар'єру. Попри те, це натхнення було інтегральною частиною незалежного інтелектуального світу і його треба оцінювати виключно в його перспективі. Іншими словами, йому ніколи не стати знаряддям задоволення особистих, національних і соціальних комплексів.

***

Дивно, що російська проблематика в листуванні Єжи Ґедройця та Чеслава Мілоша з'являється тільки в 1958 році**. Першими значними імпульсами стали присудження Нобелівської премії з літератури Борису Пастернаку та задум польського перекладу «Доктора Живаґо». З цього моменту Росія вже незмінно присутня в роздумах та видавничих планах редактора й поета, а російська мова стає елементом мовної гри, яку вони ведуть між собою.

Із таких ось польських хитросплетінь та зближень слід, мабуть, виводити «Російський міф».

Переклала Катерина Білик

Яцек Глажевський – історик літератури, критик, перекладач. Працює в Інституті польської літератури Варшавського університету, а також у фонді «Центр імені професора Броніслава Ґеремека».

* Греція, захоплена в полон, переможців диких полонила (лат.) Горацій. Послання. – *Прим. пер.*

** Я пишу на цю тему в нарисі «Мілош, Ґедройць, Росія» (у процесі написання).

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР». ФОТОГРАФІЇ ЖЕРТВ СТАЛІНА

– За 470 днів Великого терору в СРСР розстрілювали, згідно зі статистикою, 1600 осіб на добу, тобто в середньому одну людину в хвилину протягом п'ятнадцяти місяців і дванадцяти днів, вдень і вночі, – пише Томаш Кізний. Фотограф, журналіст, він роками працював над альбомом про один із найбільших злочинів Сталіна. Значно більше, ніж статистика, шокують обличчя жертв – портрети, виконані катами.

Минає 60 років з дати смерті Йосипа Сталіна, з якою прийшов кінець епохи сталінізму і в країнах комуністичного блоку розпочалася відлига. Великий Терор кінця 30-х років XX століття є апогеєм сталінських репресій. Він не був ані першою, ані останньою хвилею терору совєтської держави проти власних громадян, однак характеристичною ознакою цієї хвилі чисток була передусім універсальність. Попередні репресії торкалися окремих груп чи верств суспільства, а в 1937 році об'єктом терору стало ціле суспільство. Терор був тотальним також із географічної точки зору: у 1937-1938 роках масові репресії охопили весь Радянський Союз, внаслідок чого арештовано 1,7 мільйона людей, із яких 750 тисяч розстріляно, а в наступні роки, за підрахунками істориків, ще 350 тисяч із числа арештованих померли в таборах.

Задумана з небувалим розмахом кампанія терору була детально спланована й керована особисто Йосипом Сталіним і кількома його найближчими соратниками з політбюро ВКП(б). Таємний наказ НКВД №00447 від 30 липня 1937 року окреслював «ліміт терору», тобто кількість арештованих людей у конкретних регіонах, з поділом на різновид вироку, який має бути винесено. Під «першу категорію» підпадали люди, яких треба було розстріляти терміново, під «другу категорію» – засуджені на багаторічні терміни в таборах.

Фотографи НКВД не встигали

Арештованих фотографували. Відомо, що чотири московські в'язниці НКВД обслуговувала секція, у штаті якої працювало троє службовців-фотографів. Працювали позмінно, чергування мали цілодобові. Не встигали. Сфотографувати в'язня слід було одразу ж після арешту. Але багатьох жертв фотографували за день чи два перед розстрілом, а нерідко й у день екзекуції. Фотографії охоплюють усі верстви суспільства: безхатьків, робітників, селян, інтелігенцію, священиків, службовців, військових, і аж до високопосадовців партії і органів безпеки.

Сняті» при житті посмертні маски

Томаш Кізний: «Тюремні фотографії розстріляних десятиліттями лежали в таємних архівах, а коли на початку 90-х років уперше побачили світ, одразу ж стали одним із найбільш промовистих візуальних свідчень злочинів совєтського комунізму. Фотографії жертв великих чисток є чимось на зразок посмертних масок, які знімали з обличчя покійного, щоб зберегти відтиск його лиця, з тією тільки відмінністю, що «зняли» їх ще при житті, часом усього за кілька годин до смерті. Всупереч бажанню катів, які прирікали жертв не тільки на смерть, а й на забуття, сьогодні ці фотографії повертають пам'ять про жертв терору, індивідуальну пам'ять тих, які мали назавжди зникнути «без права на листування».

Кізний в альбомі «Великий Терор» зіставив фотографії жертв Сталіна зі сучасними фотографіями їхніх дітей (які зараз уже є людьми похилого віку). Попри те, що з часів терору минуло десятки років, ці люди досі борються із травмою від тих подій. Кізний дістався також до кількох десятків місць поховання жертв сталінського безумства. У свою чергу, це показує, як з цією травмою дає собі раду влада.

Понад двадцять років після падіння комунізму влада Томська дозволяє засипати яр на Каштачній горі будівельними відходами. Рештки кількох тисяч убитих спочивають десь під завалом із руїн і сміття, тож сьогодні віднайти їх уже неможливо. У той же час білоруська влада нічого не робить з масовими похованнями в Куропатах під Мінськом. Куропатів немає у шкільних підручниках. Томаш Кізний зазначає: «Білорусь – це єдина країна в Європі, де до сьогодні виконуються смертні вироки. Засудженим стріляють у потилицю, їхні тіла не видають родинам, а закопують у невідомому місці». Точно так, як у 1937 році.

Алєксєй Желтіков, 34 місце в списку

Алєксєй Желтіков з'являється в кількох місцях альбому Томаша Кізного. Закам'яніле від страху обличчя (фото з обкладинки альбому) надовго залишається у пам'яті. Ще одна робота фотографа-енкаведиста. Що ми знаємо про його жертву? Він не був відомою людиною. 47 років, слюсар. Народився в селі Дємкіно Рязанської губернії. Мав початкову освіту. Був комуністом, але вийшов із партії в 1921 році в знак незгоди з Новою економічною політикою (НЕП). Працював у ремонтних службах московського метро. Жив у Москві. Арештований 8 липня 1937 року. 31 жовтня 1937 року був засуджений на смертну кару за фальшивим звинуваченням «участь у контрреволюційній групі, що готувала терористичні акти».

Зберігся наказ виконання смертних вироків щодо 38-ми осіб, виданий головою Верховної колегії Військового суду СРСР Васілія Ульріха. На документі біля кожного прізвища олівцем домальовано «галочки». Їх поставили співробітники тюремних служб, які перевіряли особу засуджених перед екзекуцією, і – після розстрілу кожної особи зі списку – кати. 34-м у списку фігурує прізвище Алєксєя Желтікова.

«Прийміть тридцять вісім /38/ трупів»

На тому ж документі є дописка (написана вручну, червоним олівцем). Це акт підтвердження виконання екзекуції. «Вироки Військової колегії [смерті шляхом] розстрілу стосовно тридцяти восьми вказаних у цьому документі засуджених було виконано 1/XI-37 р. комендантом НКВД СРСР т.[оваришем] Блохіним у присутності заст. прокурора Роґінського». І два власноручні підписи катів.

Збереглася також «службова записка», адресована шефу московських крематоріїв. «Прийміть тридцять вісім /38/ трупів, для негайного спалення».

Прах Алєксєя Желтікова залишився на московському Донському цвинтарі – одному з некрополів терору. Томаш Кізний: «У 1955 році на почесному місці біля головних воріт кладовища поховано багаторічного ката НКВД Васілія Блохіна, який власноруч розстріляв кільканадцять тисяч людей і впродовж багатьох років був частим гостем донського крематорію, в якому особисто наглядав за спаленням останків своїх жертв. Одразу збоку стоїть могила його «товариша» із розстрільної бригади – Пьотра Яковлєва. Останки їхніх жертв лежать неподалік в безіменних гробах, так званих «могилах незабраних останків», місцезнаходження яких досі точно не визначено».

Некрополі терору. Могили жертв десятиліттями тримали в таємниці

«Позбавлення жертв не тільки життя, а навіть права на могилу і пам'ять, є навмисним вчинком, направленим проти їхньої людської гідності. Саме тому відшукання місця є до певної міри актом спокути, жестом людяності проти варварства катів», – пише Кізний.

Другу частину альбому складають сучасні фотографії місць екзекуції й поховань жертв, місцезнаходження яких десятиліттями береглося в таємниці. До сьогодні ідентифіковано близько 100 місць масових поховань на території колишнього СРСР. Кізний з фотоапаратом побував у 30 місцях екзекуції й масових поховань: Москві, Санкт-Петербурзі, Воронежі, Саранську, Ульяновську, на Сахаліні, у Хабаровську, Владивостоці, Іркутську, Томську, Кемерові, Колпашеві, Єкатеринбурзі, Челябінську, Тюмені, Петрозаводську, Медвеж'єгорську, Сиктивкарі, Воркуті, Києві й Мінську.

Коли знаю, де спочивають близькі, моя душа спокійна. Можу нарешті померти

Про значення місця можуть свідчити слова 80-річної Єлизавети Шаталової, батька якої, завдяки винятковому збігові обставин, разом із 47-ма іншими жертвами вдалося ідентифікувати в одній із

екзекуційних ям у Дубівці під Воронежом: «Коли вдалося дізнатися, де похований мій батько, я відчула полегшення. Тепер знаю всі місця, де спочивають мої близькі. Моя душа спокійна, можу нарешті померти».

Книжку Кізного закриває сучасна фотографія сходової клітки на Садово-Чорногрязькій, 3. У цьому будинку в квартирі №41 жив Алєксєй Желтіков. Це цими сходами в липні 1937 року піднімалися по нього енкаведисти.

Альбом «Великий Терор 1937-1938 рр.» вийшов у видавництві «Noir Sur Blanc» в Лозанні французькою мовою. Польською його видали видавництва «AGORA SA», «BELLONA» і Національний Центр культури на початку березня 2013 р. у зв'язку з 60-ою річницею смерті Йосипа Сталіна.

Переклав Андрій Любка

gazeta

Олександр Бойченко

І ЧУЖОМУ НАУЧАЙТЕСЬ, АБО НАВІЩО УКРАЇНЦЯМ ПОЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА?

Передусім треба сказати, що на так сміливо поставлене в заголовку питання адекватної відповіді у мене, звичайно, немає. Судячи з тих мізерних накладів, якими останнім часом видаються в Україні художні книжки, українцям навіть українська література не надто потрібна. Втім, це твердження стосується не лише України. Подібну картину можна спостерегти і в самій Польщі, і чи не в цілому світі. Тобто чи не кожне суспільство в наші дні виявилося виразно поділеним на абсолютну меншість, яка читає дуже багато, та абсолютну більшість, яка художньою літературою взагалі не цікавиться. Інакше – кальковано – кажучи, «під українські стріхи» польська література сьогодні навряд чи потрапляє. Як, зрештою, і будь-яка інша література – за винятком найнизькопробнішої детективно-любовної продукції з Росії, але цією проблемою мають займатися не літературознавці, а спеціалісти з утилізації макулатури.

Натомість для більш-менш зацікавленого українського читача польська література ніколи не була чужою. Власне, чужою, у сенсі цілком «зарубіжною», її і назвати неможливо, враховуючи кількість найвидатніших польських поетів, прозаїків та драматургів – від Алєксандра Фредро і Юліуша Словацького, через Бруно Шульца і Болєслава Лєсьмяна, до Збігнєва Герберта і Станіслава Лема, – які народилися або довший час проживали на території нинішньої України. Декотрі, як от Єжи Лєц, навіть устигли побувати членами української Спілки письменників. Відтак і за найгірших, з естетичного та політичного погляду, совєтських часів поряд із соцреалістичним мотлохом на кшталт якої-небудь Ванди Василєвської з'являлися українські переклади й досі важливих для польської літератури авторів: Болєслава Пруса і Стефана Жеромського, Елізи Ожешко і Марії Конопніцької, не кажучи вже про здійснений Максимом Рильським 1927 року конгеніальний переклад «Пана Тадеуша» Адама Міцкевіча.

До того ж, чимало українців, принаймні на правобережжі, пам'ятали чи спеціально вивчали польську мову і завдяки цьому знайомилися з польською літературою в оригіналі. Щоб далеко не ходити за прикладами: у моїй «польській шафі» дотепер стоїть отриманий у спадок шеститомник Генрика Сєнкевіча, виданий і придбаний у Варшаві задовго до мого народження. До речі, повний український переклад (Євгена Литвиненка) роману «Вогнем і мечем» вийшов друком щойно 2006 року в тернопільському видавництві «Богдан». З іншого боку, основна маса польських (як і решти іноземних) творів у СССР виходила в російських перекладах, тож люди, які не знали польської мови, але цікавилися польською літературою, могли читати її російською, а іноді й сприймати за посередництвом кінематографа, як це було з неперекладеним на той час романом Єжи Анджеєвського, зате продубльованим фільмом Анджея Вайди «Попіл і діамант».

Зрозуміло однак, що справжній нормальний діалог польських письменників з українськими читачами розпочався відносно недавно, уже в роки незалежності України. Що зовсім не означає, ніби Україна як держава якось особливо цьому діалогу посприяла. Але вона йому принаймні не заважала. В умовах небаченої раніше свободи (зокрема – й свободи пересування) між польськими авторами та українськими перекладачами зав'язалися тісні особисті контакти, причому часто українські перекладачі й самі є відомими письменниками. Серед інших переклади з польської на своєму рахунку мають Дмитро Павличко, Юрій Андрухович, Андрій Бондар, Остап Сливинський, Олександр Ірванець, Тарас Прохасько, Сергій Жадан, Наталка Сняданко, Маріанна Кіяновська, Галина Крук, Дзвінка і Богдана Матіяш, Андрій Любка (як заведено в таких випадках, перепрошую всіх, кого не назвав, а не назвав я, безперечно, багатьох). Гадаю, не в останню чергу інтерес до польської літератури в незалежній Україні пояснюється усвідомленням з боку української культурної еліти ролі Польщі як нашого найпослідовнішого «європейського адвоката» і, відповідно, почуттям елементарної вдячності за це.

Звісно, крім письменників, що займаються перекладами час від часу, є і чимало перекладачів, для яких перекладання польської літератури стало щоденною професією: Андрій Павлишин, Олесь Герасим, Божена Антоняк, Лариса Андрієвська та, знову ж, багато інших. Загалом, перекладачі з польської навіть становлять в Україні формалізовану – перш за все зусиллями Адама Поморського й Олі Гнатюк – трансляторську спільноту, яка регулярно збирається на відповідні семінари і майстер-класи. Зокрема, у рамках такої співпраці 2007 року вийшла друком збірка найкращих новел Ярослава Івашкевіча «Злет».

Водночас постали й видавництва, які програмно просувають польську літературу на українському книжковому ринку: наприклад, київські «Критика» чи «Темпора», львівське «Урбіно», чернівецькі «Книги-XXI» та ін. І тут окремо слід згадати величезну роботу, яку проводить держава Польща для популяризації в Україні (і цілому світі) польської літератури. Наші перекладачі мають змогу – і активно нею користуються – їздити до Польщі на стипендії (Gaude Polonia, Kolegium Tłumaczy); видавці можуть – і теж часто це роблять – звертатися по фінансову допомогу до Посольства РП в Україні та передусім до краківського Інституту Книги, за сприянням якого в Україні впродовж останніх десяти років видано близько 150 перекладених із польської позицій; так само часто Польський Інститут у Києві допомагає українським організаторам влаштовувати промоційні зустрічі з польськими авторами в різних містах України.

У підсумку сміливо можна сказати, що сучасна польська література належить сьогодні в Україні до найбільш читаних – ясна річ, у тих колах, які в принципі читають книжки. Якщо саме на перекладені книжки й орієнтуватися, то український читач нині тією чи іншою мірою знає або має можливість знати блискучу есеїстику найвидатнішого польського філософа XX століття Лєшека Колаковського, прозу Тадеуша Ружевіча (і частково його поезії), Тадеуша Конвіцького, Ольги Токарчук, Анджея Стасюка, Єжи Пільха, Павела Гіллє, Войцєха Кучока, Даніеля Одії, Дороти Масловської, Міхала Вітковського і навіть таких «розважальних» авторів, як Януш Лєон Вішнєвський, Катажина Ґрохоля, Марек Краєвський (перелік далеко не повний) або – «з іншої бочки» – спеціалістка з підліткових проблем Барбара Космовська.

Поетів, як завжди, окремими виданнями виходить менше, але теж є: Адам Заґаєвський, Богдан Задура, Марцін Свєтліцький, Тадеуш Домбровський... А враховуючи, що сучасні польські поети є бажаними гостями на українських літературних фестивалях та сторінках часописів, не гріх додати до переліку, скажімо, імена Ришарда Криніцького, Яцека Подсядла, Томаша Ружицького чи Анети Камінської. З-поміж драматургів, без сумніву, найвідомішим – завдяки сценічному успіху «Четвертої сестри» – є Януш Ґловацький, але нещодавно у «Темпорі» вийшла друком антологія сучасної польської драматургії «Сповідь після зламу», тож є підстави сподіватися, що бодай кілька з представлених там семи п'єс теж дійдуть до ширшого глядача. Нарешті, заслужено високо в Україні цінується польська репортажна література: Ришард Капусцінський, Павел Смолєнський, Войцєх Тохман, Маріуш Щиґел.

Важко переоцінити важливість безпосередніх контактів між літературними середовищами Польщі й України та перекладання творів поточного літпроцесу, проте, мабуть, є річ ще важливіша – введення в наш культурний обіг ключових для польської літератури авторів XX століття, які за часів комуністичного режиму не мали шансів з'явитися в українських перекладах. Може, не так активно, як хотілося б, але сьогодні ці лакуни поступово заповнюються. За роки незалежності – і то не лише в антологіях чи журналах, а численними окремими книгами – вийшли і продовжують виходити вірші Чеслава Мілоша, Віслави Шимборської та Збіґнєва Герберта, яких я б наважився назвати «поетами для поетів». Тобто не знаю, наскільки обізнаним із їхньою творчістю є «пересічний» український читач, але вона, без сумніву, вже здійснила суттєвий вплив на сучасну українську поезію, яка дедалі виразніше «втікає» від російської римованої силабо-тоніки й опановує форму верлібра.

Так само – бодай на мій погляд – існують і польські «драматурги для драматургів» (наприклад, Віткаци, збірка п'єс якого «Вінт чи бридж» в українському перекладі Михайла Барбари вийшла друком минулого року) та «прозаїки для прозаїків». З-поміж останніх найбільш резонансними в українських письменницьких колах є Бруно Шульц і Вітольд Ґомбровіч.

Щодо Шульца, то «повернення» цього «дрогобицького Кафки» в Україну відбулося хоч і з великим запізненням, зате тріумфально. Станом на сьогодні існує вже кілька видань усіх його літературних творів у різних українських перекладах, з яких найновіше – «Цинамонові крамниці та всі інші оповідання» у перекладі Юрія Андруховича (2012). Також окремими виданнями вийшли «Літературно-критичні нариси» Бруно Шульца в перекладі Віри Меньок та «Книга листів» у перекладі Андрія Павлишина. Той-таки Андрій Павлишин переклав ще й хрестоматійні для шульцознавства «Регіони великої єресі та околиці» Єжи Фіцовського, а Віра Меньок очолює «Міжнародний фестиваль Бруно Шульца», який цього року відбудеться уже вшосте і, як завжди, збере десятки письменників, науковців, живописців, музикантів, театральних діячів з усього світу. Власне, початково корисне з рекламного погляду порівняння Шульца з Кафкою уже давно в очах українських літературознавців є застарілим: нині його міфопоетична проза сприймається як абсолютно унікальне явище, світоглядно та стилістично якраз від Кафки вельми далеке.

На відміну від Бруно Шульца, повний корпус текстів Вітольда Ґомбровіча українською ще не представлений, але вже можемо похвалитися романом «Фердидурке» в перекладі Андрія Бондаря та тритомним «Щоденником» (переклад Роксани Харчук) – за словами Войцєха Карпінського «найвагомішим твором польської прози протягом усієї історії її існування». Цю особливу роль «Щоденника» Карпінський пояснює так: «Він революціонізує польську літературу: нарешті з'явився класичний прозовий твір, який виробив голос прози». І саме тому «Щоденник» Вітольда Ґомбровіча видається мені таким важливим в Україні. Голос прози – це те, чого нам катастрофічно бракувало протягом усієї історії нашої літератури. Всупереч замріяним поглядам дилетантів, проза – істота значно тендітніша й примхливіша, ніж поезія. Тобто прозі взагалі-то байдуже, чи мала ваша баба фільварок, але в умовах фальшу й неволі вона не розмножується – і край. У поезії можна багато чого: можна завуалювати порожнечу ямбами і риторичними фігурами, можна заховатися від зовнішнього тиску у скам'янілих формах сонетів і октав. У прозі треба просто говорити – як вільний з вільним. Бо хто ж вас буде слухати, якщо ваш голос фальшивий (хоч би й з добрих намірів) або переляканий? А якщо ви – рупор влади (у будь-якому значенні цього слова), і ваш голос не переляканий, а, навпаки, репресивно-дидактичний, то слухати вас будуть – можливо, але вже й зненавидять – це точно. Отже, голос прози – це не голос господаря і не голос раба: це голос людини, яка розмовляє з іншою людиною, це голос Ґомбровіча, який розмовляє у своєму «Щоденнику» особисто зі мною.

Істина народжується між людьми, зрозумів свого часу Сократ, і пішов до людей на балачки. Так виник «сократичний діалог» – провісник європейської прози. «Пекло – це інші люди,» – сказав Жан-Поль Сартр і став екзистенціалістом (чи спочатку став, а потім сказав). Ґомбровіч Сартра напів недолюблював, тому й погоджувався з ним – лише напів: пекло – це інші люди, але й рай – це також вони. Інші люди, відкрилося Ґомбровічу, просто дуже часто примудряються недооцінювати значення Форми і переоцінювати значення форми («персони», сказав би Карл Юнг). Тому постають один перед одним комуністами, нацистами, поляками, українцями – ким завгодно, тільки б не людьми («Я ніколи і ні з ким не вступав у двобій без того, щоб попередньо не зняти усі чини й еполети, – пише Ґомбровіч, – взагалі я ніколи не написав жодного слова в іншому одязі, крім як в одязі Адама»). Тому й деформують один одного цими застиглими формами, не розуміючи, що застиглі форми – це трупи форм, що справжня форма – це щось зовсім інше, рухливе, еластичне й невловиме, як саме життя, бо форма – це і є життя, це спосіб вічного становлення митця і мистецтва, людини і людства. Відчувши світ не як цвинтар «усього вже сказаного», а як потенційно безмежну кількість «комбінацій і форм», Ґомбровіч помітив, що буквально «все навкруги стає плідним»: ніщо у світі не є таким, як воно є, і тим більше – ніщо не є таким навічно. Життя завжди незріле, недосконале, незавершене – і в цьому його сила і краса, у цій недо-цінності – його найбільша і найзагадковіша цінність. І якщо література у чомусь має наслідувати життя, то, мабуть, саме в цьому.

***

Сівши писати цю статтю наприкінці листопада минулого року, я зі зрозумілих причин був вимушений на три місяці перервати роботу над нею. Тепер на календарі – початок березня 2014. Між листопадом

і березнем в Україні відбулася революція, що ціною життя майже сотні наших громадян змела режим Януковича – режим, який стрімко перетворювався із просто кримінального на кримінально-тоталітарний. Проте для остаточної перемоги і повернення України на демократичний шлях розвитку повалення Януковича виявилося замало. У внутрішні українські справи – не вперше в історії – втрутилася Росія. Сьогодні, коли я пишу ці рядки, війська Гітлера наших днів – Владіміра Путіна – окуповують Крим та влаштовують провокації на сході України, а російські засоби масової дезінформації заливають світ потоками брехні, яким би позаздрив і Йозеф Ґеббельс. Стара Європа – теж не вперше в історії, про що добре пам'ятають поляки та інші центральноєвропейські народи – реагує, м'яко кажучи, досить мляво. Десь так, як 1938 року реагувала на захоплення тодішнім Путіним – Адольфом Гітлером – Судетської області. Своєю чергою, такий розвиток подій, помножений на відчуття покинутості і нашої непотрібності «цивілізованому Заходу», розпалює в Україні радикально націоналістичні настрої.

Навряд чи хтось може точно спрогнозувати, чим це для всіх нас закінчиться. Але одне я знаю напевно: над нами знову нависла загроза війни і диктатури. У зв'язку з чим доречно буде зупинитися на творах кількох польських авторів, що набувають злободенного звучання в Україні саме за нинішніх обставин. Так склалося, що три з них (Анджея Бобковського, Казімєжа Мочарського і Ґустава Герлінґа-Ґрудзінського) переклав українською один і той же перекладач – Олесь Герасим. Отже, за порядком.

По-перше, Анджей Бобковський. В Україні його щоденникові «*Szkice piórkiem*» вийшли у видавництві «Критика» під зміненою назвою «Війна і спокій» (втім, відомо, що автор і сам початково збирався назвати свої нотатки з часів Другої світової «*Wojna i spokój*»). Згадаю деякі біографічні моменти. 1948 року, учергове покинувши ледь насиджене місце і несподівано для всіх (крім себе) опинившись аж у Ґватемалі, Анджей Бобковський у листі до Ярослава Івашкевіча порівняв себе із зображеним на гербі цієї країни птахом *quetzal*, який у клітці неминуче здихає за кілька днів. Тобто передумовою творчості і найвищою життєвою цінністю Бобковський вважав індивідуальну свободу. Син генерала, небіж міністра і зятя президента Польщі, він, певно, міг би з легкістю досягти кар'єрних вершин. Але не досяг. Бо не захотів. Захотів натомість одружитися – зовсім не на радість батькам – з коханою Басею і навесні 1939-го виїхати до Франції, щоб без сторонньої допомоги облаштувати своє життя у чужому середовищі. Там перебув і «зашкіцував» німецьку окупацію. Там познайомився з Ґедройцем і рештою паризької «Культури», не найпліднішим, але одним із найбезкомпромісніших авторів якої він залишався до самої смерті у 1961 році. Там, у Літературному інституті, і вийшли друком його «*Szkice piórkiem*» – на думку Ґедройця, одна з найважливіших книжок, опублікованих цим видавництвом за весь час його існування.

Чим потенційно може привабити читача цей 600-сторінковий різножанровий том? Як писав Ян Зєлінський, у щоденнику Бобковського «одні знайдуть маніфест безмежної свободи, інші – аналіз тоталітаризму. Одних захоплять мало не містичні піднесення і стани пантеїстичного екстазу, іншим сподобається дещо безцеремонний гумор і гострий язичок. Одні будуть шукати пейзажів південної Франції, інші – нотаток із прочитаних книжок, рецензій на кінофільми та театральні вистави. Одні сприймуть цю книжку як великий любовний лист, інші – як великий політичний трактат. «*Szkice*» є усім цим – і ще чимось більшим: солідною порцією чудової прози». Якби однак я мусив вибрати якусь одну з-поміж названих (і неназваних) причин полюбити «Війну і спокій», то зупинився б на «маніфесті безмежної свободи» – хоча б тому, що саме бажанням звільнитися від усіх зовнішніх примусів пояснюється ставлення Бобковського до всього, про що він пише: до природи і мистецтва, до кохання і політики, до інших людей і до себе. Саме з погляду «законів свободи» оцінює він і найчастіше згадувані в щоденнику країни: Польщу, Францію, Німеччину та Росію.

Згідно з Бобковським, сутність письменницької праці полягає не в умінні добре писати (бо цього можна навчити кожного), а в умінні добре бачити. І він бачить. Бачить, що на німецько-совєтському фронті нормальна людина не може співчувати жодній зі сторін, бо це – війна зрадників класичної Європи з її гробарями. Хоча на більший його осуд, здається, заслуговує все-таки Німеччина: вона ж бо колись була співтворцем тих цінностей, які тепер сама нищить. Стосовно ж Росії, то її як

втілення азійського хамства навіть засуджувати неможливо. Її можна лише ненавидіти: «Я від початку якнайчастіше вживаю слова «Росія» і «росіяни», бо тут зовсім не йдеться про комунізм, про зміну устрою. Це все надбудови – суттю є Росія, споконвічна Росія, яка настільки не знає і не розуміє поняття свободи, що не потребує її… Я ненавидів їх завжди, змалечку, і сьогодні ненавиджу їх настільки «чисто», наскільки «чистим» є їхній цинізм. Ненавидіти не можна, але, мабуть, часом бувають ненависті настільки виправдані, що відмова від них була б відмовою від самого себе».

Дістається від Бобковського й ідеалізованій ним у довоєнні часи Франції. Безперечно, він був у неї палко закоханий – в її культуру, її людяність і засновану на праві власності індивідуальну свободу. Війна перевернула його ставлення: на зміну закоханості прийшли розчарування, гіркота і зневага. Про що там галасують радіо й газети? Про «героїчну боротьбу нескореної Франції»? Замість неї Бобковський зауважує гонорове вилизування окупаційних сідниць. Поведінка Франції породжує в свідомості автора «Війни і спокою» образ давно зів'ялої проститутки, що досі корчить із себе Орлеанську Діву. Крім того, з позащоденникових джерел можна довідатися, що протягом кількох повоєнних років роздратування Бобковського поширилося на весь континент: поки інші святкують перемогу, він дедалі виразніше відчуває в цілій Європі нестерпний для нього сморід «російського духу». Якщо ця навала (байдуже, фізична чи ідеологічна) людиноподібних термітів, рабів генералісимуса Сталіна має називатися визволенням Європи, то «бувай здорова, Європо!» – вигукує він і назавжди виїжджає до Ґватемали, де знову мусить розпочинати все спочатку.

Ну і, звичайно, багато найгіркіших слів щоденника присвячено розчавленій жорнами двох тоталітаризмів і зрадженій союзниками Польщі, неможливість повернення до якої з кожним днем стає для Бобковського все очевиднішою. Шкода, але нічого не вдієш: коли Польща не дозволяє бути вільним поляком, доводиться ставати вільним космополяком, як це зробив попередник Бобковського Джозеф Конрад або його сучасник Вітольд Ґомбровіч. Коли всі твої зусилля приречені бути марними, а приправлена патріотичним соусом поразка – це єдина страва, яку тобі може запропонувати батьківщина, доводиться шукати іншу батьківщину...

По-друге, Казімєж Мочарський, чиї «Бесіди з катом» (а також переклад «Іншого світу» Ґустава Герлінґа-Ґрудзінського) вийшли друком у чернівецькому видавництві «Книги-XXI». Автор цієї книжки – колишній офіцер Армії Крайової, який під час війни перебував у варшавському підпіллі. Натомість кат із заголовка – це групенфюрер СС Юрґен Штрооп, який 1943 року керував сумнозвісною ліквідацією варшавського ґетто. Після війни комуністична влада не лише ув'язнила обох, а й на певний час посадила їх до спільної камери. За іронією долі 255 днів кат Варшави Штрооп та її захисник Мочарський мусили провести на сусідніх нарах. Як писав із подібного і тогочасного ж приводу Анджей Бобковський: «У цьому є такий цинізм, який просто виходить за межі сприйняття, перетворюючись на щось абстрактне у своїй досконалості».

Щоправда, застосовані до Мочарського «засоби впливу» аж ніяк не були абстрактними. Якщо з міжнародним злочинцем Штроопом слідчі задля «чистоти експерименту» поводилися згідно з міжнародними нормами, то зі «своїм» арештантом можна було не панькатися: постійні побиття всіма підручними засобами, виривання волосся зі скронь і паху, припалювання шкіри, розчавлювання пальців рук і ніг, багатодобове «безсоння» – загалом 49 різновидів тортур, зокрема і моральних, як, наприклад, фальшиве повідомлення про смерть дружини, використали комуністичні службісти, щоб зламати Мочарського (за тією ж нелюдською іронією долі відпочивати від тортур він міг лише в перервах між допитами, перебуваючи у товаристві есесівця). Власне, з дружиною, яка насправді також відбувала покарання у в'язниці, слідчі явно перестаралися: згодом Мочарський зізнався, що якраз це повідомлення і перетворило його на людину, якій більше нічого втрачати і нічого боятися.

Самого лише життєпису Казімєжа Мочарського досить, щоб нинішня Польща визнала його своїм національним героєм. Але йому вдалося не тільки вистояти і перемогти у боротьбі з двома тоталітарними режимами, він ще й зумів найефективніше використати час, проведений у камері з нерозкаяним нацистом і написати книжку загальносвітової ваги. «Бесіди з катом» – це з перших вуст отримана відповідь на питання, «який історичний, психологічний та соціологічний механізм перетворив частину німців на команду душогубів, що керували Райхом і намагалися поширити свій

порядок на Європу і світ». У Європі і світі книга Мочарського давно здобула визнання і продовжує збирати захоплені рецензії. Тепер є надія, що і в Україні вона викличе жваві реакції, а можливо, й змістовні дискусії.

До слова, українська тема виникає у «Бесідах з катом» неодноразово. Кар'єра Юрґена Штроопа взагалі найбезпосередніше була пов'язана з Україною: він займався вистежуванням львівського підпілля, забезпечував охорону будівництва автомагістралі Львів-Сталіно, а також «попрацював» на посаді начальника СС і поліції в Кіровограді, Миколаєві та Херсоні. По-своєму Штрооп Україну любив і рішуче був налаштований по закінченні переможної для III Райху війни оселитися на наших славнозвісних чорноземах. «Гаразд, але як бути з українцями?» – логічно зацікавився Мочарський. Перестріляти? Виморити голодом? Вивезти за Урал? Як виявилося, Штрооп мав значно ефективніший і «гуманніший» план: винищувати українців безглуздо – і з прагматичного погляду, бо хтось же мусив би працювати на його безмежних угіддях, а українці – витривалі працівники; і з погляду, сказати б, культурного, адже Штроопу дуже подобалося, як українці співають, відповідно, він зовсім не хотів позбавляти себе такої втіхи. Але, не відступав Мочарський, як можна довго тримати у покорі такий численний народ? На думку Штроопа, просто: треба лише змусити їх забути, що вони – українці. Яким чином? Залити їх дешевою горілкою, яку вони так люблять, і відібрати у них книжки українською мовою. Цього досить.

Схоже, сьогодні ті ж українські землі й народні пісні не дають спокою впевненим у своїй військовій перевазі російським групенфюрерам. Що ж, залишається їм нагадати один факт: напередодні Другої світової війни Німеччина теж була мілітарно набагато сильнішою за Польщу. А однак та війна закінчилася не зовсім так, як розраховував Штрооп. Більше того, він навряд чи здогадувався, що по її закінченні йому не з власної волі доведеться повернутися до Варшави, де його за вироком суду й повісять. Тим часом безпосередній начальник Штроопа – Гайнріх Гіммлер – та безпосередній начальник Гіммлера – Адольф Гітлер – навіть до суду, як знаємо, не дожили, резонно надавши перевагу капсулам із ціанистим калієм.

По-третє, Чеслав Мілош. В українських перекладах, як уже говорилося, існує чимало його віршів (щонайменше три збірки), а також «Придорожний песик», «Родинна Європа», «Абетка» і «Велике князівство літератури». Натомість майже недоступним, хоч і перекладеним, залишається «Поневолений розум», повністю виданий один-єдиний раз – 1985 року еміграційною тоді «Сучасністю». Певно, час би вже перевидати цю книгу в Україні.

Цікаво, що відразу після публікації (1953) «Поневолений розум» у підсовєтській Польщі та в середовищі «лівих інтелектуалів» Заходу був сприйнятий за проплачену Америкою антикомуністичну пропаганду, а в колах, близьких до Польського еміграційного уряду в Лондоні – за проплачену Москвою прокомуністичну заразу. Втім, і в колах, далеких від лондонського уряду, ставлення до книги Мілоша було вельми суперечливим: навіть її видавець Єжи Ґедройць (у цілковитій згоді з Ґуставом Герлінґом-Ґрудзінським) називав «Поневолений розум» книжкою «важливою, але фальшивою», оскільки вона, замість просто вказати на страх і опортунізм польських повоєнних інтелектуалів, вишукувала якісь міфологічні пояснення їхньої поведінки (кетман, пілюлі Мурті-Бінґа). «Ця книжка, – згадував Ґедройць, – не допомогла мені зрозуміти комуністичний світ. Але допомогла зрозуміти польське інтелектуальне середовище, позбавивши мене багатьох ілюзій».

Так, мені теж здається, що основна цінність «Поневоленого розуму» полягає зовсім не в порахунках з теорією і практикою комуністичного режиму. Про що взагалі говорити з комуністами на рівні теорії? Психіатри щодня мають справу з незліченними єдино правильними «методами» й «доктринами», здатними без особливих розумових зусиль пояснити всі проблеми онтології. Тільки у психіатрів це називається не «діалектичним матеріалізмом», а системною маячнею, яку можна спробувати трохи притлумити, але з якою немає сенсу вступати в дискусії.

Стосовно ж практики, то одного місяця на лісоповалі чи в рудниках жертвам «діамату» зазвичай вистачало, аби усвідомити, що тиха смерть у бараку-трупарні – це ще далеко не найгірший з-поміж доступних їм варіантів світлого комуністичного майбутнього. Не дивно, що той-таки Герлінґ-Ґрудзінський, маючи за собою не мілошівські консульства з посольствами, а кілька совєтських

в'язниць і сталінський концтабір, до кінця життя дуже скептично відгукувався про теоретизування автора «Поневоленого розуму» на тему комуністичної «Нової Віри», хоч і не заперечував ні художньої досконалості книги, ні слушності окремих її формулювань.

До честі Мілоша, він і не претендував на абсолютну істину, на що прозоро натякнув узятими за епіграф словами старого підкарпатського єврея: «Якщо двоє сперечаються, і один із них має надійних 55 відсотків рації, це дуже добре, і нема чого шарпатися. А хто має 60 відсотків рації? Це чудово, це велике щастя, і хай дякує Господу Богу». Натомість 75 відсотків, на думку старого єврея і, певна річ, самого Чеслава Мілоша, уже викликають підозру. Якщо ж хтось твердить, що він має рацію на всі 100 відсотків, то перед вами – «паскудний гвалтівник, страшний грабіжник і найбільший мерзотник». Не знаю, скільки рації має Мілош, коли розмірковує про теоретичну переконливість «Методу», але, гадаю, у змальованому ним груповому портреті практикуючого тодішнього інтелектуала щонайменше 55 відсотків набереться. І не лише тодішнього. І не лише польського.

Залишу осторонь запозичену Мілошем із «Ненаситності» Віткаци і дещо сумнівну, як на мій смак, алегорію «пілюль Мурті-Бінґа». Сам автор ніде її не розшифровує. Що саме ми повинні розуміти під цими пілюлями? «Хто скаже *А*, мусить сказати *Б*, – пише Мілош. – *А* ковтається досить легко... Я не філософ і не претендую на аналіз цього *А*». Трохи замало, щоб зрозуміти хімічний склад і спосіб застосування новорежимних ліків.

Інша справа – підкріплені власним досвідом міркування про внутрішню готовність інтелектуалів до поневолення. Окрім «конкретно-історичних» передумов, як от зрозуміла повоєнна відраза до правого тоталітаризму та, може, навіть автентична віра декотрих філософів і літераторів у справедливість соціалістичного ладу, Мілош зосереджує увагу на «вічних», а отже, актуальних і нині рисах інтелектуалів. Інтелектуал не може довго існувати в порожнечі, він бажає бути почутим, він хоче відчувати себе потрібним і впливовим. Як істота, професійно марнославна, він прагне підтвердженого преміями і великими накладами успіху. Відкрито збунтувавшись, інтелектуал у країнах «народної демократії» наражає на небезпеку свою свободу або й життя. Вибравши внутрішню чи зовнішню еміграцію, він майже напевно власноруч позбавляє себе омріяних благ. А ось кинувшись в обійми влади, інтелектуал – принаймні у своїй уяві – їх собі гарантує.

Чи легко встояти перед такою спокусою? Навіть знаючи про огидність влади і потай зневажаючи її – нелегко. Але так само нелегко перестати думати те, що думаєш. І тоді інтелектуал вдається до тактики, яку Мілош характеризує словом «кетман». Якщо вірити Жозефу де Ґобіно, це ісламське поняття означає засновану на приховуванні своїх справжніх думок і почуттів складну гру людини з оточенням, у процесі якої найбільше задоволення гравець отримує від глибоко запханої у кишеню, але не надто ефективної дулі.

Розповівши у формі нібито абстрактних міркувань історію власного поневолення, Мілош переходить до портретів чотирьох відомих у Польщі літераторів. Щоправда, він не називає прямо їхніх імен, але обізнаний читач швидко здогадується, що *Alfa* – це Єжи Анджеєвський, *Beta* – Тадеуш Боровський, *Gamma* – Єжи Путрамент, а *Delta* – Константи Ґалчинський. Давно і не мною зауважено, що присвячені їм розділи (як і останній – «Балтійці») радше заперечують, ніж ілюструють Мілошеву спробу звести різновиди ідеологічного поневолення до спільного знаменника.

Справді, кожен із названих письменників прийшов (чи «по-кетманськи» вдав, що прийшов) до «Нової Віри» своїм шляхом, цілком відмінним від інших. Приміром, художньо безпорадний Путрамент з юності був передусім бійцем ідеологічного фронту, тож закономірно продовжив займатися улюбленою справою і в комуністичній Польщі. Тим часом розчарованого в західній культурі й морально знищеного нацистським концтабором Боровського притягнула на бік нової влади можливість дати вираження своїй тотальній ненависті. Для геніального ж алкоголіка Ґалчинського – навіть у тверезі хвилини – всі ідеології взагалі були більш-менш на одну мармизу. Як бачимо, жодного з них влада (зрештою, Путрамент сам був владою) пілюлями Мурті-Бінґа не годувала. Тим більше цього не робила влада совєтська, яка просто застосувала до балтійських (і, звісно, не лише балтійських) народів масовий терор.

Таким чином, конкретними життєвими прикладами автор «Поневоленого розуму» підважує власний теоретичний фундамент. Думаю однак, що це якраз той випадок, коли книга від логічної

неузгодженості не програла, а навпаки – стала значно кращою. Важко опиратися поневоленню з боку підступної і водночас брутальної влади, але, можливо, ще важче інтелектуалові утриматися від спроб самому поневолити життя й увібгати його у свої наперед визначені розумові схеми. Не відразу і не на сто відсотків, але, на відміну від надто багатьох спокушених чи наляканих колег, Чеслав Мілош з обома завданнями у підсумку впорався.

По-четверте, Beta з «Поневоленого розуму», себто Тадеуш Боровський. Збірки його освєнцімських оповідань в Україні ще немає, але є всі підстави сподіватися, що до кінця цього року буде. Безглузде, на перший погляд, запитання: чи достатньо світ обізнаний з «аушвіцькою темою»? Люди, які вміють читати хоч якоюсь мовою, або й, не вміючи читати жодною, мають доступ до телебачення чи радіо, не можуть зовсім нічого не знати про Аушвіц, газові камери, крематорії і мільйон винищених євреїв. Але водночас – крім професійно зацікавлених – я майже не зустрічав і людей, котрі бодай приблизно уявляли б собі, як це все насправді виглядало. Що більше: я навіть порозмовляв з експериментальною метою з кількома співвітчизниками, які екскурсійно відвідали Освєнцім-Аушвіц. Вони знали, що в самому Аушвіці – там, де на брамі виплетено залізними літерами Arbeit macht frei, – стояли не тваринні бараки, а «солідні» двоповерхові корпуси з ліхтарями над дверима й унітазами всередині, і що чотири великі крематорії знаходилися не тут, а в Бжезінці-Біркенау. Але на мої подальші розпитування вони лише заокруглювали очі: яке футбольне поле? які концерти? який бордель?

Нічого дивного. Знаючи багато про різновиди концтабірної смерті, більшість із нас мало що знає про різновиди концтабірного життя. Тому-то, читаючи вперше цикл освєнцімських оповідань Тадеуша Боровського, я просто не міг прийти до тями. Та і як повинен реагувати непідготовлений читач на ось таке, наприклад, речення: «Люди люблять Освєнцім і з гордістю кажуть: «У нас в Аушвіці»? Або на таке: «Ви там, у вашому Біркенау, поняття не маєте, які тут діються чудеса культури»? Або на розповідь про будинок «шрайбштуби», де на першому поверсі – навпроти бібліотеки – оркестр грає симфонію Берліоза, а на другому «передовики виробництва», отримавши відповідні талони, задовольняють свої сексуальні потреби зі спеціально відібраними для цього жінками?

Моторошна сила прози Боровського полягає в тому, що він з якоюсь потойбічною – по той бік добра і зла – стилістичною байдужістю показує нам «будні» табірного комплексу Аушвіц-Біркенау. Ось задимлений єврей із зондеркоманди розповідає під регіт колег, як він мало не особисто заштовхнув до газової камери батька, щоб не опинитися в ній самому; ось вродлива молода жінка, яка вдає, що розпачливе «мамо!» і простягнуті до неї дитячі рученята її не стосуються, бо бездітні жінки мають шанс потрапити на роботу і вижити; а ось і футбол на майданчику, повз який ведуть кілька тисяч «запрошених до газу» – і в проміжку між двома кутовими ударами встигають їх умертвити… Ні, на відміну від чорно-білих совєтських фільмів про війну, табірний світ не був поділений на «наших і німців», а становив складну соціальну систему зі своєю ієрархією і корупцією, зі своїми щасливчиками і невдахами, з інтригами і заздрістю, з коханням і зрадами, ну і з симфонічними концертами – на тлі підрум'яненого крематоріями неба за вікном.

Чи така «нігілістична» література не підштовхує читача до думки, ніби концтабори не були аж такими страшними, як їх малюють? Якраз навпаки. Людська психіка влаштована так, що звістка про мільйони загиблих сприймається нею, як статистична абстракція. Тим часом реалістичні деталі Боровського змушують відчути матеріальність концтабору: цей ґротескний світ – не вигадка фантаста. Створений спільними зусиллями катів та їхніх жертв, він справді існує. Так, це незвичайний світ, однак найжахливішою його рисою є те, що він намагається виглядати звичайно, бо заселений переважно звичайними людьми, які люблять тілесні розваги, класичну музику чи футбол. Намагаючись зберегти видимість нормальності, ці люди прагнуть того, до чого звикли. Навіть якщо в кімнатах для розваг вивішені скрупульозні переліки заборонених і дозволених насолод. Навіть якщо попередні власники скрипок і контрабасів покинули табір через комин. Навіть якщо грати у футбол доводиться під мимовільними поглядами тих, хто не доживе до кінця матчу. Для мене особисто концтабір із літер, фотографій і кінокадрів перетворився на дійсність, коли я фізично відчув, що під час того матчу міг перебувати там і міг не мати вибору: бути з тими, хто грає, з тими, хто йде, чи з тими, хто веде.

По-п'яте (а за значенням для сьогоднішньої України знову по-перше) – згаданий уже Ґустав Герлінґ-Ґрудзінський. 1951 року, коли внутрішньо спустошений Аушвіцом Тадеуш Боровський наклав на себе руки, в Англії вийшло перше видання «Іншого світу» Герлінґа-Ґрудзінського. Взагалі, до певного моменту долі цих письменників розгорталися мовби у дзеркальному взаємовідображенні. Перший народився в СССР, перебрався до Польщі і під час окупації потрапив у нацистський концтабір Аушвіц-Біркенау. Другий народився в Польщі, перебрався до СССР і потрапив у комуністичний концтабір Єрцево Архангельської області. Обоє у двадцятирічному віці занурилися в пекло, перед яким блідне фантазія Данте, обоє дійшли до межі виснаження (в ґітлерівських таборах таких живих трупів називали «мусульманами», у сталінських – «доходягами»), обоє згодом виписали табірний досвід в автобіографічних творах. Ось тільки найбільше оповідання Боровського називається «У нас в Аушвіці», а роман Герлінґа-Ґрудзінського – «Інший світ».

Важко й згадати випадок, коли різниця між назвами так точно б відображала різницю між самими авторами. Табір зробив із поета-початківця Боровського великого прозаїка, але позбавив його майбутнього: все, що відбувалося після Аушвіца, наче й не проникало в його випалену свідомість або сприймалося як щось, не варте уваги, як життя «не у нас». Герлінґ-Ґрудзінський, навпаки, дуже ретельно пильнував, щоб не спотворити власну свідомість законами і звичаями задротованого світу. Наочним свідченням цієї різниці є способи використання авторами концтабірної лексики: Боровський її привласнює, мимохідь вплітаючи німецькі слова у польське мовлення і відміняючи їх на польський лад; Герлінґ-Ґрудзінський постійно підкреслює своє відчуження від російського ідеологічного і в'язничного жаргону, беручи його в лапки. А лапки польською мовою якраз і є cudzysłów, «чужослів'я».

З початком сталінізації Польщі Тадеуш Боровський спробував стати адептом «Нової Віри». Мертвотна бездарність його пропагандистської тріскотні, особливо разюча на тлі геніальних аушвіцьких оповідань, переконливо засвідчила яловість цієї спроби. Як, зрештою, і самогубство: комунізм, в якому він хотів знайти антидот нацизму і породженого ним нігілізму, виявився такою ж отрутою і довершив розпочату в Аушвіці справу. Зламавши Боровського, аналогічна табірна дійсність загартувала Герлінґа-Ґрудзінського: невипадково він згодом називав «Інший світ» своїм «романом виховання». Екстремальна ситуація змусила обох авторів зазирнути в безодню людської ницості, але висновки, які вони зробили, були діаметрально протилежними. Схоже, що в уяві Боровського Аушвіц знищив поняття людини як такої і підсунув на її місце «стаборовану», керовану суто базовими інстинктами тварину. Для Герлінґа-Ґрудзінського ж таке узагальнення було неприйнятним: «Я багато разів переконувався, – писав він, – що в людських умовах людина є людяною, і вважаю жахливим нонсенсом нашого часу спроби судити її за вчинками, здійсненими в нелюдських умовах: це все одно, що міряти воду вогнем, а землю – пеклом».

Виданий з передмовою Бертрана Рассела, «Інший світ» викликав чимало схвальних рецензій в Англії – схвальних щодо автора, але нажаханих змальованою ним картиною. Здавалося, невдовзі книга струсоне й континентальною Європою, змусивши її нарешті по-справжньому відкрити очі на сталінський режим. Проте цього не сталося. До прикладу, в Італії (а від 1955 року до самої смерті Герлінґ-Ґрудзінський жив у Неаполі) «Інший світ» десятиліттями «не помічався», у Франції ж книга взагалі тридцять п'ять років не могла пробитися до друку, незважаючи навіть на «протекцію» Альбера Камю.

Коротко цей (у принципі, прогнозований) парадокс можна пояснити так: постаралися «корисні ідіоти», тобто, за визначенням Брюса Торнтона, «люди, які, живучи в ліберально-демократичних країнах, надають моральну й матеріальну допомогу ідеям тоталітаризму». А конкретно – зідіотілі у своїй совєтофілії «ліві інтелектуали», якими особливо кишіли повоєнні Франція й Італія. Чим їм так не догодив Герлінґ-Ґрудзінський?

Легко зауважити, що літературним взірцем для «Іншого світу» слугував каторжний роман Фьодора Достоєвського «Записки з Мертвого дому». Це відразу засвідчує підзаголовок «Совєтські записки» та відповідний епіграф про «заживо Мертвий дім». Подібними є і композиція обох творів, і спосіб розгортання оповіді: по-перше, від «я» (тільки у Достоєвського це «я» вигадане), по-друге, не так у хронологічному, як у тематичному порядку. Чимало сцен і мотивів «Іншого світу» прямо перегукуються

з «Мертвим домом»: підконвойна робота, вихідний день, Різдво, лазня, лікарня, виступ «художньої самодіяльності», невдала втеча тощо. Крім того, роман Достоєвського присутній в «Іншому світі» й буквально: саме його читає в таборі Герлінґ-Ґрудзінський і в розділі, який так і називається – «Записки з Мертвого дому», – розповідає про свої враження від цієї лектури.

Враження належали до найсильніших за весь час ув'язнення: «Не те приголомшувало у Достоєвського, що він умів описати нелюдські страждання так, ніби вони становили лише природну частину людської долі, а те, що… між його і нашою долею ніколи не було навіть найменшої перерви… І чим захланніше я пив з отруєного джерела «Записок з Мертвого дому», тим більшу, майже таємну радість знаходив у думці, яка вперше за рік зблиснула в моїй голові – думці про самовизволення через самогубство». На щастя, знайома Герлінґа-Ґрудзінського, Наталья Львовна, яка дала йому почитати «Записки», попросила повернути книгу, тож думка про «самовизволення» промайнула і більше не поверталась. Але залишилося сформульоване Натальєю Львовною переконання, «що вся Росія завжди була і до сьогодні є мертвим домом, що час зупинився між каторгою Достоєвського і нашими власними муками».

Корисним для Сталіна «лівим інтелектуалам» Заходу і цього порівняння було досить, щоб образитись на «Інший світ». Не могла ж, міркували корисні інтелектуали, здійснена під гаслами свободи і рівності революція нічого не змінити в колишній тюрмі народів. Не може, продовжували міркувати вони, совєтська Росія нічим не відрізнятися від царської. Що ж, більшовицька революція справді дещо змінила: на порядок знизила норми харчування для в'язнів, на кілька порядків підняла «виробничі плани», розбудувала ГУЛАГ, і загнала в нього вмирати мільйони випадкових людей, перетворивши Сибір на суцільний, за словами Варлама Шаламова, «білий крематорій». Свого часу царська цензура вустами барона Медема висловила до «Записок з Мертвого дому» претензії, мовляв, змальована Достоєвським каторга своєю м'якістю може не стільки запобігти злочинам, скільки привабити потенційних злочинців. І важко не погодитися з цензурним бароном: на тлі іншого світу Герлінґа-Ґрудзінського мертвий дім Достоєвського з його вином, калачами і смаженими поросятами виглядає майже як будинок відпочинку.

Антигерлінґівську логіку «лівих інтелектуалів», у принципі, можна пояснити, хоч менш паскудною вона від цього не стане. Маючи себе за лівих, інтелектуали вважали своїм обов'язком відстоювати відповідну ідеологію, практичним втіленням якої їм увижався СССР. Проблема, однак, у тому, що «чиста» ліва ідеологія несумісна з тоталітаризмом. Погодившись на друк і поширення «Іншого світу», «ліві інтелектуали» опосередковано б визнали, що ця книга правдива, а отже, що комунізм і нацизм – не антагоністи, як хотілося вірити їм, а таки «тоталітарні близнюки», як наполягав Герлінґ-Ґрудзінський. На таку ідеологічну зраду «ліві інтелектуали» йти не хотіли. Зручніше було просто відвернутися від мільйонів доведених голодом і рабською працею до тваринного стану людей, зручніше було не бачити колишніх професорів, які тижнями здихають у власних випорожненнях по бараках-трупарнях, і колишніх оперних співачок, які віддаються уркам на очах цілого табору за миску баланди, зручніше було не читати книжки, в якій усю совєтську Росію названо «мертвим домом», країною, де «можна втратити віру в людину і в сенс боротьби за те, щоб їй було краще на землі».

Про всяк випадок: вираз «ліві інтелектуали» я беру в лапки не тому, що не вважаю їх інтелектуалами (інтелектуалом або, щонайменше, в.о. інтелектуала може бути й ідіот – хоч корисний, хоч некорисний – якщо він продукує й поширює якісь ідеї), а тому, що не вважаю їх лівими. Як на те, класичним лівим інтелектуалом був саме Герлінґ-Ґрудзінський. Тому для нього й не існувало принципової різниці між тоталітарним режимом, який організовує Голокост, і тоталітарним режимом, який організовує Голодомор, між вождем, який винищує уявних ворогів газом, і вождем, який застосовує з тією ж метою природні умови, лісоповал і рудники. Залапковані «ліві інтелектуали», мабуть, подобріли б до Герлінґа-Ґрудзінського, якби він відмовився від концепції тоталітарних близнюків і висунув якесь м'якше формулювання на зразок «перегинання палиці» або що. Але автор «Іншого світу» не йшов на компроміси, навіть коли мав справу зі значно серйознішими за «лівих інтелектуалів» супротивниками і до кінця життя відстоював свою позицію: «Суперечки, чи совєтський тоталітарний близнюк нацистських концтаборів знищив двадцять, а чи п'ятдесят мільйонів людей, є безплідними. Суттєвим є лише те, що він цілком заслуговує називатися близнюком».

Відповідно, до істот, які влаштовують людям нелюдські умови і перетворюють їх на «загнаних мисливцями звірів», автор «Іншого світу» не знав найменшої поблажливості: «Сидячи на нарах, він ховав обличчя в долонях і тихо шептав слова молитви таким схвильованим, сповненим болю і сліз голосом, наче припадав до стіп розп'яття у безмежному захваті Тим, чиє змучене тіло на хресті не видало із себе ані слова скарги… «За кого ти так молишся?» – якось запитав його я, не в силах заснути. «За всіх людей», – спокійно відповів він. «І за тих, що нас тут тримають?» – «Ні, – подумавши, сказав він, – це не люди».

В основі цієї характерної для Герлінґа-Ґрудзінського категоричності у ставленні до всіх різновидів тоталітаризму та їх носіїв лежало розуміння крихкості людського світу, який так легко і швидко може перетворюватися на нелюдський – байдуже, нацистський чи комуністичний – концтабір. «Творчість Герлінґа, – пише Влодзімєж Болєцький, – це справжній крик людини XX століття – *de profundis*, з глибин, це питання про сенс горя, про сенс страждання, про причини зла, яким переповнений світ». На жаль, навіть у XXI столітті в географічному центрі Європи ці питання так і не перестали бути актуальними.

Ян Ґондович

ВИКИС, ВИМОК, ВИЛІЗ, ВИСОХ

У задрипаному пеклі з «Сонати Вельзевула» сатанинські пахолки складають шану своєму володареві: «Ти єдиний, о пане, хто мав відвагу зазіхнути на те, що інші вважали цілковитим абсурдом. І таким чином підвищив нас, убогих лакеїв кабаре, до ранґу справдешніх чортів». Віткаци поєднав одним змахом пера кітч, абсурд, кар'єру, лакуз і сатану. Саме це характерне й для Мрожека – того, що умів забити нам дух півстоліття тому. Із подиву і, мабуть, зі страху. Адже більшість його тодішніх творів було пересновано не чуваним у нас досі, істинно сатанинським реготом. Це відлуння змовкло після «Танґо», потім був уже інший Мрожек.

Десять років опісля Мрожек констатував у фейлетоні «Діти війни» смерть ілюзій стосовно того, що з жахіття визирає кращий світ. Нічого подібного: саме «злість, глупота, параноя, ницість, брехня й ненависть» прийшли до влади після війни. І то не самостійно, а за допомогою рук і голосів його, Мрожекового, покоління. І не тішить навіть те, що «вони були трубами, в які дмухали інші». Ці голоси труб сталінізму, пропахлі пеклом, дуднять у ранньому Мрожекові. Демонстрація мовних технологій насильства – ось завдання, гідне письменника.

Судячи з результатів, Мрожек виявив найемоційнішу антипатію не до всюдисущих гасел, а до діалектики софістів, тобто до методу доведення, що чорне – це біле, ненависть – це любов, неволя – це свобода і так далі, як у Орвелла. А отже, дію багатьох його оповідань із часів, коли ми ним захлинулись, і перших неперевершених п'єс узгоджено з мовним інструментарієм. А точніше, – з діалектикою, яка є логікою параної. Параної, котрої можна навчитися. Справа була настільки дражливою, що Анджей Кійовський, який здобув ґрунтовнішу освіту, звинуватив Мрожека у відсутності уяви й порадив йому «написати нарешті внутрішню біографію». Усім побажанням Кійовського судилося здійснитися просто-таки катастрофічно: постулат великого сучасного побутового роману породив «мильну» саґу Малґожати Каліцінської про заплаву, месіанізм – так звану «смоленську релігію», тобто сакралізацію загиблого президента Качинського, дошкуляння Мрожека – його ж таки жахливий «Щоденник». Але повернімося до теми.

У Мрожека має рацію, тобто виграє, той, хто вміє перевернути все догори дриґом. «Іноді нам здається, що ми думаємо, що не думаємо, але ми таки думаємо, – тоді як насправді ми не думаємо», – втовкмачує В'язень Начальникові з «Поліції», і тим перемагає Начальника. Хоча Начальник швидко навчається: «Якщо хтось є поліцейським, але вдає перед іншими, що він не поліцейський, то він нібито стає удвічі поліцейським. Але от якщо бути поліцейським і вдавати перед самим собою, що ти не поліцейський, – тільки тоді можна бути поліцейським до глибини душі, із насолодою, я сказав би, на повні груди», – заморочує Начальник Сержанта. Сутність цієї діалектики викладає Начальникові В'язень, уже потому, як стає Ад'ютантом: «Ви як начальник поліції повинні знати, що усі суттєві речі не мусять, однак, мати якесь особливе значення, вони, цілком вірогідно, можуть мати або й мають протилежне значення, чи й просто яке завгодно, залежно від певних обставин». А про те, що є або не є певною обставиною, і яке це привносить значення, судить той, хто застосовує діалектичну аґресію до чийогось здорового глузду.

Дія одноактної п'єси «У відкритому морі» розпочинається у мить, коли все вже визначено: Товстий Мореплавець вирішив після кораблетрощі з'їсти Малого Мореплавця. І він з'їсть його, бо ж послуговується діалектичною владою дискурсу, підсиленою різноманітними паралогізмами, мистецтвом перекручування фактів і банальним підкупом. Ніхто нікого не торкне навіть пальцем, однак Малий, наївний полеміст, піде з життя. «Мене обурює, – гудить його Товстий, – що на відсутність повсюдної, загальнолюдської, всеосяжної справедливості нарікають передусім невдоволені люди.

Коли ті, кому не пощастило в житті, вимагають справедливості, – то хіба не шукають вони тоді звичайного самовиправдання?» Звідси висновок: невдаха винен у всьому сам, тому винен, отже, заслужив. Аргумент несхитний, як оті, що ми чуємо на вулиці, аж поки вони не потраплять у пресу: «В окулярах – значить єврей». «Боявся, – знати, було чого». Сторона, що програла й підставляє без спротиву горло під ніж, може вдатись у таких інцидентах до діалектики жертви: «Справжня свобода є тільки там, де нема звичайної свободи».

Мрожек ніколи не написав нічого кращого, ніж одноактна драма «Кароль», якою годилось би замінити у шкільних хрестоматіях «Пана Тадеуша», адже мало хто водитиме полонез, натомість кожен постане колись перед рішенням: чи приєднатися до ловів на Кароля, а чи розділити його долю. Діалектику на службі аґресії заступає тут діалектика на службі іншого інстинкту – страху. Тільки «…слова, – пише Ян Блонський, – будують перепону між тілом жертви й рушницею або кулаком кретина». Власники дубельтівки, неписьменні Дідусь і Онук, і гадки не мають теревенити з Окулістом. «Ви вмієте читати, – і що з того? Хіба це ми вас боїмося? Ні, це ви нас боїтеся». Єдиний порятунок для Окуліста – втягнути їх у балачку, яка виведе його на роль підпомагача. Дула обернуться тоді проти когось іншого, байдуже проти кого. Діалектика, як ми бачили вже не раз, перетворює ліберала на активного спільника божевільних фанатиків. Він мусить розуміти, що це тільки відстрочка, позаяк Окуліст занадто гострий на язик, аби не стати рано чи пізно Каролем. І чудово знає про це. І вони знають. І він знає, що вони знають. Лукаве марнослів'я не врятує інтелігента, а перед тим ще й занурить його у вигрібну яму.

На старість Мрожек міг спостерігати, як мова сучасних дебатів просякає мороком параної незгірш, ніж у його молоді літа. Як знову повертаються в обіг усі мовленнєві прийоми, пов'язані з насильством, які він зобразив у своїх творах. Проте я сумніваюся, чи він почувався пророком. Хоча й описав у «Індику», що буває, коли відшароване мовлення створює штучну дійсність. Якщо вірити диспуту між селянами, індика силоміць «оженили» з куркою у межах експерименту із творення нереальності. Птах подався з розпуки катулятись у кропиві, тим часом курка знесла яйце. Тут винуватець цього «шлюбу» витягає з-за пазухи білий конус. І зав'язується діалог: «Направду, якесь воно шпилясте…» – «А чи виклюється з нього щось?» – А чого мало б не виклюватися? Виклюється». – «А що?» – «А хто то може знати? Тре почекати». – «Ага, ну то почекаємо». – «Атож, то чекаймо»…

Здається, ми дочекалися.

NOWE KSIĄŻKI

Переклала Лариса Андрієвська

Йоанна Сольська

З СЕНСОМ І БЕЗ СЕНСУ. НА ЩО МИ ВИТРАЧАЄМО ГРОШІ ЄС? НА ЩО ПІШЛО 300 МІЛЬЯРДІВ?

Як члени [Європейської] спільноти ми отримали від ЄС майже 80 млрд. євро. На що вони пішли? Яку Польщу ми за них будуємо?

У перерахунку на злоті їх набирається понад 300 млрд. Незвично, що це не були, як за [часів] Ґерека, квоти позичені, але подаровані «за сам факт існування». Такої «бонанзи»[1] в історії Польщі ми ще не мали. Ми хапонули майже два семирічні союзні бюджети: залишок того, що за 2000-2006 роки, а також – теперішнього бюджету 2007-2013 рр., як «отримувачі союзної допомоги нетто».

Вона нам належалася, бо вирівнювання рівня життя між різними регіонами Європи – це принцип засновників [Європейського] Союзу. Свій бюджет, названий фінансовою перспективою, ЄС ділить на основі чітких принципів, якщо не сказати – алгоритму. До уваги береться кілька показників, зокрема величина ВВП країни «брутто» на душу населення, а також кількість жителів. Ці критерії зіграли вирішальну роль у тому, що із коштів допомоги, призначених для десятка нових членів, Польща одержала половину. Це означає – стільки нам призначили. Аби «слово стало тілом», ми мусили виконати низку умов.

Передусім – вписатись у нав'язану Брюсселем логіку витрачання грошей. Тобто – спершу додати так званий «власний вклад» із бюджету країни, у середньому 15%. Це є обов'язковим під час реалізації публічних проектів, а також – при безпосередніх доплатах для селян. Якщо отримати європейські кошти старається фірма, то її власний вклад часто мусить бути вищим; чим вигіднішим комерційно є те чи інше її починання, тим більшим є вклад бенефіціара. Якщо це все додати, то сума виростає до (згрубша) понад 340 млрд. злотих. Це більше, ніж у цьому році має на витрати бюджет усієї Польщі (328 млрд. зл.). Від європейських «платників нетто» ми отримали бонус, рівний річному доходу польської держави. [Отже] було за що змінювати обличчя «цієї землі».

Така велика квота призначених грошей стала для нас, водночас, значним клопотом: витратити сотні мільярдів злотих згідно зі складними процедурами, а на додачу із сенсом – це один із найважливіших викликів, перед яким коли-небудь опинялася польська адміністрація. Особливо [тому], що нас супроводжував політично посилюваний острах, що якісь гроші можуть пропасти. З цього погляду ми, однак, виявилися доволі справними: створене, спеціально з метою обслуговування дотацій ЄС, Міністерство регіонального розвитку підкреслює, що наш «рівень абсорбції» є найвищим серед країн нової Десятки[2].

Операція «Дотація» означає, що в реалізацію схвалених Брюсселем програм спершу треба вкласти наші польські гроші, і лише потім звертатися про їх повернення до Брюсселя, що, на жаль, триває. Наступний крок на брюссельській дорожній карті – це переконування чиновників ЄС у тому, що проект, на який ми хочемо отримати підтримку, підходить до відповідної «шухляди з грішми». [Таких] «шухляд» є декілька: Європейський фонд єдності, призначений для великих державних інвестицій, таких як автостради чи летовища; Суспільний фонд, з якого інвестуються фізичні особи; а також Фонд регіонального розвитку, неймовірно об'ємний – з нього можна збудувати і велосипедну доріжку, і кіностудію, і наукові лабораторії. Та найбільша «шухляда», до якої Брюссель постійно вкладає 40% свого бюджету, – це Спільна сільськогосподарська політика. Це на ній зосереджувалися польські перемовники, усталюючи умови вступу Польщі до Спільноти. Вони добилися успіху, з теперішньої перспективи – дуже сумнівного. Польща – це єдина країна ЄС, яка призначає доплати на землю псевдоселянам, які нічого не продукують на ринок.

[1] Бонанза – струмок на Алясці, знайдене біля якого золото спричинило одну з найбільших «золотих лихоманок» – символ багатства (*Тут і далі примітки перекладача.*)

[2] Мається на увазі десять нових членів ЄС, включно з Польщею.

Фонди діляться на програми. Щоб отримати гроші, треба якось вписатися, наприклад, у програму «Активізація безробітних», що є частиною Європейського суспільного фонду. Розпорядником коштів, якими в цьому випадку управляють маршалки воєводств[3], є повітові[4] бюро з працевлаштування. І це вони оголошують конкурс для фірм і фондів, які декларують, наприклад, опіку над якоюсь групою безробітних, що має завершитися знаходженням ними праці, або заснуванням власної фірми. По закінченні програми результати оцінює «евалюатор», найнятий тим, хто управляє коштами. Своїх евалюаторів надсилає також Брюссель.

Інакше є у випадку Фонду єдності. Тут, передусім держава, тобто від її імені Міністерство інфраструктури і реалізатор (напр. Головна дирекція національних доріг і автострад), визначає програму розвитку, скажімо, автострад. Які міста вони мають з'єднати, цінові умови, терміни тощо. Потім реалізатор оголошує конкурс для виконавців, уточнюючи критерії та призначаючи за їх виконання бали. Повинен виграти найкращий. У нашому випадку до сих пір вигравали найдешевші, і тепер ми маємо клопіт.

Це все дуже складно, цього важко навчитися, легко розгубитися. Бенефіціарії одностайно вважають, що найбільшою перешкодою для них є бюрократичні процедури. Брюссель, як і кожна бюрократія світу, значно суворіше оцінює правильність оформлення, ніж сенс починання. Тому на гроші ЄС добре живе багато консалтинґових фірм, які рекламують себе тим, що написані ними заявки розглядаються позитивно. За це вони беруть 10-15% вартості проекту! Відтак, стежка, якою доходять до грошей ЄС, часто нагадує т.зв. «стежку здоров'я» – важко вгадати, кому вдасться [її пройти]. У списку здійснюваних проектів сьогодні є понад 70 тис. позицій: від великих інфраструктурних починань – аж до фестивалю «пісні і танцю» та «вшанування пам'яті військових капеланів».

Найчастіше кошти для реалізації окремих програм можна отримати з різних шухляд. Деколи на одне й те саме це будуть зовсім інші гроші.

Найоб'ємнішою досі «шухлядою» залишається Європейський фонд єдності. Він призначений для того, щоб нові члени ЄС в цивілізаційному плані якнайшвидше підтягнулися до рівня старих. Символічним для нас було встановлення дорожнього знака на закінченій врешті автостраді А2, який інформує, що нею можна доїхати аж до Лісабону. Вона реально з'єднала нас із рештою Європи, завдяки саме Фонду єдності. Та його дефініція не є чіткою, бо для тієї самої мети (тобто – догнати Європу), призначені також і решта фондів. Краще сказати, що з Фонду єдності фінансується велика інфраструктура (у широкому розумінні), наприклад, автостради чи найбільші в Європі водоочисні споруди «Чайка» у Варшаві. Але дороги обласного значення вже ні – тут треба протискатися до Фонду регіонального розвитку.

У «шухляді» з написом «Європейський фонд єдності» грошей є багато, але – як виявилося – нам їх дуже важко потратити. Для Держзалізниці занадто важко. Залізниця могла витягти з цієї «шухляди» 20 млрд. злотих, але добрих проектів вистачило заледве на 4% цієї суми. Тому ми попросили Брюссель погодитися перенести ці гроші з потреб залізниці на дороги. Чекаємо рішення. Принцип такий, що в рамках того самого фонду гроші (за згодою ЄС) можна переносити з програми в програму, але з фонду у фонд – уже ні.

Таким чином, хоча брюссельські «шухляди» є жорсткі, у реальному житті гроші змішуються. Аби добре їх використати, не можна дозволити євробюрократії дискваліфікувати вас. Тобто – треба мати, наприклад, бачення розвитку вітчизняного транспорту, бо його частково можна профінансувати з Фонду єдності (залізниці, місцеві дороги, летовища), а частково – з другої «шухляди», тобто Фонду регіонального розвитку. Тоді це має ефект.

На розвиток транспорту – якщо обмежитися тільки цим прикладом – ми вже отримали з обох фондів 22,1 млрд. євро. Ми збудували чи модернізували за них 15 тис. км доріг і майже 2 тис. км залізниць (серед них – магістралі «Варшава-Лодзь» і «Варшава-Ґдиня»). У тому числі – 430 км автострад А1, А2, А4. Для порівняння – упродовж 15 років (з 1989 по 2004 р.), у нашій країні збудовано ненабагато більше, бо заледве 545 км автострад. За ці гроші, плюс очевидно вклад із Національного дорожнього фонду, поповнюваного з бюджету, з'явилися також швидкісні дороги, що сполучають найбільші агломерації. І локальні дороги.

[3] Польські відповідники голів обласних рад в Україні.
[4] Районні.

Навколо 14 міст з'явилися чи ще будуються об'їздні дороги сумарною протяжністю 920 км. З участю грошей ЄС (бо спершу – власні, тобто позичені в банку, кошти викладають органи місцевого самоврядування) розбудовуються також трамвайні та тролейбусні лінії (550 км). Фінансується нова лінія метро у столиці. За них купується новий рухомий склад, що видно на вулицях Варшави, Познані, Щеціна, Вроцлава, Лодзі, Ґданська і Кракова. Міста, які найбільш справно отримують дотації з Брюсселя, все ж залізли в борги понад усі допустимі межі. Наприклад, вартість доріг Торуня перевищили його річні доходи, становлячи вже 110% бюджету міста! Та є також новий міст через Віслу, враз із під'їздними дорогами та швидкісна залізниця метрополітену.

Завдяки грошам ЄС перебудовано також залізничні вокзали, наприклад, у Вроцлаві, Кракові та Ґдині. Зовсім інакше – по європейськи – виглядають сьогодні летовища у Ґданську, Вроцлаві, Жешуві, Познані, у Щеціні, Кракові, Катовіцах і Варшаві. У цьому сенсі, якби не європейські гроші – не було б барвистого й організаційного успіху Євро-2012.

До обох «шухляд» можна також сягнути по підтримку проектів, пов'язаних із широко трактованою охороною навколишнього середовища. З них вдалося витягнути понад 10,2 млрд. євро. Вони пішли на будівництво чи модернізацію 33,2 тис. км каналізаційних мереж і 11 тис. км водогонів. Для багатьох сіл і малих місцевостей це означало, що не треба вже йти по воду до криниці, бо вона почала текти з крана. Символічно зникли примітивні клозети. Всюди покращується якість питної води. З'явилося 841 нових або ґрунтовно модернізованих очисних споруд. Незабаром по інший бік Балтійського моря нас перестануть трактувати як варварів, які забруднюють спільне море. Сягаючи по гроші з Європейського фонду регіонального розвитку, міста пробують також вирішити проблему утилізації зростаючої гори сміття. Це вдалося вже у Ґданську, Гожові Великопольському, Холмському регіоні, у Бєльсько-Бялій.

Потоки грошей, що течуть для охорони середовища, бувають дуже маленькі – як ті, що підтримують 17 національних парків і дозволяють зберегти 340 видів рослин і тварин, але вони можуть бути і значними, коли інвестор заторкне чутливу ЄСівську струнку, тобто попросить підтримки для відновлювальних джерел енергії. Це сьогодні – європейська мода сезону, деколи – на межі здорового глузду, та під цим гаслом з ЄС можна витиснути щораз більше. Відтак, у країні з'являється 31 дотованих вітряних ферм, краєвид у Західно-Поморському і Поморському [краях] прикрасять 236 вітряків потужністю 464 МВт. Аж 500 громадських об'єктів, головно лікарень і шкіл, було піддано термомодернізації, у рамках якої встановлено енергоощадні системи освітлення, опалення, вентиляції та кондиціонування.

З обидвох фондів уже профінансовано важливі для енергетики проекти: газогін Влоц-лавек-Ґдиня та Єлєнюв-Дзівішув, а також газосховище Страхоціна. З'являється термінал скрапленого газу у Свиноуйсьці, підземні газосховища Вєжховіце і Корсаково та елекроенергетичне сполучення Польща-Литва. Все це має збільшити нашу енергетичну безпеку.

Список проектів, реалізованих завдяки грошам ЄС – довгий.. Чи він міг бути довшим? Ми вже згадували, що на залізницю нам «належалося» навіть 20 млрд. злотих, а ми витратили заледве 4%, значить, напевно, міг. Якщо Брюссель погодиться, ми б призначили ці гроші на дороги, та чи зуміємо тепер витратити їх краще? Це не таке певне. Реалізація структурних програм є важкою. А міністрам, які ці програми курують, і державним інституціям, які займаються їх виконанням (таким, як Головна дирекція національних доріг і автострад) дуже бракує підприємницького досвіду.

«Ходіння по муках» починається набагато раніше того моменту, коли перший екскаватор в'їжджає на будмайданчик. Треба врахувати вибагливі (часто до меж абсурду) екологічні вимоги, домовитися з власниками земель, підготувати добрі проекти, знайти відповідних виконавців і виторгувати у них добру (для обох сторін) ціну. І, звичайно, подолати всілякі формальні перешкоди. Урядові інституції справляються з цим щораз краще, та великі побори ми платимо далі.

Безцінний людський капітал

Аби освоїти таку велику суму коштів ЄС, не вдасться керувати ними тільки з центру. Теперішній уряд зробив співвідповідальними за їх використання також органи місцевого самоврядування. Кожне четверте союзне євро розподіляють маршалки[5].

[5] Голови місцевих рад.

У їхнє розпорядження було дано не тільки частину грошей з шухляди Європейського Фонду регіонального розвитку, а передусім – із Європейського суспільного фонду. ЄСФ користується величезним успіхом у потенційних бенефіціаріїв. Головно тому, що бенефіціаром може бути кожен. Окремий «Ковальчук», заснована ним фірма чи місцеве управління з працевлаштування. Він (ЄСФ) дає доступ до дуже легких грошей, створюючи спокусу, аби використати їх головно для збільшення популярності місцевої влади серед електорату. Люди теж спокушаються, адже можна отримати 20 чи навіть 40 тис. злотих.

Згідно усталень та ідеології ЄС ця «шухляда» має слугувати людям, збільшувати безцінний «людський капітал»: інтегрувати неповносправних з рештою суспільства, допомагати безробітним знаходити роботу, утримати старших осіб на ринку праці та забезпечити молодим кращу освіту. Для цієї мети ми витратили за минулі вісім років понад 11,5 млрд. євро. Маса грошей. Що ж ми з цього маємо?

З'явилося 125 тис. нових фірм. Їх часто засновували особи, які до того даремно шукали роботу, у тому числі – понад 10 тис. у віці 50+. 700 тис. учнів, студентів і аспірантів отримали стипендії. На нових, т.зв. «замовних» напрямках навчання (наприклад, підготовка інженерів) профінансовано освіту 45 тис. студентів. Медіа вже починають бити на сполох, що багато молодих людей потрактувало це як можливість отримувати щомісяця тисячу злотих і не дуже переймаються навчанням.

Організовано також і оплачено заняття для 100 тис. дошкільнят у понад 3 тис. нових дошкільних закладів. У сумі річною підтримкою (дотації або курси) скористалося аж 7,3 млн. осіб! Це – багато, от лише скільки це все насправді вартує? Які плоди принесли ці, інвестовані у поляків, гроші? Наскільки ми стали привабливішими для працедавців?

Найновіші дослідження міжнародного агентства персонального консультування «Manpower Group», що зводить працедавців із працівниками, мусять у цьому контексті вражати несподіванкою. З них випливає, що аж 37% фірм не може знайти людей до роботи. Найбільш затребуваними є інженери. Мабуть ті, кому стипендії виділила міністр науки та вищої освіти, ще не встигли закінчити навчання. Але що діється з багатотисячною армією людей, вишколених різного роду фірмами, які живуть із фондів ЄС і «перетравили» значну частину з отих 11,5 млрд. євро? Друге місце у рейтингу найбільш затребуваних професій займають зараз кваліфіковані фізичні працівники. Чому, попри численність фірм, які займаються перекваліфікацією, ця гора витрачених за стільки років грошей не зустрілася з армією людей, які даремно шукають роботу?

На думку директора Катажини Данєк з Manpower Group, пояснення тут досить просте. Фірми, що так масово підвищують кваліфікацію безробітних, зазвичай не мають ніяких контактів з потенційними працедавцями. Тому найчастіше вони пропонують курси: флористики, комп'ютерні, мовні тощо. Натомість робочі місця є, серед іншого, для зварювальників, операторів машин із цифровим управлінням, одним словом – осіб, які мають зовсім інші компетенції. Такі, що їх не можна навчити в орендованій аудиторії.

Якщо від числа 125 тис. новостворених фірм відняти ті, що живуть із непотрібних курсів перепідготовки, віддача від витрачених [на це] грошей теж виявилася не надто великою. Серед цих бенефіціаріїв є також державні агентства, які «освоюють» численні щедрі дотації, призначені, наприклад, для популяризації свинини чи яловичини. За їхнім посередництвом кошти ЄС кочують до ЗМІ, які займаються «безцінним» для споживачів повчанням, на кшталт «не заморожувати повторно розморожене м'ясо».

Час невблаганно верифікує також придатність багатьох фондів і агентств, що допомагають відкрити власну фірму. Найбільшим стимулом є можливість отримати незворотну дотацію, від 20 до 40 тис. злотих без власного вкладу. Бажаючих стати бізнесменами (або лише отримати 20 тис. зл.) пропускають через «сито». Перш за все, треба перевірити, чи вони мають [відповідні] задатки. Потім – допомогти у написанні бізнес-плану і оцінити, які вони мають шанси на місцевому ринку. Дотації отримує частина бажаючих. Засновують фірми з прибирання, косметичні заклади. Багато бенефіціаріїв, а особливо ті, хто не отримав грошей, говорять, що «долі треба допомогти».

Однак, про здібності до підприємництва найкраще свідчить не те, що ти пройшов крізь сито районного бюро з працевлаштування, а відділу Агентства з реструктуризації та модернізації

сільського господарства. Тут на відкриття власної фірми можна отримати вже 100 тис. зл. Чергові 100 тис. – на створення кожного нового місця праці. Немає вимоги, що треба відмовитися від ведення сільського господарства.

Чому дотація з АРіМСГ на створення фірми є уп'ятеро вища, ніж від управління з працевлаштування? Бо гроші походять з програми розвитку сільських територій (тобто «шухляди» з написом «Європейський фонд регіонального розвитку»). Агентство дивується, що аж 60% бажаючих отримати дотацію – це особи з інших місцевостей, ніж ті, де зареєстровані їхні фірми. Що ж, нагода створює підприємця. Агентство хвалиться, що, завдяки 4,45 млрд. злотих (Міністерство регіонального розвитку веде статистику в євро, а сільського господарства – у рідній валюті) на селі з'явилося вже 34 тис. нових фірм і постійно засновуються нові. Гроші є.

Однак найширшим потоком, що спливає на село, є безпосередні дотації до кожного гектара землі. Це – найлегші гроші ЄС, які призначаються за сам факт володіння землею. Без умови її обробітку, не кажучи вже про те, аби щось постачати на ринок. З 2004 р. у рамках безпосередніх дотацій селяни отримали вже понад 18 млрд. євро! Це набагато більше, ніж держава щорічно витрачає на охорону здоров'я всіх поляків.

Модернізаційних ефектів, однак, не видно. За гроші ЄС ми консервуємо на селі скансен. Мізерними є також ефекти від підтримки села програмами з інших «шухляд», яких є багато. Не можна впадати в ілюзію, що завдяки цим грошам селяни знаходять інші джерела заробітку, поза сільським господарством. Аналіз, проведений Міністерством праці і соціальних питань, заставляє сумніватись у сенсі цих дотацій. Коли аж стільки нових фірм засновано на селі за дотації, то чому з власної праці походить заледве 1% доходів селян? Із соціальних допомог – аж 14,9%. З найманої праці – 10,1%.

Економісти дивуються – навіщо дрібні сільгоспвиробники так масово покупували трактори? Адже понад 70% польських господарств далі мають менше, ніж 7 га, і ці машини не використовують. Відповідь проста: АРіМСГ повертає за машини до 300 тис. зл. Раз дають – значить треба брати. У рамках численних програм модернізації сільського господарства. Не можна, однак, сказати, що сільське господарство у своїй масі осучаснюється. Це далі – лише 250 тис. великих, сучасних господарств і 1,5 млн. дрібненьких. Власники останніх живляться доплатами та державними пенсіями. Тому ніхто своєї «батьківщини» не позбувається. Пропорції між однією і другою групою господарств залишаються незмінними.

Місцеві органи врядування сягали до «шухляди» Європейського фонду регіонального розвитку по гроші на туризм, культуру і пожвавлення [економіки]. Для цієї мети витрачено 3,2 млрд. євро. Що ми з цього маємо?

8 тис. км туристичних маршрутів, у тому числі численні велосипедні доріжки зі знаменитої бруківки «баума». Їх легко збудувати, даючи заняття місцевому підприємцеві й підтримуючи заодно місцевого виробника бруківки. Це також 2,3 тис. об'єктів культурної та рекреаційної інфраструктури. Таких, як Польський центр науки «Коперник» чи скансен у Сяноку – найбільший у країні музей під відкритим небом. Але також численні басейни і аквапарки, які на початку примножували популярність місцевої влади. Добре політично продавалися.

По багатьох роках видно, що мало є таких, як залюбки відвідуваний [об'єкт] у Вроцлаві, що заробляє на себе. Більшість натомість пам'ятає об'єкт у Сувалках. Батьки міста сподівалися, що цей комплекс басейнів відвідуватиме щонайменше 30 тис. осіб щомісяця. Тимчасом відвідуваність є набагато нижчою. Басейни на себе не заробляють. Існує небезпека, що найбільш заборговані із них органи місцевого самоврядування почнуть закривати.

Ельжбєта Бєньковська – міністр регіонального розвитку, вважає, що завдяки ЄСівським грошам ми є країною, яка розвивається найшвидше в ЄС. – *Нам накрутили кон'юнктуру. Якби цього не було, темп нашого зростання був би наполовину повільнішим,* – запевняє пані міністр. Без роботи могло б бути на понад мільйон людей більше.

Але автори рапорту під редакцією проф. Єжи Хауснера «Курс на інновацію. Як вивести Польщу з розвиткового дрейфу» не дивляться на теперішні показники. Їх непокоїть те, що буде завтра. Вважають, що бажання витиснути гроші з Брюсселю зводить нас на манівці. Жоден чиновник не ризикне виділити

дотацію на амбіційний, проте ненадійний проект. Найохочіше реалізовуються прості проекти, на кшталт отих басейнів, що гарантують швидке і надійне використання грошей ЄС. Насправді проектів є 70 тис., але сума не робить країну сучаснішою, краще приготованою до викликів майбутнього.

Теперішнє економічне зростання, звичайно, рятує, але не гарантує його утримання в наступні роки. Ми навчилися заповнювати щораз складніші ЄСівські заявки [на дотації], але далі не можемо ні створити плану модернізації економіки країни, ані його реалізувати. Незважаючи на те, що нарешті маємо на це гроші. Ми стали залежними від опіуму абсорбції.

Думка колишнього віце-прем'єра є суворою. Уряд захищається тим, що з шухляди Фонду регіонального розвитку гроші пішли не тільки на спортивні зали та басейни, але й на реалізацію великої програми «інноваційна економіка». Аж 9,8 млрд. євро! Дотації отримало понад 50 тис. фірм і 560 дослідницьких центрів, профінансовано також будівництво 1,5 тис. лабораторій. Відтак, ми даємо гроші на інновації. Якими є ефекти цього?

Шухляда, повна грошей

Наскільки гроші, за які ми розвиваємо інфраструктуру, можна назвати важкими, а ті на програму «людський капітал» – легкими, настільки кошти на інноваційну економіку є просто таємничими. Справді, фірми, які починають їх добиватися, оцінюються суворо не лише чиновниками, але, передусім – видатними авторитетами в даній галузі, та все-таки одні «постріли» можуть бути влучними, інші – «в молоко». Фірми, що простягають руку по гроші ЄС, можуть за них винайти щось, що впроваджує революційні зміни в науку й економіку, а може їм просто нічого не прийти до голови у цих нових умовах. Особливо при тому, що деякі мають опрацьований якийсь проект, однак більшість просить гроші лише на будівлі й обладнання. Ризик, що ці гроші будуть змарновані – великий. Якби його не було, то гроші позичили б банки. Отож, на разі, ефектів не видно, хоча є багатообіцяючі проекти.

Аж 359 млн. злотих з бюджету ЄС і державного отримав Центр доклінічних досліджень і технологій Варшавського медичного університету. Хвалиться, що – на найбільше в Центрально-Східній Європі біомедичне та біотехнологічне починання. За ці гроші хоче створити динамічний науковий осередок, в якому досліджуватиме цивілізаційні хвороби, у т.ч. онкологічні. Поки що центр будується.

Що ми матимемо з дофінансування (понад 110 млн. злотих) Програми міжнародних аспірантських проектів Фонду сприяння польській науці? Про це дізнаємося, коли вони почнуть реалізовуватися. Чи доброю інвестицією є 18 млн. для АТ «American Heart of Poland», перераховані на створення Дослідницько-розвиткового центру клінічних досліджень? А 32 млн. злотих на «створення найкращої інтегрованої системи розвитку академічного підприємництва»? Яку маємо гарантію, що лабораторія (дофінансована сумою у 165 млн. зл.), що будується у Зєльонці біля Варшави, справді задовольнить вимоги «Боінга» і він там почне тестувати прототипи турбін авіадвигунів? Поки що це лише сподівання.

Із цих майже 10 млрд. євро сумнівів не викликають лише нечисленні [проекти] – наприклад, «Міжнародний центр дослідження та лікування часткової глухоти» у Каєтанах під Варшавою, підтриманий сумою 87 млн. злотих, чи «Alvernia Studios» під Краковом (8,8 млн. зл.), яку галузевий часопис «The Hollywood Reporter» визнав однією з найбільш обіцяючих кіностудій у світі. Обидва проекти вже віддано у використання. Решта – це Польща в будівельних риштуваннях.

ЄС нам виділив також гроші на «інформаційне суспільство». 2,7 млрд. євро на розбудову інфраструктури широкосмугового інтернету та дофінансування доступу до мережі для 500 тис. господарств. Ми далі топчемося на місці. За вісім років не вдалося реалізувати жодного з великих інформаційних проектів, навіть електронного посвідчення особи. Легкі гроші розбещують.

Міністерство регіонального розвитку, яке керує більшістю коштів, не поділяє думки, що за ЄСівські гроші реалізовує лише найпростіші проекти. На свій захист воно дає рейтинг найбільш інноваційних підприємств у Польщі, складений Інститутом економічних наук ПАН[6]. Всі лідери рейтингу – це бенефіціарії каси ЄС. Це значить, що вони давали кошти тим, кому треба. Отже, якщо нам не вистачає інноваційних продуктів, якими ми б завоювали світ, то може не тому, що їх творцям

[6] Польська Академія Наук.

відмовлено у підтримці, а тому, що цих геніальних винаходів ніхто ще із шухляди не витягає? Поки що в шухлядах маємо лише гроші...

Зараз ми розраховуємо на чергові 80 млрд. євро – вже із бюджету на 2013-2020 роки. Міністр Бєньковська прогнозує, що їх ділитимуть дещо інакше: «*Великі та середні підприємці мусять відвикати від дармових дотацій, натомість більш охоче, ніж дотепер, ми підтримуватимемо їх позиками*». На людському капіталі ЄС економити не збирається. На інновації грошей також вистачить, але на місцеві дороги органи місцевого самоврядування муситимуть заробити собі самі. Епоха численних, але не дуже вартісних «перепідготовок», закінчується.

Торги за нові гроші ЄС саме входять у вирішальну фазу. Ми переконуємо «платників у нетто», що це – найкраще витрачені гроші на розвиток, що без них Польща не була б вражаючим Європу «зеленим островом». Це – сильний аргумент: неозброєним оком видно, як ці 300 млрд. злотих з каси ЄС і наступні десятки [мільярдів] з нашого власного бюджету змінили Польщу.

Та признаймося собі чесно, що найбільше нам пригодилися гроші, які витратити найважче, та за які ми з таким болем будуємо автостради, летовища і всю занедбану поколіннями інфраструктуру. Гірше з легкими грошима, тобто (як ми самі оцінюємо) із понад половиною всіх загалом. Нам живеться за них краще, як гарно кажуть економісти – ці гроші посилили внутрішній попит, тобто ми їх взяли та проїли. Можна навіть сказати, що ми вже від цих грошей узалежнилися. Проблема в тому, що ми самі не можемо їх заробити.

Тимчасом ЄСівський бюджет 2014-2020 рр. означає для нас останні сім «ситих» років. Суспільний алгоритм виразно вказує, що зараз допомагати треба біднішим за Польщу [країнам], особливо в період, коли Європа охоплена кризою. Тим важливішим стає, аби ці чергові 80 млрд. євро не змарнувати.

Переклав Олег Гірний

POLITYKA

Марцін Свєнціцький

РЯТІВНЕ КОЛО ДЛЯ УКРАЇНИ

Росія роками використовує своє становище постачальника енергетичної сировини для політичних цілей. У переговорах щодо Угоди про асоціацію цей аспект недооцінили. Україна більше половини використовуваного газу імпортує з Росії. Цю залежність можна було б зменшити, якщо раціонально витрачати енергію. Тимчасом Україна витрачає у 3,9 рази більше енергії на одиницю ВВП, ніж ЄС у середньому. Якби вона витрачала лише на 50% більше, то не мусила б імпортувати природного газу, оскільки їй вистачило б 20 млрд. м^3 газу власного видобутку. Із нафтою Україні вдалося унезалежнитися від Росії – весь імпорт у цьому році походив із інших джерел. Однією з причин марнотратства енергії є занижені у кілька разів тарифи так, що нікому не вигідно її заощаджувати. У багатьох квартирах немає навіть лічильників, є тільки колективні – по одному на весь будинок. Органи місцевого самоврядування не мають фінансової самостійності. За опалення міст центральний бюджет доплачує величезні квоти. Міста не економлять енергії, оскільки ефектом цього було б лише зменшення дотацій. Відтак споживачі енергії платять за неї небагато, проте державний бюджет, тобто платники податків, мусять платити Газпрому повну ціну. Ще у 2008 році ціна газу становила 179 доларів за 1000 м^3 і Україна якось давала собі раду. При теперішній ціні 410 доларів імпорт 26 млрд. м^3 газу – це 10,7 млрд. доларів на рік, або – майже 1 мільярд на місяць. Через видатки на імпорт газу золотовалютні запаси зменшилися з 32 млрд. у 2011 р. до 18,8 млрд. доларів у грудні 2013 р. Їх уже вистачає лише на 2,5 місяці всього імпорту, у той час, коли безпечний рівень – 3 місяці. Україна затримує поточні виплати. Ситуація є критичною. Газпром охоче кредитуватиме продаж газу Україні на білоруських умовах, тобто за передачу Газпрому в рахунок оплати газопроводів та інших стратегічних підприємств.

До енергетичної залежності додається залежність експорту від російського ринку. Заводи, що експортують [свою продукцію] до Росії, зупиняться, якщо Путін зупинить закупівлі з України. Щоб показати, що це можливо, Росія влітку прикрила свої кордони. Дії такого роду суперечать правилам ВТО, але до сих пір Україна не подала відповідної скарги.

Отож, можливості російського шантажу було недооцінено. А відмовою підписати Угоду [про асоціацію з ЄС] президент Віктор Янукович застав зненацька навіть власних соратників. У вересні він на закритому засіданні парламентської фракції Партії Регіонів переконував депутатів у необхідності підписання. На завершення кинув: «Хто – проти, нехай вийде.» Ніхто не вийшов, хоча 1/3 регіоналів не підтримувала угоди з ЄС. Янукович змінив рішення після зустрічі з Путіним 9 листопада, по закінченні якої не було жодного комюніке. Чи міг він сказати: «Ми не піддамося тиску, витерпимо, та зі шляху євроінтеграції не зійдемо»? Чи могла б Україна витримати російський шантаж?

Могла б, але за умови узгоджених дій влади й опозиції. Балтійські держави та інші країни колишнього радянського блоку пройшли перехід до ринкових цін на енергію. Світовий Банк, ЄБРР та інші організації мають досвід у проектуванні захисних дій. Треба змінити принципи фінансування органів місцевого самоврядування, урухомити програми встановлення лічильників, термоізоляції тощо. Збереження енергії, а також підвищення тарифів, МВФ вважає обов'язковою умовою для надання Україні 15 млрд. доларів кредиту на вигідних умовах. Про те, що програма енергозбереження є необхідна, щоб позбутися «данини» для Газпрому, відомо давно. Проблема в тому, що опозиція та уряд мусять досягти порозуміння в тому, що не розігруватимуть один проти одного популістську карту, стверджуючи, що ніяких тарифів не підвищуватимуть. До речі: від занижених комунальних тарифів на енергію найбільше виграють ті, хто найбільше її витрачає, тобто власники великих квартир, вілл і дач. Без раціональної енергетичної політики Україна буде змушена розпрощатися з суверенітетом.

Якщо говорити про втрату російського ринку, то Польща в 1991 році опинилась у дуже схожій ситуації. Після переходу СРСР на торгівлю у твердій валюті знизилися закупівлі [ним] машин і обладнання в

Польщі, що стосувалося ста польських фірм. Було звільнено людей, частина з яких перейшла у малий бізнес, підприємства терміново вишукували закордонних партнерів, звужували профіль виробництва. І ми якось справилися. У схожій ситуації були й інші країни [радянського] блоку.

Проте без зовнішньої допомоги Україна не справиться, однаково – з Януковичем чи без нього. Українці мали й мають більший спад [економіки], ніж ми: вони творять власну державу з нуля, після 70 років комунізму, вони пережили Великий Голод, зазнають шантажу сусіда. Велика частина суспільства живе в нужді. Інфраструктура, що залишилася після СРСР, перебуває у жахливому стані, за винятком острівців, підготованих до ЄВРО-2012. ВВП на душу населення – на рівні Албанії та утричі нижчий, ніж у Польщі. Упродовж минулої чверті століття Європа дозріла до більшої солідарності та знає, що воно того вартує. Приймаючи до себе країни, які виходили з комунізму, вперше в історії ЄС запровадив [для них] кошти допомоги перед приєднанням, а після входження до ЄС – трансфери у десятки мільярдів євро. Україні пропонують 1 мільярд на 7 років. Кошти від МВФ – це всього лиш позика, яку треба повернути. Тут мусить бути ясність. Катастрофічна економічна ситуація України – це результат некомпетентної і популістської політики всіх урядів.

Відтак допомога мусить надаватися за умов:

1. Реалізації програми рішучої боротьби з корупцією.
2. Прогресу у повному впровадженні Угоди про асоціацію.
3. Глибокої реформи енергозатратної економіки та її повної транспарентності.
4. Дотримання демократичних стандартів у чергових виборах.
5. Забезпечення свободи засобів масової інформації.

Крім того, перед наданням фінансової допомоги потрібний міжнародний аудит, що елімінує корупційні схеми посередництва у торгівлі газом, у поверненні ПДВ, у публічних торгах і тендерах.

Звідки візьмуться кошти у ЄС, де більшість держав перебуває у ситуації надмірного дефіциту, а бюджет на 2014-2020 р. було в страшних муках погоджено на рівні нижчому, ніж теперішній?

У цьому суть справи. На політику інтеграції упродовж 7 років передбачено 325 млрд. євро, на конкурентну економіку 126 млрд., а на сільське господарство – 373 млрд. Загалом для розподілу між країнами ЄС призначено 825 млрд. євро. Найбільше отримає Польща: 106 млрд. євро, або 400 євро на одного жителя на рік. У рамках допомоги [за програмою] Східного партнерства для України у 2011-2013 р. передбачено 130 млн. євро на рік, що дає близько 2,8 євро на одного українця, тобто – у 143 рази менше, ніж отримає один поляк з нового бюджету ЄС. Один мільярд євро на 7 років на Угоду про асоціацію дає схожий результат. Це важко назвати щедрою пропозицією для країни удвічі біднішої за найбідніші в ЄС Болгарію та Румунію.

Польські парламентарії наввипередки їздять на Майдан підтримувати братів-українців добрим словом. Я пропоную, щоб замість цього вони зібрались у Сеймі та спільно, голосами всіх політичних сил, задекларували, що з коштів, які припадуть Польщі у 2014-2020 рр., вони готові передати 5% Україні до фонду модернізації країни та впровадження Угоди про асоціацію. На одного поляка це складатиме 7 злотих на місяць.

Треба звернутися до Європейської Ради і Комісії, щоб ті підготували технічні процедури, які б давали можливість кожній державі ЄС передавати частину отримуваних європейських коштів «у складчину» до фонду для України. Кожна країна приймала б таке рішення самостійно. Польща могла б зголоситися першою. Фонд має охоплювати також Грузію та Молдову – країни ще бідніші за Україну, які також перебувають під тиском Росії.

Фонд модернізації та імплементації угод Східного партнерства для України, Молдови та Грузії міг би поповнюватися також країнами з-поза меж ЄС. США і Канада, напевно, теж доклалися б, якби мали ґарантії вірогідного міжнародного нагляду за його діяльністю.

ЄС повинен блискавично підготувати, спільно з українськими експертами, програму раціоналізації енергетичного господарства. Дуже важливим було б сприйняття такої програми і опозицією, і владою. Вона мала б виконати умови МВФ, у тому числі – підвищення енергетичних тарифів з одночасним соціальним захистом.

Реалізація програми зменшення енергозатрат займе кілька років, однак Україна зараз потребує нагальної позики для забезпечення поточних потреб. Це – найважче рішення, та його варто прийняти. Альтернативою є російський кредит із політичними вимогами вступу до Митного союзу або застави у вигляді українських трубопроводів, або і тим, і другим.

У ситуації зовнішнього тиску кожне суспільство зазвичай об'єднується. Чи українці на це спроможуться? Чи спроможемося ми, члени ЄС, на європейську солідарність не лише на словах, а й на ділі? Найближчі дні принесуть відповідь. Без рятівного кола від ЄС Україні важко буде протидіяти неоімперській грі Росії.

Переклав Олег Гірний

Вальдемар Маркевич

ЯК У МЕНЕ НЕ ВИЙШОВ БІЗНЕС НА СХОДІ. УКРАЇНА ТІЛЬКИ ДЛЯ КРУТИХ

Нехай епіграфом до мого тексту буде знаменитий анекдот Боя з Зеленої Кулькі: До Яна Стики, який малює ікону, звернувся Ісус, кажучи: «Ти мене не малюй гарним, ти малюй мене добре». Багато публіцистів і коментаторів українських справ, керуючись більше серцем, ніж розумом, малюють сьогодні Україну радше гарно, ніж добре.

Інспірацією для моїх «п'яти копійок» у питанні України були як стаття у «Ґазеті виборчій» від 9 грудня («Смертна кара на добрий день»), так і нашумілі слова близько двох тижнів тому міністра закордонних справ Радослава Сікорського про «корумповану економіку України».

Висловлювання польських бізнесменів, які ведуть діяльність в Україні, наведені у статті від 9 грудня, є цікавими і, на мою думку, правдивими, та це – розповіді справжніх «крутих»», які, як любителі екстремальних видів спорту, витримали на Україні, незважаючи на описувані контакти з українськими органами влади. Мій голос – це голос «слабака», що розм'як і по трьох роках боїв закрив там фірму. Таких фірм є сотні, а, може, й більше. Часто – дуже відомі зі ЗМІ. Ми також були частиною польського бізнесу в Україні. Гадаю, що наш голос може доповнити образ сусідньої держави та дискусії з її приводу.

Термін «органи влади» передає сенс проблем польського бізнесу в Україні. Бо система корупції має там державний масштаб. Це – не тільки дрібні чиновники у другорядних установах. Втративши кілька десятків тисяч доларів, ми саме перед ЄВРО-2012 мусили згорнути свій бізнес в Україні, не змігши задовольнити «очікування» чергових чиновників, які сподівались отримати «докази вдячності».

Ми хотіли запустити на український ринок обладнання найвідоміших фірм світу, як наприклад, для «Мерседеса» класу S. Україна потребувала та потребує такого обладнання. [Наші] проблеми наростали поступово, аж поки черговий «орган влади» дійшов висновку, що делегація українських чиновників МУСИТЬ поїхати за наш кошт на заводи, що виготовляють це обладнання у Великобританії та США, щоб ці заводи «сертифікувати». Перевірити, чи застосовувана там технологія – правильна (!?). Я вже бачу вирази обличчя імміграційних чиновників посольств США чи Великобританії, які читають наші візові заяви для української «делегації».

У відчаї ми поскаржилися віце-міністру, який наглядав за справою. Відповідь була негайною: «200 тис. доларів готівкою мені – і ви не матимете проблем із адміністрацією». На питання, як він собі уявляє виведення з фірми 200 тис. доларів, пан віце-міністр відповів: «Якщо не вмієш вивести 200 тис. доларів, то не берися за бізнес в Україні». Ми закрили фірму. Бо виявилися тюхтіями.

Виїжджаючи щокілька тижнів до України, я зустрічав у літаках і готелях десятки польських підприємців, які рвали волосся на голові. Ми познайомилися з головою великої польської фірми, якому підіслана «робітнича» боївка заварила [в'їздні] ворота на ЙОГО завод в Україні, коли він не підкорився місцевим бонзам, які вимагали від нього хабара.

Ми зустріли також іншого, який у виробництво автомобільних запчастин заінвестував разом із українськими [компаньйонами] 300 тис. євро. Коли він зорієнтувався, що його обкрадають і хотів вийти з бізнесу, український суд, по семи роках процесу, наказав українському компаньйону повернути 300 тис. євро, але, «для захисту інтересів українця», розклав виплату на частини – по тисячі євро НА МІСЯЦЬ.

Одна з найвідоміших польських фірм мала філію в Україні із Міністерством охорони здоров'я України у ролі співінвестора. Без відома польської сторони українське міністерство передало свої частки двом «типам» із офісом на Кіпрі. Ті фірму розікрали. Філія збанкрутувала.

Таких прикладів – десятки. Коли я згадував про «державну систему корупції», я мав на увазі також юридичне регулювання. Торговий кодекс України передбачає, що на загальних зборах [акціонерів]

більшість дають не їхні частки, а число акціонерів. Іншими словами, якщо у фірмі поляк має 80%, а двоє українців мають по 10%, то вони можуть... «переголосувати» поляка і можуть навіть його позбавити його частки! Це придумала не якась чиновниця, це вигадала держава...

Я не маю на меті відвернути будь-кого від ведення бізнесу в Україні. «Вокульських» завжди знайдеться багато. Те, проти чого я бунтую (і бунтував), це – корупційна державна система, це всевладдя чиновників зі своїм «баченням», які очікують «доказів вдячності», це помітний страх місцевого персоналу перед будь-яким контактом з органами влади. Про це згадував голова Шишко з PZU Україна. На день добрий: кара смерті, а потім – нарощуємо проблеми.

Гадаю, що саме це мав на увазі міністр Сікорський, говорячи про корумповану економіку. Україні треба допомогти. Україна повинна в майбутньому ввійти до Європейського Союзу та, насамперед, Україна має допомогти собі сама. Корупцію, брак демократії, самодурство можновладців можна і треба виправити самим. Цього за неї не зробить ні Європейський Союз, ні жодна місія Квасьнєвського, Кокса чи будь-кого іншого. Якщо учень хворіє, то залишається вдома. Відомим є вислів: «коли не знаєш, як повестися – поведися порядно». У випадку висловлювання міністра Сікорського правильніше буде сказати: «Якщо маєш сумніви, як повестися – поведися відповідально». Навіть якщо це багатьом не подобається. Міністр закордонних справ не виступає на конкурсі краси – не мусить подобатися.

Переклав Олег Гірний

gazeta

Ярослав Цвєк-Карпович, Даріуш Калан

ГАЗОВИЙ КОРИДОР «ПІВНІЧ - ПІВДЕНЬ» ЗМІНИТЬ СИТУАЦІЮ У РЕГІОНІ

Минуло п'ять років із часу останнього російсько-українського газового конфлікту, який подіяв на центральноєвропейських політиків, наче холодний душ, і переконав їх у необхідності не тільки диверсифікації джерел і маршрутів постачання енергоресурсів, а й солідарності усього регіону. Січнева криза 2009 року засвідчила, що газ може бути використаний як інструмент політичного й економічного тиску. Проте – парадоксально! – саме тепер ця сировина дає шанс обмежити енергозалежність від Росії і навіть підвищити геополітичну вагомість Центральної Європи. Цей шанс називається – газовий коридор «Північ – Південь».

Як бачимо зі звіту, опублікованого нещодавно Польським інститутом міжнародних відносин, країни регіону спромоглися-таки зробити належні висновки з газових криз. Ключовою платформою діалогу стала недооцінена Вишеградська група, представники якої зустрілись у розширеному складі в Будапешті під час першого центральноєвропейського енергосаміту в лютому 2010 року. Саме тоді виникла ідея зосередити зусилля на ефективнішому співробітництві за напрямком «північ – південь».

Через рік проект коридору ухвалила Єврокомісія, пообіцявши йому політичну підтримку та щедре співфінансування.

Головною метою коридору є побудова газових інтерконекторів таким чином, щоб сполучити всі держави, що знаходяться між Балтійським морем і Адріатикою. Угорщина вже має спільні магістралі майже з усіма країнами-сусідами. Польща, у свою чергу, налагодила з'єднання із Чехією, до кінця десятиріччя планує запустити друге, а також цілком нове сполучення зі Словаччиною. Початковим і кінцевим пунктами коридору стануть два LNC-термінали – у польському місті Свіноуйсьцє (яке здадуть в експлуатацію у грудні 2014 р.) і, найвірогідніше, на хорватському острові Крк.

Однак ідея коридору не обмежується новими трубопроводами й терміналами. Це тільки перший крок до модернізації усієї газової інфраструктури (зокрема, внутрішніх сполучень і підземних сховищ), поступової лібералізації національних ринків, а також – у подальшій перспективі – ст ворення регіонального ринку, що призведе до уніфікації та зниження ціни на газ. Сприятливим середовищем для реалізації цього амбітного завдання може виявитися не тільки активність центральноєвропейських країн у відповідних заходах Євросоюзу, а й нові газові біржі, відкриті нещодавно в Польщі та Угорщині.

Коридор дає змогу диверсифікувати маршрути постачання енергоносіїв, а водночас заохочує до пошуку нових постачальників. Польща й Хорватія уже підписали довготермінові угоди з Катаром, у майбутньому можливі контракти з африканськими країнами та США. Особливу увагу слід приділити саме Сполученим Штатам, бо, якщо вони зважаться вийти на ринок експортерів LNC, то стануть важливим політичним і економічним партнером Центральної Європи. Саме тому нещодавно на шпальтах «Washington Post» спеціальні представники з питань енергетики від Чехії та Угорщини закликали американський Конгрес до чимшвидшого створення відповідних правових рамок.

Утілення диверсифікаційних планів – це серйозне випробування для стосунків між Росією і Центральною Європою. У багатьох країнах регіону існує спокуса потрактувати коридор як антиросійський проект. Це хибне судження, яке суперечить елементарним торговельним підрахункам: ми зацікавлені в енергоносіях зі Сходу такою ж мірою, як і «Газпром» – у ринках збуту. Тому варто пригадати, принаймні з огляду на наявну інфраструктуру та чинні контракти, що завершальною метою не повинен бути цілковитий розрив енергетичного співробітництва з Росією, радше поступова трансформація цього партнерства до часткової залежності.

Окремим питанням – економічним, а водночас геополітичним – є Україна. Що привабливішим партнером стане Центральна Європа, зважаючи на якість інфраструктури, прозорість законодавства і доступ до нових газових джерел, то вищі в неї шанси залучити Україну до євроатлантичних структур. Підписані нещодавно угоди з Євросоюзом про забезпечення західних теренів цієї країни через Польщу, Словаччину й Угорщину мусять стати початком ширшого плану з використання енергетичного інструментарію у діалозі між ЄС та Україною.

Унаслідок усього цього газовий ринок у нашому регіоні у 2020 р. виглядатиме інакше, ніж у 2010-му. Отже, Центральна Європа стоїть перед можливістю, якою не можна знехтувати. Тому заради реалізації амбітного проекту «Північ – Південь» необхідна не тільки подальша робота всередині країні, а й наднаціональна мобілізація. Теперішній діалог у регіоні приніс добрі наслідки. Посол Республіки Польща у Словаччині навіть визнав, що 50 відсотків завдань дипломатичного представництва пов'язано з питаннями енергетики. Варто утримувати такий рівень активності й надалі, оскільки (на відміну від сланцевого газу, який існує головним чином на папері) коридор «Північ – Південь» і пов'язані з ним інвестиції створюють реальний шанс на економічне й геополітичне посилення всього регіону.

Переклала Лариса Андрієвська

RZECZPOSPOLITA

Ярослав Цвєк-Карпович – керівник відділу досліджень та аналізу Польського інституту міжнародних справ
Даріуш Калан – аналітик з питань Центральної Європи, ПІМС

ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ПОЛЬЩІ Й УКРАЇНИ

з Ґжеґожем Дзіком, Почесним Консулом України у Вроцлаві, головою IMPEL S.A., головою ради Західної економічної палати розмовляє Маркіян Желяк.

ҐЖЕҐОЖ ДЗІК – ПОЧЕСНИЙ КОНСУЛ УКРАЇНИ В ПОЛЬЩІ

Ґжеґож Дзік народився 15 березня 1960 року у Клодзьку. Закінчив будівельний факультет Вроцлавської Політехніки. З листопада 2008 року, на підставі рекомендаційного листа Міністерства закордонних справ України, виконує обов'язки Почесного Консула України в Польщі у Вроцлаві. Засновник і голова правління Impel S.A. – найбільшої у Польщі групи фірм, що спеціалізуються на аутсорсингу послуг для підприємців і найбільшого польського приватного працедавця. Через одну зі своїх спілок (Impel Griffin Group) Impel зараз присутній на українському ринку. Консул активно діє на користь господарських середовищ. З 1998 року був Головою Західної економічної палати (ЗЕП), зараз він – голова ради Західної економічної палати (яка є фундатором Економічної нагороди «Нижньосілезький Гриф»), а в 2002-2005 роках був віце-президентом Конфедерації польських працедавців (зараз – Працедавці Речі Посполитої). ЗЕП активно підтримує діяльність на користь економічного партнерства з Україною, серед іншого – через торгово-промислові палати в Дніпропетровську, Донецьку та Кіровограді, з якими має підписані угоди, а також – через організацію економічних місій, метою яких є встановлення контактів між фірмами з Нижньої Сілезії та з України. У 2003 році пан Ґжеґож Дзік був призначений Яном Новаком-Єзьоранським членом ради Колеґіуму Східної Європи. Колеґіум у співпраці з офісом маршалка Нижньосілезького воєводства організовує «Польсько-український форум», метою якого є обмін економічним досвідом між суб'єктами з Польщі й України. Консул просуває українську культуру та мистецтво. Його стипендіатом є, серед інших, молодий здібний український скрипаль Віктор Кузнєцов. Консул активно включається також у суспільну та харитативну діяльність. З 2006 року він є головою ради фонду «Для порятунку дітям із онкологічними захворюваннями», з діяльністю якої пов'язаний з 1998 року. Кавалер «Ордену Усмішки» за діяльність, що приносить дітям радість – єдиної відзнаки, що надається дітьми. З 2000 року – член Громадської ради Академічної клінічної лікарні у Вроцлаві. Відзначений Товариством клубу доброзичливих людей «Вікторія» 2006 року за особливі заслуги у порятунку життя та здоров'я дітей, а також гуманітарної діяльності.

МЖ: ***Пане Консуле, після декларації незалежності України у 1991 році Польща була першою країною у світі, яка офіційно визнала українську незалежність. Перше питання таке: чому Україна є важливою для Польщі та поляків?***

ҐД: Тому, що ми є сусідами і двома великими центральноєвропейськими націями. Я думаю про великий спільний знаменник, як у культурі, так і у підході до життя. Два роки тому в економічній статті для «Нової Європи» я писав, що Україна сьогодні – це свого роду економічна порожнеча у центрі Європи. Тоді ВВП України становив 3600 доларів на душу населення. У Польщі, як відомо, його величина складає понад 13 тис. USD, у Росії – 12 тис., у Білорусі – понад 5 тис. Відтак я висунув таку тезу, що, власне кажучи, немає місця для порожнечі – вона має бути заповнена. І гадаю, що Польща дуже чекає такої можливості, щоб Україна й український ринок піднялися, позаяк і для нашої економіки, і для економіки української, і для звичайних громадян цей під'їм України є дуже бажаним. Коротше кажучи, для Польщі добрий сусід зі зростаючим потенціалом – це чудовий шанс. Пам'ятаємо, зрештою, як свого часу Німеччина підтримувала входження Польщі до Європейського Союзу, оскільки це приєднання було вигідним не тільки для нових країн-членів, але й для «старого ЄС».

Ми є близькі культурно. Українська молодь щораз частіше приїжджає, пізнає Польщу. Коли я перебуваю в Україні та бачу, що у Львові всі розуміють польську мову, дивляться польське телебачення, читають польську пресу і що на Східній Україні теж багато людей розуміє польську мову, то все це свідчить про те, що нас багато що поєднує. І тому Україна зі своїм потенціалом є дуже важливою країною для Європи та Польщі.

– Одразу напрошується наступне питання. Тут наведено такі цифри: у 2012 році Україна була тринадцятим торговим партнером Польщі, а роком пізніше вискочила на дев'яте місце, отже, спостерігаємо деяке зростання. Водночас коли поглянемо на країни ЄС, то Польща займає досить високе місце у торгівлі з Україною. Тут Польщу випереджають лише Німеччина й Італія. Отже, чи ця склянка є наполовину порожня, чи повна?

– Повертаючись до вже згадуваного доходу ВВП на душу населення, який в Україні є відносно низький, я вважаю, що ця «склянка» є радше порожня. На це можна поглянути інакше – що це є ситуація з великим потенціалом розвитку. Зараз економічний обмін з Україною полягає, головно, у кількох виробничих інвестиціях. Польські підприємці, особливо ті, які знаходяться поблизу східного кордону Польщі, охоче переносять свої підприємства в Україну, оптимізуючи кошти. Це дуже вигідно для обох сторін. Високе місце Польщі у переліку країн ЄС з точки зору як імпорту, так і експорту з Україною, є цьому доказом і підтвердженням. І я думаю, що подальший розвиток України у напрямку ринкової економіки, у напрямку європейських стандартів, є просто величезним шансом для України. У сфері покращення становища держави Україна може йти тим же шляхом, на який Польща вступила у дев'яностих роках. Особливо після 2004 року, з моменту входження до Євросоюзу, можна було неозброєним оком спостерігати поліпшення функціонування держави, вимушене умовами отримання та витрачання коштів ЄС. Ефектом цього було вирівнювання шансів для більшості малих і середніх підприємств, особливо у сфері використання цих коштів. Кошти ЄС надали економіці розмаху, дозволили в плані інфраструктури наздогнати Європу. Ми тепер є зовсім іншою країною, з іншою купівельною спроможністю громадян. Таким чином, це та обіцянка, яку має Україна, якщо йдеться про торгівельний обмін.

І ще одне питання щодо торгівельного обміну: рік тому у Вроцлаві відбулася зустріч (Wrocław Global Forum), організована мером Рафалом Дуткевичем, у якій взяв участь тодішній віце-прем'єр України Валерій Хорошковський. Тоді з його уст злетіли дуже знаменні слова про те, що не важливо, чи увійде Україна до Європейського Союзу, важливо, щоб Україна якнайшвидше досягла стандартів, які уможливлять їй торгівельний обмін з усім світом. Не лише зі Сходом, з Росією, а й із великим ринком ЄС, і далі – з усіма іншими країнами світу. І я б цього дотримувався. Для України найважливішими є стандарти суспільного життя, стандарти економічного життя.

– Скидається на те, що ми знаходимося ближче до цього моменту, ніж іще місяць тому (інтерв'ю записане 10 квітня 2014 р. – ред.). У Брюсселі недавно була заява, що найближчими днями буде підписано політичну частину Угоди про асоціацію, а економічну частину – після президентських виборів. Угода ж про асоціацію мала на меті саме запровадження таких стандартів.

– Знову повернуся до того інтерв'ю півторарічної давності, коли я говорив, що свідомість українського суспільства – це найбільша обіцянка, яку ми отримуємо в останні роки. Приглядаючись до останніх виборів, я сказав, що незалежно від їхнього результату та політики президента Віктора Януковича, Україну не вдасться зупинити у русі до демократизації та досягнення стандартів світових ринків. І так сталося. Я казав, що або Янукович розвернеться у напрямку цих стандартів і піде за течією, або будуть просто проведені наступні вибори – якраз про такий сценарій я не подумав *(майдан і революція – ред.)*. Сьогодні виявилося, що Україна знайшла власний, іще швидший шлях і що ця зміна є різкою, великою. Безперечно, Україна зараз перебуває вже у зовсім іншому місці.

– І ця зміна є навіть безперечніша через те, що була ініційована знизу.

– Вона спирається, передусім, на українське суспільство. Я вважаю, що в теперішні часи не політичні еліти, а саме суспільство очікує, вимагає. Твориться громадянське суспільство, яке хоче стати на сторожі певних цінностей. Як виявляється, українці добре знають, чого хочуть.

– А як зі свідомістю поляків, польського суспільства, бізнесу чи польської влади у ставленні до України? Як ота свідомість України (у головах поляків – ред.) мінялася з 1991 року, коли Польща першою визнала незалежність України, аж дотепер?

– Та радість у 1991 році у Польщі мала політичний характер. Усвідомлення того, що Україна стала незалежною державою, давала нам почуття безпеки, бо з'являвся буфер між Росією та Польщею. І це справдилося. Це справді дозволило Польщі швидше відірватися від отих політичних зв'язків з Росією, у яких наша країна перебувала останні 60 років. Це було важливо.

Пізніше, у час, коли Польща ступила на шлях розвитку ринкової економіки, ми дивилися на Україну більше у контексті потенціалу майбутнього ринку. Ми бачили свій розвиток і знали (зокрема після входження Польщі до ЄС), наскільки суттєвим для сусідніх держав є розвиток економічного «prosperity» (*добробуту – ред.*) їхніх держав-сусідів. На мою думку, саме Польща допомогла Німеччині та Європі добитися зменшення собівартості виробництва. Візьмемо хоча б автомобільну промисловість, але не тільки. Це все спричинило, що ми почали думати, що Україна буде для Польщі таким партнером, який допоможе їй у наступні роки, навіть уже після вичерпання коштів Союзу, а Польща допомагатиме Україні розвиватися економічно. Маю тут на увазі можливості попиту українського ринку, його потреби.

У Польщі ми спостерігаємо зростання почуттів до України. З часу Помаранчевої революції можна спостерегти постійно зростаючу доброзичливість, що вибудовується у Польщі й Україні. Коли я дивлюся на кількість призначуваних у Польщі почесних консулів (*України – ред.*), коли бачу кількість і заанґажованість польської адміністрації у зустрічі та виїзди на Україну, то оцінюю це як докази симпатії, надії та віри. Гадаю, що культурно ми маємо багато спільного. І вважаю, що польське суспільство, наприклад, у Нижній Сілезії, особливо позитивно ставиться до України. Тут і мер (*Вроцлава – ред.*), і маршалок (*Нижньосілезького воєводства – ред.*), і неурядові організації, Союз Українців у Польщі, національні меншини, лемки, українці – все це партнери української держави. Розвивається також наукова співпраця, адже корені Вроцлавської Політехніки та Університету були саме у Львові.

Розвивається також співпраця в галузі культури. Коли кілька років тому реалізовано проект «Поїзд до України»[1], то пам'ятаю, що за білети в Єленій Ґурі на балет із Києва треба було боротися. Це була велика подія для Єленьої Ґури. Мер Єленьої Ґури сказав, що кожної миті готовий допомогти, якби я захотів організувати щось пов'язане з культурою. Варто також підкреслити роль пана Ігоря Саламона – шефа вроцлавського відділення Союзу Українців у Польщі, який запрошує до Вроцлава художників, а я підтримую ці заходи і допомагаю в їх реалізації.

– Ви вже згадували, що у Польщі перебуває щораз більше українців. Яку роль вони відіграють у польській економіці?

– Ця роль постійно зростає. Я вважаю, що особи, які мають відвагу сюди приїжджати, вчитися, найматися на роботу – це український аванґард. Повертаючись потім в Україну, вони показують інші стандарти, демонструють, як можна жити. Це дуже позитивне явище. У Польщі дійсно залишається щораз більше осіб, які хочуть тут працювати. Я дивлюся крізь призму консульства, у якому незабаром розпочне працювати четверта особа з України. Після такого професійного досвіду можна шукати роботу на вільному ринку. Наприклад, перша директорка канцелярії консульства у Вроцлаві зараз викладає в університеті, другий директор пішов у бізнес, а теперішній шеф канцелярії консула збирається продовжити навчання у Берліні. Наступна молода людина, яка є кандидатом на посаду директора, збирається через деякий час повернутися в Україну, щоб поширювати польський досвід. Тому я вважаю, що громадяни України, які шукають тут роботу – це важливий прогноз на майбутнє.

У перспективі, на мою думку, громадяни України можуть становити у Польщі серйозну групу емігрантів. Наведу приклад. Зараз значна частина поляків виїжджає до Німеччини чи до Великобританії як спеціалісти високого класу. Гадаю, що надійде момент, коли також і з України почнуть напливати до Польщі спеціалісти. Зараз українці зазвичай приїжджають на так звані «сакси», влаштовуються на робочі місця нижче своїх кваліфікацій чи амбіцій. Я вірю, що з часом вони почнуть відігравати

[1] Див. http://www.pociagdoukrainy.pl/ramowy_harmonogram.html *(ред.)*

ключові ролі у певних професіях, на певних економічних ділянках. Зараз у Європейському Союзі відбувається певне пересування, і в нас постійно серед фахівців з'являються незаповнені місця – вони, без сумніву, заповнюватимуться, із залученням українців у Польщі.

– Повертаючись до того, про що Ви вже говорили, пане Консуле – чи можна тих спеціалістів, які хотіли б приїхати до Польщі, підтримати інституційно? Наприклад, підтримуючи їхню співпрацю із фірмами, чи вказуючи, які сфери кваліфікації вони мають підвищити, щоб достосуватися до попиту на ринку праці?

– Думаю, що, як завжди, мусить з'явитися певна критична маса зацікавленості Польщею. Вже тепер, у природній спосіб, ці найвідважніші пробують знайти роботу, що відповідає їхній кваліфікації, як-от директори консульства. Один із них працює, завдяки знанню мов, у близькосхідному проекті у Саудівській Аравії. Проте чи можна його підтримати інституційно? Напевно, ринок виглядав би цілком інакше, якби функціонували міждержавні угоди, які б давали українським громадянам можливість працювати тут. Завжди йдеться про захист ринку – Європейський Союз захищався від поляків, тепер від румунів і болгарів захищається Великобританія. Але ситуація, коли на ринку виникає всмоктування, гостра потреба, тоді ситуація найсприятливіша. Тобто ринок найкраще регулює ці справи. Якщо немає швидкої перспективи входження України до Європейського Союзу, важливими будуть проекти ЄС, скеровані до України (а ще недавно на це не було грошей). Подібно і зі Сполученими Штатами. Все це може швидко змінитися. Багато залежатиме від України. Навіть відсутність інтеграції України з Європейським Союзом не повинна перешкоджати можливостям громадян України знайти роботу у Польщі.

Добрим вирішенням була б можливість підписання міжурядових договорів, які сприяли б приїздам молодих українських спеціалістів до Польщі на визначений термін – наприклад, на півроку. Це потрібно з двох причин. Наша економіка потребує спеціалістів. А з другого боку – український спеціаліст, який пропрацює тут півроку чи рік, по поверненні будуватиме нові стандарти мислення про економічні реалії, що прискорить зміни в Україні. І тому я вважаю, що це варто робити.

Відповідаючи на питання, чи промислові палати, різного роду неурядові товариства і організації можуть підтримати цей напрямок – вважаю, що так. Економічний обмін, який сьогодні здійснюється насамперед державною адміністрацією, не є найефективнішим. На мою думку, найближчим часом Промислові палати у Польщі стануть активнішими у сфері творення ефективних економічних місій, творячи основу співпраці польського й українського бізнесу. Вважаю, що ми старатимемося виробляти власні стандарти встановлення економічних зв'язків, які будуть краще підготовлені, більше пристосовані до потреб підприємців. І тоді ці зв'язки будуть успішнішими. Звичайно, це не настане завтра, але такі тенденції я помічаю вже зараз. Ми, підприємці, не хочемо брати участь у зустрічах, що їх пропонує нам адміністрація. Ми зацікавлені у зустрічах, які може підготувати палата, бо тоді ми знаємо, кого і навіщо запрошуємо. Це не може відбуватися «при нагоді». Гадаю, що своєрідний «політичний туризм» буде обмежуватися, бо люди є прагматичні – час у бізнесі дуже цінний, тому його треба шанувати і йти такими каналами, які мають найбільші шанси на успіх.

Безперечно, розвиток, всіляка підтримка економічного обміну, обмін працівниками, полегшення стосовно прийняття на роботу українських спеціалістів у Польщі – все це дуже корисне. Чим швидше це станеться, тим ширший матиме характер, тим більшими будуть шанси на розвиток. Україна (що видно на підставі останніх подій на Майдані) рішуче хоче боротися з корупцією, і це просто чудово! Ці очікування громадян України, які, у певному сенсі, виявилися залишеними самі на себе (бо економічні й адміністративні еліти захопили простір в Україні настільки, що для підприємців місця не вистачило – для малих і середніх фірм), обґрунтовані. Тому має бути більше економічної свободи. Це означає, що мають діяти суди, які вирішуватимуть справи згідно з принципами демократичної держави; має функціонувати сильна підтримка і захист малого підприємця, особливо у сфері законодавства. Тобто мусять з'явитися умови для розвитку середнього класу. Однаково, як у Польщі, так і на Заході він є сіллю, найсуттєвішою частиною суспільства. Завдяки середньому класу суспільство може збагачуватися, збільшувати купівельну спроможність. Це все є дуже потрібне.

Думаю, що український уряд повинен старатися, аби якнайшвидше створити умови для інвестицій в країні. Це – ключова справа. Кожен виробничий заклад стабілізує економіку, створює робочі місця. В останні роки говорилося, що сфера послуг стала рушійною силою, драйвером економіки для всіх держав, але сфера послуг є дуже вразливою до криз. Під час кризи люди відмовляються від послуг, натомість виробництво триває. Навіть локальна криза не становить проблеми, бо можна експортувати. Україна повинна створювати умови для інвесторів, бо тоді це сприятиме також вітчизняному бізнесу.

Останнім часом я читав, що Україна знаходиться наприкінці світового корупційного списку (*Індекс сприйняття корупції – ред.)*. Тут гірше, ніж у Росії. Думаю, що амбіцією України, українського суспільства, має бути швидке просування догори у цьому списку. Йдеться про те, що корупція практично руйнує надію молодих на самостійність. Суспільна ідея Майдану контролювати корупцію є недосконалою в тому плані, що контролювати корупцію має устрій держави, приписи закону. Але в цьому є важлива думка: пересічний обиватель розуміє, що корупція дуже заважає Україні у розвитку, у суспільно-політичному просуванні вперед. Це – ключова тема, яка в Україні має бути «на топі». Думаю, що кошти з ЄС чи зі США будуть передані Україні за певних умов, які підтримуватимуть українську демократію, виправлятимуть ситуацію, особливо у питанні адміністративних стандартів, обмеження й елімінації корупції. Думаю, що якби Україна мала на меті пересуватися у згаданому рейтингу, це був би найкращий ключ до її успіху. Бо тоді всім захочеться, кожен повірить і буде переконаний, що може множити своє майно, що варто прикладати зусилля, варто конкурувати. Конкуренція і ринок – це ключові чинники до того, щоб суспільству було краще. Економічний розвиток завжди іде в парі з розвитком суспільним. Коли економічний розвиток торкається лише вузької групи, він дозволяє розвиватися власне їй, а не всьому суспільству. Українське суспільство усвідомлює власні потреби, це означає, що це зараз є найбільшим скарбом України.

– У зв'язку з корупцією та наміром її обмежити, варто згадати Грузію часів президента Саакашвілі. Він зміг дуже швидко змінювати країну. І це, можливо, є та стежка, про яку ми власне говоримо. Натомість є такі зовнішні перешкоди як Росія. Що з цим можна зробити?

– Поза сумнівом Україна має одну основну потребу: створення стандартів, які уможливлюють економічний оборот із цілим світом. Не можна доводити економіку до залежності від одного ринку. Зрештою, ринки на Заході є цікаві, вони очікують поставок, поглинають нові можливості зниження коштів чи нові вироби. Відтак, чи обрати напрям східний, чи західний – це менш істотне для України, важливо, що вона мусить іти власним шляхом. Я вважаю, що в усьому має бути збережена рівновага. Не можна відбиватися від стінки до стінки. Від східного напрямку до цілковито західного. Україна мусить вирішити свої внутрішні проблеми. Напевно, варто зрівноважити вплив Росії та Європейського Союзу. Україна мусить отримати підтримку, але не у формі риби, а у вигляді вудки. У цьому сенсі Європейський Союз є добрий тим, що вимагає покращення демократичних стандартів.

Я знаю, що Польща пройшла довгий шлях. Нам здавалося, що ми не маємо корупції (а вона, з точки зору Заходу, була велика, але за останні роки систематично зменшується). Змінилася також наша оптика у баченні того, чим є корупція. Корупція просто вбиває соціальну рівність, вбиває найактивніших і творчих, не дозволяючи суспільству перетворюватися.

Росія сьогодні, обережно кажучи, занепокоєна прагненнями українського суспільства. І це, мабуть, – головна причина, через яку Росія забирає Крим, пробує не допустити до того, щоб Україна дефінітивно повернулася у бік Заходу. Цей страх не обґрунтований, бо також і Росії потрібно більше спрямованості на Захід. Бачу, що російські еліти чудово орієнтуються, як сьогодні виглядає Берлін, як виглядає світ Заходу, знають, де добре відпочивати і т.д. На мою думку, весь Схід мусить наблизитися до економічної культури Заходу.

У ці дні та тижні нові політичні еліти України мусять зберегти велику розважливість і рівновагу. Це не може бути метання від однієї стіни до другої. Бо і реактивність Росії теж зростатиме, враз із драматичним переходом у зовсім іншому напрямку. Українське суспільство також певним чином поділене, і з цим треба рахуватися. Я вважаю, що якщо йдеться про стандарти, про кошти ЄС чи США, треба їх брати, треба їх використати, але не для того, щоб їх

[просто] потратити, щоб заткнути дірки, а для того, щоб перетворюватися у державу громадян, державу права. А Росія також потрібна як торгівельний партнер. Це, безсумнівно, є важливим напрямком для України.

Не заглиблюватимусь у політичні оцінки. Напевно, багато речей діється зараз зі страху. Росія зараз боїться тієї України, яка показує своє нове обличчя. Це – добре обличчя, але через оті перші реакції треба просто пройти.

Натомість, я рішуче вважаю, що сьогоднішня позиція Росії мобілізує та об'єднує українську націю. Бо нація хоче бути, Україна хоче бути, хоче бути незалежною. У цьому зацікавлені однаково – як олігархи, так і звичайні обивателі. Яценюк гарно сказав: «Не віддамо ні п'яді землі в Криму». Україна не хоче бути державою, у якій можна робити плебісцити і подрібнювати країну. Ця держава прагнутиме до громадянського суспільства, яке здійснюватиме контроль над владою.

А як ми переживали схожі періоди? Гадаю, що зміни нас дуже мобілізували. Дуже характерним був міжвоєнний період – тоді Польща перетворювалася дуже швидко. Пізніші російські впливи були важкими роками для Польщі. Я певен, що Україна має свій напрям, [свій] власний шлях. Політично і геополітично Україна завжди перебуватиме між Сходом і Заходом. Цю [колишню] роль Польщі Україна поволі перебирає на себе. Це дозволить Польщі швидше рухатися у західному напрямку, Україна ж буде тією лінією поділу, яка зараз проходить майже посередині цієї країни. Це цікаве явище, але, безперечно, не легке. Така ситуація вимагає толерантності, розуміння відмінності ситуації, і наші політики повинні, допомагаючи Україні, не вимагати від неї висловлюватися лише на користь Західної Європи. Рівновага є бажана у всьому.

Сьогодні, вочевидь, страхи перед Росією викликають напруження. Вважаю, що Україна справиться із цим. Як – іще не знаю. Незважаючи на драматургію останньої політичної ситуації, що має місце у зв'язку з Майданом, із тим, що багато людей віддало життя, я вважаю, що це, мабуть, найкращий шлях, який Україна могла у цей момент вибрати, аби піти вперед, аби вийти з цієї патової ситуації, у якій ніхто не дбав про її розвиток. Вона була радше державою, яку хотілося використати. Державність як така в Україні вмирала. Держава була щораз слабшою. Наприклад, у питанні податків, їх стягнення я пригадую собі розмову з віце-прем'єром, який казав, що дев'яносто з чимось процентів підприємств не платить податків з доходів підприємств, особливо податку ПДВ. Ситуація мусить змінитися. Тут багато що треба змінити. Україна має шанс цю зміну виконати.

Думаю, що Росія цьому не завадить. Ми знаходимося під впливом поточної політичної ситуації, але вважаю, що сьогоднішній світ, комунікація, впливи, які спираються на економіку, тобто санкції і так далі, – усе це має відіграє роль. Весь світ бачить, що ситуація в Україні має сьогодні глобальне значення. Відтак Україна отримає відповідну розумну підтримку, що дозволить їй іти тією дорогою [золотої] середини та зміцнювати власну державність. Громадяни також мусять думати про державу, усвідомлювати, що державна власність має охоронятися. Мусять погодитися на зміни, які, можливо, викличуть дискомфорт у багатьох ділянках, але насправді Україна просуватиметься у дуже швидкому темпі. Я у цьому переконаний! Я говорив тут про «порожнечу». Світ не знає порожнечі, вона завжди заповнюється. Заповнюється ідеєю, діями, успіхом. Так було з Польщею. Ми також стартували з дуже низьким ВВП. Це змінюється практично з року в рік. Україна може бути упевненою у змінах, питання лише в тому, як це відбуватиметься.

– Ви згадували, що Україна є між ЄС і Росією. За даними Європейської Комісії, у 2012 році експорт України до Росії склав 24,1% у загальному експорті, натомість до Європейського Союзу 25,3%, тобто майже стільки ж. І тепер ми бачимо, якою різною є реакція. На європейські прагнення України Росія відреагувала санкціями і закриттям торгівельного кордону з Україною. Натомість Європейський Союз у цей момент, навпаки, в односторонньому порядку знімає імпортні бар'єри для України.

– Отож бо! На цьому прикладі Ви вичерпно показали, як сьогодні функціонують торгові механізми. Росія перегляне свій підхід. Бо, всупереч сподіванням, досягне результату, зворотнього до очікуваного, збільшуючи відрив України, якому хотіла б запобігти. Ці санкції в сьогоднішньому світі ні до чого не приведуть.

Росія, подібно до ЄС, є природнім партнером України у торгівельному обміні. І Ви докладно розповіли те, що я старався тут переказати. Для України важливою буде і одна, і друга сторона. Вона перебуває в такому геополітичному місці, що їй не вдасться відмежуватися від Росії, незважаючи на спроби останньої. Польщу теж пробували упродовж якогось часу обкласти російськими санкціями, обмежити торгівельний обмін. Це неможливо зробити, оскільки цього не хочуть ані підприємці, ані ринок. Сьогодні неможливо політично спинити справи, що випливають з економічних потоків. Це те саме, що пливти проти течії. Неможливо. Чим швидше Росія зрозуміє та прийме ту ситуацію, що Україна далі залишається економічним партнером і, що експорт і імпорт – це вигода для економік обох держав, тим краще. Не думаю, щоб це зайняло багато часу. Сьогодні я не вірю в холодну війну, не вірю, що хтось зацікавлений продовжувати санкції. Колись війни були вигідні, сьогодні вигідною є комунікація, обмін, добрі зв'язки. На цьому стоїть увесь світ. Аналогію видно у бізнесі: тут мусить бути комунікація та зв'язки. Схожа ситуація і з державами, якщо вони хочуть розвиватися. І так є з Росією, яка не може відмежуватися від світу. Думаю, що і цим разом економіка продиктує добрі рішення.

Громадянська сторона України – це дуже сильна її перевага. Громадянський Майдан – це подія. Можливо саме він приведе до реформ, подібно як «Солідарність» привела до реформи Бальцеровича у 1990 році, коли почали швидко впроваджувати ринкові механізми. Україна має трохи іншу ситуацію, оскільки велика частина економіки уже перебуває в приватних руках вузької групи [осіб]. Не треба сподіватися, що хтось це віддасть, нічого не націоналізується. Але я вважаю, що українські олігархи допустять до того, щоб у їхніх бізнесових ділянках було щораз більше підприємств-підвиконавців, які збільшать конкурентоздатність їхніх продуктів. Отож, так чи інакше, силою речей, на мою думку, щораз більше відкриватимуться двері і ворота для малого та середнього підприємця. Цієї конкурентності в Україні буде щораз більше за умови, що витісняться всі теми, пов'язані з корупцією, особливо в адміністрації. Дуже важливо, щоб адміністрація це усвідомлювала.

– Чи Європейський Союз, у тому числі Польща, офіційна Польща, у цей момент роблять усе, що що можливо для підтримки України?

– Українська революція показала, як багато може змінитися у підтримці України Європейським Союзом і США. Думаю, що Майдан дав Західній Європі урок того, як небезпечно залишати Україну без реальної підтримки. Ця позиція, як бачимо, дуже змінилася. Я позитивно оцінив би напрямок цієї зміни, її тренд. Гадаю, що тренд є найважливіший, пізніше свою роль відіграє час. Не слід сподіватися різких змін, та якщо теперішній напрям європейської допомоги буде сприйнятий Україною на визначених умовах, які демократизують устрій держави, то я переконаний, що все буде добре. Збільшиться заанґажованість Європи у справи України, збільшаться шанси інтегральності європейського ринку. Для мене найважливішим є теперішній напрям, який вважаю найсвіжішим успіхом України.

Чи політики роблять усе? Деколи надто швидкі, надто великі сподівання чи вимоги обмежуються можливостями. Не завжди «чим більше, тим краще». Мусить бути рівновага. Україна мусить трохи набратися терпіння. А ЄС перебуває на правильному шляху до того, щоб зрозуміти, що не можна Україну трактувати так, ніби її немає. Так виглядала політика Європейського Союзу в останні роки. Те, що діється сьогодні в Україні, також є наслідком певних занедбань Європи. Європейський Союз має свої проблеми, і вони, як мені здається, панують над ним. Він не зауважив проблем сусіда чи проблем Росії, і тепер надолужує занедбане. На мою думку, політики в Європейському Союзі зараз ніби отримали друге життя. І це теж сприяє Україні.

Я можу сміливо сказати, що допомоги є надто мало. Тепер потрібна позитивна праця, тобто побудова структури українського права, наприклад, виправлення судочинства, справність якого є ключова для розвитку України. Якщо громадянин знає, що може звернутися до суду, то стає активним громадянином держави. А як довго можна покращувати судочинство, це показує досвід Польщі. Ми далі маємо в судочинстві проблему задавнених справ, які закриваємо через 10 років за відсутністю вироку – вони становлять суспільну загрозу. Тут потрібні зміни.

Особливо похвальною була позиція Посла України в Польщі Маркіяна Мальського, який свідомо прагнув до українсько-європейської інтеграції, з урахуванням місця, у якому перебуває Україна. Прагнув до забезпечення стандартів української держави з погляду економічних партнерів України. Я згадую

політичні дії в Польщі і в Україні, у напрямку зняття ембарго на експорт коксу з Польщі в Україну, розуміючи, що цього роду практики зменшують довіру закордонних інвесторів до України.

Я – прихильник збільшення механізмів розсудливої економічної допомоги Україні, обумовленої виправленням устрою – це ключ для української держави. Європейський Союз повинен підтримувати Майдан саме у сфері обмеження корупції. У цьому – найважливіша роль ЄС. Думаю, що важливою є фінансова підтримка, яка дозволить вирішити проблеми інфраструктури держави. Саме таким чином Євросоюз допоміг Польщі – розбудову інфраструктури не можна провести без великих грошей. Легкий доступ до країни – це сьогодні ключ до зацікавлення інвесторів. Західні підприємства зараз заходять до Польщі, особливо на терени навколо автострад, що полегшує та здешевлює виробництво. Особливо це стосується метрополій, полегшений доступ до яких заохочує капітал до інвестування. Україна потребує допомоги саме у цьому напрямі.

Політичні гасла – це добре, але уряд України мусить швидко здійснити демократичні акти, відтак ми чекаємо виборів, які легітимізують уряд через виборчі урни. Це сьогодні ключ до сили. Я переконаний, що Україна перебуває на доброму шляху.

– Дякую! Може, Ви хочете щось додати від себе?

– Я тримаю кулаки за Україну, бо я – невиправний оптиміст. Колись я вів лекцію для студентів, і вони казали, що я оптиміст, що політичні зміни не відбудуться, казали, що у 2015 році страх в Україні не дозволить провести демократичні вибори. А [це] трапилося навіть швидше і краще, ніж я це собі уявляв. Тому хотілося б сказати, що держави – Україна та Польща – сьогодні дуже важливі для світу та Європи. І це ми, поляки, беручи на себе отой тягар підтримки України у Європейському Союзі, усвідомлюємо, що допомога необхідна. Бажаю Україні, щоб вона втримала цю громадянську силу! Щоби саме ті громадяни, які мають право на Україну, на її успіх, які мають право творити цей успіх, щоб вони зберегли свій потенціал, силу та вплив. Це сьогодні – найбільша гарантія того, що громадянське суспільство дочекається своїх прав, свого майбутнього.

– Дякую!

Переклав Олег Гірний

ЛЄШЕК БАЛЬЦЕРОВИЧ: ЗАХІД ЗРЕАГУВАВ НАДТО СЛАБО

Путін може скерувати погляд всюди, де є природні багатства, наприклад, на Казахстан і Туркменістан. У такий спосіб Росія могла б посилили своє монопольне становище у постачанні сировини, – говорить Павлу Яблонському і Ґжеґожеві Сємьончику колишній віце-прем'єр і міністр фінансів

– Україна отримає від МВФ навіть 18 млрд доларів фінансової допомоги, але при умові проведення певних економічних реформ, зокрема якщо обмежить бюджетну сферу, відпустить курс гривні та зменшить субсидіювання енергії. Чи цих реформ і цієї допомоги достатньо, щоб зробити в Україні нормальну ринкову економіку?

– Реформи Україні необхідні. Відношення бюджетних витрат до величини ВВП сягає там близько 50%, тобто є ще вищим, ніж у Польщі, і навіть вищим, ніж у набагато заможнішій Німеччині. В Україні самі тільки пенсії поглинають 18%. ВВП, і то не тому, що вони високі, а лише тому, що пенсійний вік є низький. Український бюджет обтяжують також великі субсидії на газ і тепло, яке купують домашні господарства. Ці доплати призводять до зростання імпорту Україною газу і в ефекті збільшують її залежність від Росії. З цього можна і треба вийти.

– Проблема полягає в тому, що обмеження субсидій може викликати соціальне незадоволення, що було б добрим аргументом для Росії, аби «вберегти» Україну від проєвропейського курсу.

– Це правда. Тому програма нового уряду не повинна зводитися тільки до усунення субсидій. Це було б ризиковано, бо створювало б Росії нагоду для дестабілізації ситуації на сході України. Гадаю, що програма влади має бути широкою та містити, у першу чергу, такі елементи, які матимуть політичний та економічний сенс водночас. Йдеться, насамперед, про виправлення функціонування держави. Це мусять бути дії, що промовлятимуть до людей на Східній і на Західній Україні, але і не відлякуватимуть олігархів. Нова влада не може боротися на всіх фронтах.

– Чи політичний реалізм, який Ви пропонуєте, не заблокує потрібних реформ?

– Все те, що потрібне з фіскальної точки зору, зокрема усунення субсидій, мусить бути частиною ширшої програми і мусить іти в парі з захистом найбідніших людей. Це вже давно зроблено у країнах Центрально-Східної Європи, у тому числі й у Польщі. Зараз субсидіями найбільше користуються ті, хто має найбільші будинки, себто люди багаті. Достатньо дати субсидіїі так, щоб вони стосувалися, наприклад, [тільки власників помешкань площею] до 30 м^2. Багато людей вважає, що коли ситуація в Україні погана, то з неї вийти не вдасться. Тимчасом усе навпаки: коли ситуація погана, то можна багато виправити, якщо тільки буде відповідна команда з політичним мандатом.

– Отже, Україна не потребує шокової терапії, тобто швидких і безкомпромісних реформ?

– Я кажу, що реформи треба провести швидко і в широкому пакеті. Вираз «шокова терапія» використовується у Польщі як «страшилка» як з боку СЛД, так і з боку ПіС[1]. Треба наперед передбачити, які кроки можуть викликати негативні реакції чи спровокувати дії Росії. Ідеться про те, щоб важчі кроки супроводжувалися змінами, сенс яких всі розумітимуть. Це мусить бути усування практик політичного капіталізму, різних неформальних зв'язків між окремими великими підприємствами та політиками. Це отруює і політику, і економіку.

– Якщо більшість «сірої зони» може бути якимось мірилом підприємливості, то українцям цієї риси не бракує.

[1] СЛД (Союз Лівих Демократів) і ПіС («Право і Справедливість») – скорочені назви політичних партій Польщі (*ред.*)

– Так, але є механізми, які призводять до того, що людям більше оплачується діяти саме у «сірій зоні». Йдеться, серед іншого, про переслідування підприємців безкарними чиновниками. Тому головною частиною економічної реформи в Україні має бути – повторюю – реформа структур держави.

– А як Ви оцінюєте вимогу відпустити курс гривні? У країні, уряд і суспільство якої великою мірою загрузло в боргах у іноземних валютах, це, мабуть, небезпечний маневр?

– Теперішній валютний режим України, тобто своєрідна м'яка прив'язка гривні до долара, – поганий. І з цієї системи є два прямо протилежні виходи. Один – це шлях, яким пішла Польща, а пізніше, наприклад, Туреччина: повне звільнення курсу валюти, а також монетарна політика, зорієнтована на інфляційну мету. Це є виправдане, якщо центральний банк є у міру компетентний, а грошова політика – у міру дисциплінована. Другий вихід – це впровадження так званої «валютної палати» (*штивна прив'язка валюти країни до іншої валюти та підпорядкування цій меті грошової політики – ред.*). Таке вирішення з успіхом використовує, серед інших, Болгарія, відтак я не відкидав би його відразу у випадку України. Разом із тим валютна біржа вимагає дуже сильної бюджетної дисципліни, бо при її відсутності може наступити крах, як в Аргентині. Українська влада мала б, таким чином, спершу показати, що буде в стані цю дисципліну гарантувати.

– Яку роль у модернізації української економіки, окрім фінансової допомоги, повинен відіграти ЄС?

– Брюссель має створити Україні перспективу входження до ЄС – навіть досить туманну, без визначення терміну, як свого роду стимул до проведення реформ. Першим кроком має бути підписання економічної частини Угоди про асоціацію між ЄС і Україною.

– Багато мешканців України побоюються, що коли на теперішньому рівні її розвитку вона почне більше відкриватися на Європу, то українська економіка буде розкуплена.

– Досвід Польщі й інших країн, які після 1989 року відкрилися на торгівлю з Заходом, показує, що це збільшує конкурентний тиск, а він є необхідний для модернізації економіки, до збільшення її конкурентоздатності. Погляньмо, як сильно розширився наш експорт на Захід. Закритися від Заходу означає стати Білоруссю.

– Однак сьогодні в Польщі чути нарікання, що через надто швидке відкриття на Захід нам бракує «національних чемпіонів», тобто сильних вітчизняних компаній.

– Країни, які створили собі таких національних чемпіонів, зокрема в Латинській Америці під впливом антикапіталізму, були обтяжені великими, неефективними підприємствами, що становлять анклави партійного непотизму та марнотратства.

Потім цю спадщину надзвичайно важко покинути, що сьогодні відчувають, наприклад, Бразилія і Мексика. Люди, які у Польщі проголошують такі гасла, є або неуками, або цинічно грають на націоналістичній риториці, аби зібрати трохи більше політичних балів, або врешті хочуть мати свої маленькі «газпроми», з яких могтимуть черпати вигоду, обставляючи їх своїми людьми і т.п.

– Ви вважаєте, що відповідь Заходу на анексію Криму Росією була достатньо сильна? Чи потрібні якісь наступні санкції проти Росії?

– Я вважаю, що реакція досі не була достатньо сильною. Знаємо, що у 30-х роках XX ст. було допущено помилку і знехтувано агресією Німеччини – не варто знову її повторювати. Краще, щоб цього разу Захід припустив гірший сценарій розвитку подій. Якщо на агресивний крок Путіна Захід не відповість рішучим чином, то Путін може вирішити, що подальші кроки йому теж виплатяться.

Які кроки?

Путін може скерувати погляд всюди, де є природні багатства, наприклад, на Казахстан і Туркменістан. У такий спосіб Росія могла б посилили своє монопольне становище у постачанні сировини. Тому треба підкреслити, що занадто нерішуча позиція Заходу може мати величезні негативні наслідки. Прошу зауважити, що вторгнення Росії на територію України ламає багато міжнародних договорів, на чолі з Будапештським меморандумом від 1994 року. За цим договором Україна, взамін за відмову від ядерної зброї, отримала від США, Великобританії та Росії гарантії цілісності своєї території. Якщо Захід не покаже Росії, що авантюра в Україні їй не виплачується, то ціна таких гарантій впаде до нуля. Чи в такій ситуації Іран відмовиться від атомних претензій узамін за гарантії? Або чи

Японія не захоче мати атомну зброю, від якої колись відмовилася саме взамін за американські гарантії безпеки? Коротше кажучи, може розпочатися нова гонка озброєнь.

– Ну добре, розуміємо, навіщо Росії регіони, багаті на сировину, але Крим? Навіщо Путіну Україна?

– Не хочу спекулювати на тему мотивації Путіна. Досить вірогідною я вважаю тезу, що Путін пробує просто дестабілізувати Україну й утруднити чи унеможливити там реформи, які він сам заблокував у Росії. Напевно, не хотів, аби поряд з Росією з'явилася демократична держава, якщо він укріплює в Росії недемократичний режим. Я не виключав би також чисто імперіалістичних претензій Путіна. Дуже цікавим є порівняння двох диктатур: китайської та російської. Виявляється, що диктатори можуть мати різні преференції. У Китаї масово інвестували в інфраструктуру, навіть занадто, але безперечно її розвинули. Тимчасом у Росії дороги є в жахливому стані. Гроші від експлуатації сировини великою мірою йдуть на такі заходи, як олімпіада в Сочі, і на «соціалку». Велике соціальне обтяження російської економіки – це одна з причин її такого повільного розвитку, зокрема у порівнянні з Китаєм.

– Сьогодні часто говорять, що російська економіка страждає під впливом санкцій, але фактично вона гальмувала ще перед подіями в Україні. Відтак, може, Захід, замість впроваджувати чергові санкції та ризикувати ескалацію кризи, повинен почекати, поки Путін визнає, що імперіалізм йому не по кишені?

– З факту, що російська економіка не є надто сильною, не мусить випливати, що Путін легко відступить. Ймовірність відступу буде пропорційною силі реакції Заходу. Замість спекулювати, що засіло в голові у Путіна, треба збільшувати силу реакції.

– Чи підписуєтеся Ви під тезою проф. Марека Бельки, що агресивна поведінка Росії щодо України змінює баланс затрат і прибутків від приналежності Польщі до зони євро, тому треба заново продумати термін входження до неї?

– Я не бачу ніякого міцного зв'язку ні між подіями у Києві та польськими планами щодо євро, ані між можливим входженням Польщі до зони євро і нашою безпекою. У валютному союзі можна бути Німеччиною чи Австрією, але можна бути також Грецією. Все залежить від ступеня реформування економіки перед входженням. Але таких реформ Польща потребує незалежно від планів щодо євро. Тому, добре було б, якби проф. Белька робив більший акцент на потрібних Польщі реформах.

– А якісь інші висновки для Польщі випливають із заворушення на Сході?

– Я бачу два висновки. По-перше, те, що було досі дуже важливим, а саме – прискорення реформ, без яких польська економіка розвиватиметься вкрай повільно – у світлі українського досвіду стало ще важливішим. Адже з чого беруться, наприклад, гроші на кращу армію, як не зі швидкого зростання? По-друге, треба оцінити дотеперішні дії у стосунку до експлуатації сланцевого газу. Змарновано декілька років, пропагуючи при цьому розробку «польського» сланцю. Бо, на мою думку – досі це був один великий кліп. Багато говорилося про те, на що підуть гроші від видобутку цього газу, а дії не давали на це шансів. До вершини абсурду належало те, що один із колишніх міністрів заганяв публічні підприємства до видобування сланцю, коли відомо, що для цього треба мати якісь компетенції: фінансові й технологічні. Чому донедавна віце-міністром, відповідальним за сланці, був Пьотр Возняк, якому приписувалися ініціативи, внаслідок яких шанси на сланець були мізерними?

RZECZPOSPOLITA

Переклав Олег Гірний

ДЕКЛАРАЦІЯ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ СПРАВ

Аналіз подібностей і відмінностей поміж російським імперіалізмом минулого століття та імперіалізмом совєтським у межах цієї декларації, яку ми виголошуємо, вважаючи її подальшим важливим кроком уперед у співробітництві між емігрантами зі Сходу Європи, був би другорядним і міг би навіть викривити суть справи. Суттю справи є власне імперіалізм – без огляду на конфігурацію, в якій він існує, мотивації, якими послуговується й історичні обставини, за яких діє. Тут не можна не пригадати шкоду, якої було заподіяно Україні впродовж багатьох століть панування польського імперіалізму.

Імперіалізм, незважаючи на форми, цілі й обставини, завжди поневолює народи, які стають його жертвами, і водночас розтліває народ, що є його носієм. Однак не можна оминути однієї фундаментальної розбіжності: Радянський Союз, на відміну від царської Росії, є сьогодні останньою колоніальною імперією у світі, й повсюдний національно-визвольний рух завдасть рано чи пізно удару по його анахронічному існуванню.

В імперській структурі СРСР існують два ступені підпорядкування: «статус обмеженої суверенності» у так званих народних демократіях Центрально-Східної Європи, а також статус повної несуверенності в інкорпорованих союзних республіках. Поляки, чехи або угорці мають незрівнянно вищі шанси зберегти свої національні та культурні ідентичності, ніж українці, білоруси, прибалти чи мусульманські народи. Перші зазнають процесів совєтизації, але все ж таки не русифікації. Другі совєтизовані й піддаються з кожним роком дедалі глибшій русифікації. Проте долі перших і других тісно пов'язано між собою: не буде істинно вільних поляків, чехів та угорців без вільних українців, білорусів і литовців. І, в прикінцевому підсумку, без вільних росіян. Без росіян, свобідних від імперських амбіцій, які мали б змогу розвивати власне національне життя й шанували би право на саморозвиток інших народів.

Ми вивели в цій декларації на перший план українців як найчисленніший у СРСР підневільний народ і як народ, що найактивніше – нарівні з литовцями – прагне вибороти для себе незалежну форму державного управління. У кожному разі ми намагаємося створити таку ситуацію, при якій українці могли би вільно висловитися, чи вони й справді воліють державної незалежності.

Упродовж останніх десяти неповних років хрущовської «відлиги» в Україні попіднімали голови нащадки «розстріляного відродження», котрі намагалися відродити бодай частково те, що було знищено за правління Сталіна. Потім розпочалися і досі тривають погроми брежнєвської доби. Однак ніщо не свідчить про капітуляцію України. Навпаки, українські патріоти складають найбільший відсоток в'язнів у тюрмах і таборах, опір в Україні став синонімом національного спротиву в цілій імперії.

Отож, виголошуючи цю декларацію, ми виносимо заразом на публічне обговорення три справи. По-перше, українську справу як таку. По-друге, справу всіх інших нацменшин (які сукупно становлять від певного часу нацбільшість у СРСР), що вони прагнуть до самовизначення, до формально ґарантованого Конституцією СРСР «права виходу». Й урешті, по-третє, справу імперського народу, для якого буде тим краще, чим швидше він усвідомить, що ліквідація совєтського колоніалізму належить також до сфери його власних інтересів, оскільки це єдиний фактор, спроможний запобігти взаємній різанині у майбутті.

Ми закликаємо передусім російський опозиційний рух у СРСР та російську політичну еміграцію зміцнити й поглибити співпрацю з борцями за українську незалежність.

Андрей Амальрік, Владімір Буковський, Збіґнєв Бирський, Юзеф Чапський, Єжи Ґедройць (редактор часопису «Культура»), *Наталія Ґорбанєвська, Ґустав Герлінґ-Ґрудзінський, Юзеф Лободовський, Владімір Максімов* (редактор часопису «Континент»), *Тібор Мерлай* (головний редактор угорського літературного часопису «Irodalmi Ujsàg»), *Домінік Моравський, Віктор Нєкрасов, Алєксандр Смоляр, Павел Тігрід* (редактор часопису «Svedectvi»).

(1977)

Переклала Лариса Андрієвська

INSTYTUT KSIĄŻKI

©POLAND

Достаточно протянуть руку

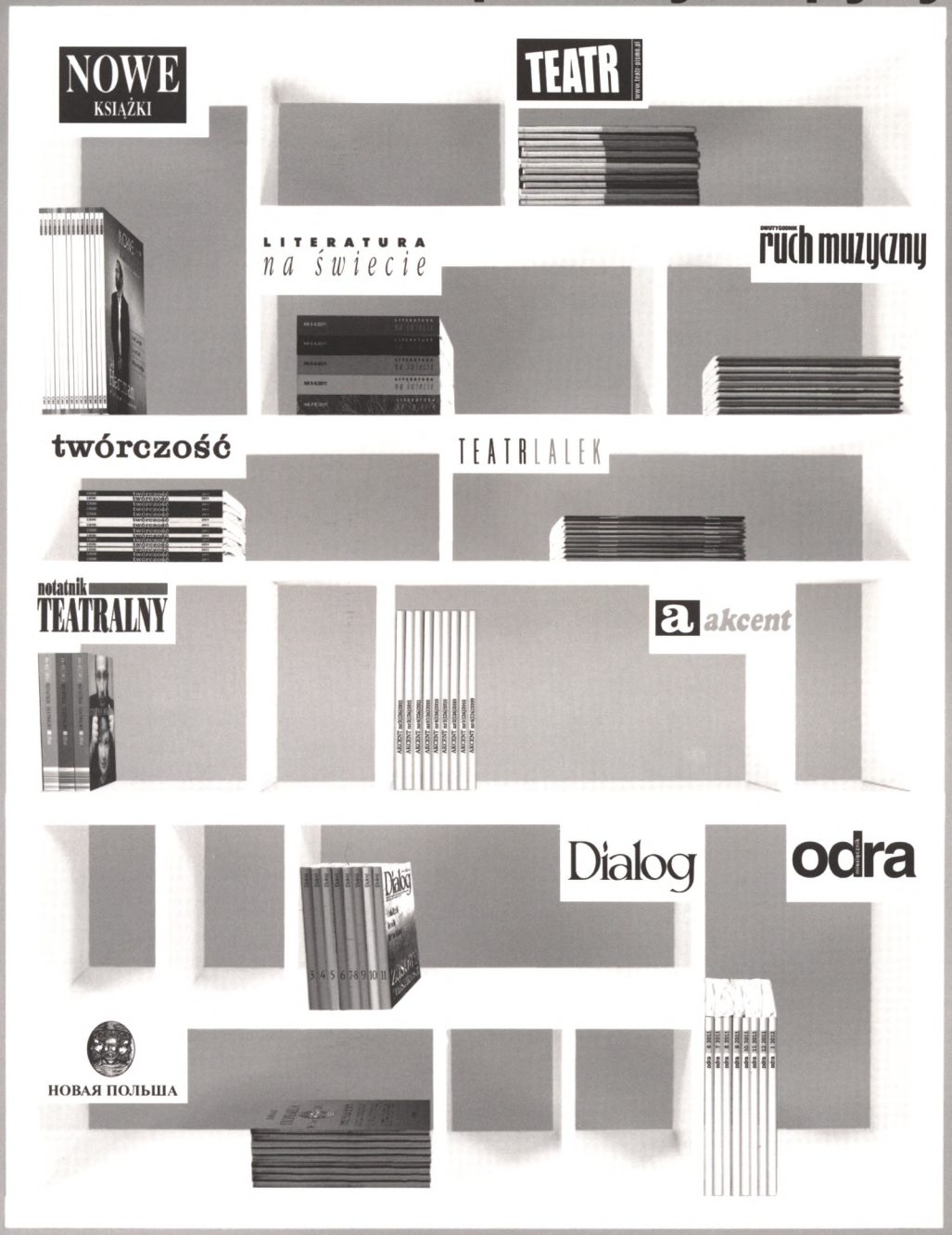

Instytut Książki Dział Wydawnictw
al. Niepodległości 213, 02-086 Warszawa, tel. +48226082374, tel./fax +48226082488
e-mail: czasopisma@instytutksiazki.pl
www.instytutksiazki.pl

Безплатний екземпляр